

Омон Мухтор

Кўзгу олдидаги
одам

Қисса
Роман

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Уз 2
М 93

Мухтор, Омон.

Кўзгу олдидаги одам: Қисса, роман. 1.—Т.: Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.—160 б.

Таниқли адиб Омон Мухторнинг бу китобига янги «Кўзгу олдидаги одам» романи ҳамда «Осмон узоқ, ер қаттиқ» қиссаси кири-тилди. Китобдаги асарларни эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги ку-раш, дустлик ва хиёнат мавзуси бирлаштириб туради. Асарлар жо-зибали тилда, сирли-сеҳрли оҳангда яратилганидан, ўқувчилар кўнг-лида қизиқиш уйғотиб, уларга манзур бўлади, деб ўйлаймиз.

Уз 2

М 4702620201 — 53
М 352 (04) — 96

© Омон Мухтор, 1996 й.

ISBN 5-635-01538-7

ОСМОН УЗОҚ, ЕР ҚАТТИҚ

Қисса

1

БИРИНЧИ КИШИ

Дастурхон йиғиштирилганидан кейин уйга келган бир даста янги рўзнома-ойномаларни кўтариб, у ўзига мутолаа учун ажратилган хонага кирди. Аммо дам ўтмай хонадан қайтиб чиқиб, апил-тапил кийина бошладди.

Купи бўйи ишда бўлган эрларнинг кечқурун яна кўчага чиқиб кетиши аёлларга ёқмайди, албатта. Айниқса, лом-мим демай отланишганида, аёлларнинг бехатиёр хаёли қочади.

Эри кийиниб олганини кўриб, эндигина идиш-товоқни ювиб, уйни йиғиштиришга тушган Замиранинг ҳам иллойи узгарди:

- Ҳа, Мансур ақа, тинчликми?

Бир нарса эсимдан чиқибди. Идорага тез бориб келишим керак...

Унинг шундай аниқ-тиниқ жавоб қайтарганига қармай, Замира яна алланималар деб жавради. Лекин, ҳозир хотинининг гапи Мансурнинг қулоғига кирганиниқ Гугрироғи, бунга атайин эътибор бермади. Чайналиб ўтиришининг мавриди эмас, керак бўлса, кейин ҳаммасини тушунтиради.

Лабига папирос қистирганича, шошиб эшикка йўнaldi.

Аллақачон қуёш қайтган, аммо ҳаво ҳамон кундузгидек иссиқ, дим эди. Барча ўзини уй-уйига, соя-салқин боғларга урганми, кўчада одам сийрак, машиналар ҳам камийиб қолганидан, шаҳар деярли бўм-бўш.

- Ишқилиб, фалокат рўй бермаган, ўт чиқмаган бўлсин! Худойим, ўзинг асра!»

Боядан бери Мансурнинг ўй-хаёлини шу таҳликали илғоқо эгаллаган эди.

У идорадаги кабинетда яйраб чекиб ўтирганди. Уртоқлари эшик юзига келиб: «Уйга кетмаймизми?»

Етар энди!»— дейишганини аниқ эслайди. Бироқ шундан кейин, қўлидаги папирос нима бўлди?— ўйлагани билан сира ёдига тушмаётган эди.

Мансур уйда ҳам, ишхонада ҳам кўпчиликнинг раъйига қарар, ҳамма нарсада одамлар билан ҳисоблашар эди. Фақат... чекиш борасида у бировнинг истак-хоҳишини инobatга олмасликка одатланган. Уйда боласини тиззасида эркалатиб ўтириб ҳам папирос тутатади. Ишхонада тўрт томон қоғоз эканлигига парво қилмай, кул сепгани-сепган. Хўп, буларни қўйинг... қайсидир йили учоқда сафарга кетаётиб, қўлида 50 сўм пул, хизматчи қизни ёнига чақириб, олдиндан жарима учун мановини олсангизу мен биттагина чекиб ташласам майлими, деган одам худди шу — Мансур бўлади!

Айни сонияда — дилгир ёз оқшомида ҳам, лабида папирос, ҳовлиққанича автобус бекатига йўл олган эди.

Бекатда анча туриб қолди. Ниҳоят, сабри чидамай, такси ёллаб, идораси жойлашган Эски шаҳарга қараб жўнади.

Машина қадим қалъа — Самарқанд дарвоза томондан юриб, ахийри беш қаватли гиштин иморат ёнига келиб тўхтади.

Мансур машинадан туша солиб, қаршисидаги бионинг бешинчи қаватидаги ўз хонаси деразасига тикилди. Бўйдор акас туплари халал бераётганига қарамай, дераза очиқ эканлиги, хонада ҳам юсойишталик ҳукм сураётгани кўриниб турарди. Хайрият! Кўнгли бир оз таскин топди.

Лекин у ўт чиқмаганига тугал қаноат ҳосил қилмагунча бу ердан кетолмас эди. Шошганича ичкарига йўл олди.

Бошини кўксига солинтириб мудраб ўтирган қорувул чолнинг ёнидан зипиллаб ўтиб, зинадан юқорига чиқа бошлади.

Бино бушаб, чироқларнинг барчаси ўчириб қўйилганидан, зина йўлаги деярли қоронғи эди.

Мансур бирон нарсага қоқилиб-суқилмаслик учун, эҳтиёт бўлиб, аммо олдинги шаҳд билан бешинчи қаватга кўтарилди.

Узун йўлак — икки ён томонда каттакон ойналар борлигидан — аксинча, ғира-шира ёришиб турарди.

Бошлиқнинг қабулхонаси олдидан ўтаётиб, Мансурга негадир эшик яхши ёпилмагандек туюлди. Бироқ, бунга шу пайт ортиқча аҳамият бермади. Ўз кабинети

остонасига бориб, чўнтагидан калит чиқарганча, эшикни очди.

Хона йўлакка нисбатан ҳам ёруғроқ эди. Лекин Мансур барибир чироқни ёқди. Атрофга олазарак қаради.

Ёзув столида уюлиб ётган қоғозлар устида уюму юму кул... кулдон тўла эзилган папирос қолдиғи... Хонада тамакни ҳиди — куюнди бир ҳид ўрнашиб қолган, бироқ Мансурнинг бахтига ўт чиқмаган, ёнғин рўй бермаган эди!

У кўнгли тинчиганидан суюниб-бўшашиб, каттакон стол орқасидаги юмшоқ креслога — ўз ўрнига бир нафас ўтиб ўтирди. Шу аснода мириқиб-роҳатланиб биринчи папирос чеккиси келди! Ҳатто чўнтагидан қути билан гугуртни ҳам олди! Аммо ўзини тийди. Ташқарига чиқиб чекканим маъқул, деган мулоҳазага борди.

Ўрнидан туриб, стол устини папирос қолдиқлари, кулдан нари-бери тозаллаган бўлди. Яна нима қилсам экан, деб столга тикилиб қолди. Столнинг бир четида чойнак-пиёла турар, уларнинг ёнида электр сим гажак бўлиб ётарди.

Мансур хонада чекишдан ташқари, ўт ўчирувчилардан яширинча чойнакка электр қайнатгич солиб, кунига уч-тўрт марта чой ҳам дамлаб оларди. Ҳозир уйдан бир гал симни узиб қўйганмидим, йўқми, деб худди шундай ҳаяжонланиб келганини-ю, бекорга овора бўлганини эслади. Ўзича, менинг шу ишларим барибир яхши эмас, бир кун ўт чиқиши ҳам мумкин, деб ўйлади. Электр қайнатгични стол тортмасига жойлаб қўйди.

Пиҳоят, чироқни ўчирди.

Тун кириб қолган эди. Лекин кўча чироқлари ёқилганидан, хона бўягидан ҳам ёруғ, ҳамма нарса кўзга ойдин ташланиб турарди.

У эшикни қулфлаганича, тезроқ бинонин тарк этишини мўлжаллади. Бироқ йўлакдан изига қайтаётиб, беихтиёр...

Бошлиқнинг қабулхонаси олдида тўхтади. Унга ҳана несадир эшик яхши ёпилмагандек туюлди.

Мансур яқинлашиб, ҳалқани тортди.

Эшик ҳақиқатан ҳам очиқ эди.

Мансур котибга қизнинг баъзан эшикни беркитмай ўйнаб жўнаб қолишини олдин ҳам кузатганди. Гарчи бунинг ўзига ҳеч дахли бўлмаса ҳамки, у ҳозир алла-шечун тижинди. Бу одамлар ўз ишини ҳам тўғри ба-жармайди, деб ўйлади.

Кейин, шунчаки қабулхонага мўралади.

Бошлиқнинг кабинети эшиги ҳам негадир очиқ эди.

Мансур шуурсиз ҳолатда бир қадам олдинга босди.

Ҳалигиша унинг хонасида бўлганидек, кўчадан тушган нурдан кабинет ичи ёришиб турарди. Ҳамма нарса кундуздаги сингари ўрни-ўрнида. Қизиқ жойи... бошлиқ ҳам шу ерда эди. Уларнинг бўлим бошлиғи — Рустам Қўрғонов, столдан ён томонда, креслода бошини орқага ташлаб, қандайдир қийшайиб утирарди. У манкачан, яланг оёқ эди. Оқ кўйлаги берироқдаги курсилардан бирига «кийдирилган». Туфли билан пайпоғи ерда «сочилиб» ётарди.

Мансур эсанкираб, бир лаҳза донг қотиб қолди.

Қўрғонов бугун бошқалардан ярим соатча бурун хайрлашиб ишхонадан чиқиб кетган эди. Умуман, у ишга кечроқ келиб, эртароқ кетаверарди. Бошлиқнинг қачондир иши кўпайиб, оқшомлари идорада қолганини ҳеч ким эсламасди. Айниқса, унинг бу ерда ҳозиргидек алпозда ўтириши ақлга сиғмайдиган ҳол!

Мансурнинг ўрнида шу пайт журъатли, қатъиятли бир киши бўлганида, албатта, остонада ҳайратланиб-гангиб турмасдан, нима гап эканлигига қизиқишиб, чироқни еқар, жилла қурганда келганини билдириб, йўталиб қўярди. Лекин Мансур табиатан камсуқум, ўта мулоҳазали йигит эди. Бунинг устига, у аввалдан ҳар қандай каттароқ лавозимдаги кишидан ич-ичида қўрқар, оддий бир муносабатда бўлишдан ҳам баъзан ҳайиқарди. Қўрғонов тўғрисида Мансур бемаҳалда нега бу ерда ўтирипти, бирон кўнгилсиз воқеа руй бергани ёки бекорчиликдан келиб ҳордиқ чиқаряптимикин, деган хаёлга борди. Аммо бу саволларга жавоб топишдан кўра, унга ўзининг бу ерга беҳосдан келиб қолганини ошкор қилмаслик ўнғайроқ туюлди.

У соядек сурилиб, қайтиб йулакка чиқди.

Мансур зинадан пастга тушганида, боя пинакка кетган қоровул чол энди хаёл сурибми, кўча эшиги олдида серрайиб турарди.

— Ҳа, ўғлум, нима гап?!

Қария, афтидан, уни ишхонада бир оз тутилиб қолган, деб ўйлаганди. Қоровул чолга разм солиб, Мансурнинг хаёлидан, бу менинг кирганимни пайқамганидек, Қўрғоновнинг қайтиб ишхонага келганини ҳам сезмаган, албатта, деган гап ўтди.

У бир кўнгли, қарияга бошлиқ тўғрисида кўрган-

Билганиши айтмоқчи ҳам бўлди. Лекин, шу ондаёқ бу фикрдан қайтди. Тилидан илиниб нима қилади!

Кўчага чиқиб, папирос тутатди.

Унинг хаёлини — балодан нари, деб қочгани билан, барибир, Қўрғонов тўғрисидаги саволлар тарк этмаган эди. «Бемаҳалда нега кабинетда, ажиб бир алпозда ўтирипти? Бирон кўнгилсиз воқеа рўй бермаганмикин?!»

Кўчанинг иккинчи бетига ўтиб, шошмасдан, дарахтлар панасидаги ўтирғичда ярим соатлар чамаси чекиб ўтирди. У панадан Қўрғоновнинг кабинети деразасига тикилиб, балки ўрнидан туриб чироқни ёқар, деб кутди. Аммо чироқ ёнмади.

Мансур деразадан ташқари, ишхона эшигини ҳам пойлади. Бошлиқ ахир идорадан уйига чиқиб кетиши мумкин-ку!

Лекин эшикда ҳам ҳеч ким кўринмади...

2

ЯНА УША БИРИНЧИ ҚИШИ

У Замирага Қўрғонов тўғрисида гапириб ўтирмади.

— Менинг одатимни биласан-ку, баъзан чекаман, баъзан чой ичаман,— деб, ишхонага қандай хавфсираб бориб-қайтганини хотинига обдан тушунтирди.

Менимча, ёнингизда кулдонингиз бўлса, битта-иримта папирос ҳеч нарса қилмайди. Электр ёмон!— деди хотини куюниб.— Электрдан истаган пайтда ўт чиқади. Бир-икки шиша сув олиб бориб қўйсангиз бўлмайдими?!

Йўқ, сув билан иш битмайди! Чойсиз қийин. Айниқса, бунақа ёзда!— деди Мансур.— Ўзи бутун идораларда биттадан самовар қўйиб, ўша ўт ўчирувчилар қараб туришса-ю, бемалол қайнатаверса бўларди. Бирон буни уйламайди! Ўз кунингни ўзинг кўришга мажбур бўлиб қоласан...

Шундан кейин, у қайтиб мутолаа учун ажратилган хонага кирди.

Бирон соат чамаси ўтирди. Бироқ ҳеч нарса ўқий олмади, хаёли чалғийверди. Идорадаги креслода бошини орқага ташлаб, қандайдир қийшайиб ўтирган Қўрғонов унинг кўз ўнгидан нари кетмас эди.

Мансур Қўрғонов тўғрисида уйлаб, бундан уч кун бурун рўй берган кичик бир воқеани эслади.

Тушликка ўртоқлари билан кўчага чиқишди. Унинг ўртоқлари — Наби, Рамазон, Отахон деган йигитлар эди. Тамадди қилишгач, соя-салқин боғ ичида, қадимий ёдгорлик ёнида жойлашган чойхонада ўтириб, ҳар кунгидек, ундан-бундан суҳбатлашишди.

Уша кунни нимадир сабабдан Қўрғоновнинг ёнига хотини келиб кетган эди. Гапдан гап чиқиб, йигитлар уни беихтиёр тилга олишди. Чиройли, эртакдаги Зуҳраини, тўғрироғни, кинога олинган Юлдуз Ризаеванинг ёшлик йилларини эслатади, деб мақташди. Кимдир бегараз кўйда, баъзан кўзга яқин аёллар эркакнинг шўри бўлади, деди. Бошқаси, ҳамма нарса аёлнинг ўзига боғлиқ, деди. Бутун-бор гап шу билан тугади.

Мансур ўшанда бу гап-сўзларга эътибор қилмаганди. Қўрғоновнинг бугунги ажабтовур ҳолатига бу воқеанинг алоқаси йўқ, деб билганидан, ҳозир ҳам аҳамият бермади. Эслади-қўйди, холос. Бизнинг қайси биримиз ҳақимизда ахир қаерларда кимлар нималар демайди! Умуман, суҳбат содда, самимий эди.

Шуларни хаёлидан кечириб, хонада бир оз ўтиргач, толиққанини-ю, энди барибир ҳеч нарса уқий-маслигини ҳис этди. Вақт ҳам алламаҳалга борган эди.

Эртаси кун эрталаб Мансур идора эшигида тасодифан Қўрғоновнинг котибаси — Мадина деган қизга тўқнаш келди. Улар ҳол-аҳвол сўрашиб, зинадан юқорига бирга кўтарилишди.

Сўнг...

Мансур ў ҳайратга солиб, Мадина қўлидаги қопчиқдан калит чиқарганича, берк қабулхона эшигини шарақлатиб очди.

Буниси майли.

Орадан ярим соатча вақт ўтиб, ҳар кунгидек қалин қизил чарм жилдни қўлтиқлаган Қўрғонов ишга келди. У кўринишидан уйда одатдагича мириқиб дам олган одамга ўхшарди.

Мансур бошлиқнинг соғ-саломат, тинч эканлигига (тунда у нима бемаъни хаёлларга бормаганди!) шукр қилиб, юсойишталик туйгандек бўлди. Бу ҳам етмагандек, эс-ҳушидан айрилган, ҳақиқат ва рўенинг чегарасини билмай қолган телба эмаслигига қарамай, кеча кўрганларим шунчаки бир туш, бир хаёл бўлиши керак, нўқ нарсалар кўзимга чалингандир, деб ҳам ўйлай бошлади. Мансур бошлиқ тўғрисида аҳмоқона, ножўя

фикрларга боришдан кўра, шундай деб ўйлашга кўпроқ мойил эди.

— Декш...

Тушга яқин Мадина Мансурнинг хонасига кириб келиб, сизни Рустам ака чақиряптилар, деди.

Мансур бир оз гангиб, булим бошлиғининг кабинетига йўл олди.

Қўрғонов биргина оқ кўйлакда бўлса ҳамки, бўйини-ла иугол бўйинбоғ таққанди. У стол орқасида ҳар қачонгидек ўйчан ва сипо ўтирарди.

— Хўш, ишлар нима бўляпти?— сўради Қўрғонов.

Уларнинг идораси турли корхоналардан келган хатларни кўриб чиқиб, керак бўлса, маълум тузатишлар киритиб, марказга юборадиган, бошлиқларга баъзан маъруза, баъзан вақтли матбуот учун мақолалар ёзиб берадиган маъмурий ташкилотлардан эди. Мансурнинг қандай бораётганини қисқача тушунтирди.

Қўрғонов унинг сўзини бир нуқтага жим тикилганча эшитди. Кейин ўрнидан туриб, хонада нари-бери бора бошлади. Ниҳоят, ўз урнига эмас, нима учундир, Мансурнинг рўпарасидаги курсига келиб утирди.

У Мансурга разм солиб, шунинг баробарида, сал паршонланган кўйда тикилиб қолган эди.

Мансур, кеча оқшом ишхонада айланиб кабинетга бораётганимни бошлиқ пайқаган, пойлоқчига ўхшаб бованимдан ичида ранжиган албатта, мана энди ғалтаман кўрасиз, деган хаёлга борди. Шунинг учун ўзича боғ-юз саросималаниб қолди.

Шуқ, Қўрғонов жуда дустана оҳангда гап бошлади:

— Сизнинг ишларингиз яхши кетяпти. Мен хурсандман! Яқин орада, бир йил-ярим йил ичида, мен бу ерда бошқа ёққа ишга утаман... Иккимизнинг ўртамизда қолгани, биласиз, ҳар хил одам бор. Қисқаси... сизни ўз урнимга мулжаллаяпман! Сиз қобилиятли, камтар йиғитсиз. Усишингиз керак!.. Эътироз билдирманг. Ёгани булманг. Мен шундай қарорга келганман. Лекин... — у ўзининг олижаноблигидан хижолат чеккандай, қизариб-тутилганича, сукутга чўмди. Сўнг олдинки ишбатан тез, суръат билан сўзини давом эттирди. — Сиздан фақат бир илтимос. Арзимаган, дустана... Ёганингни ҳам ноқўлай, муҳим булганидан... Мени тушунарсиз, деб ўйлайман. Қисқаси... душанба куни, биздан ронша-рўса тўрт кун бурун сизлар туш пайти чорхонада ўнгилансизлар. Мен кимлар бўлганини билмаман. Нималар дейилганидан ҳам хабарим бор. Фа-

қат, ростдан шундай бўлганини айтсангиз. Кейин, ким нима деганини сўзма-сўз, аниқ! Менимча, бу қийин эмас. Айниқса, мен сиздан ўтиниб сўраяпман...

Мансур кутилмаганда ғалати бир ҳолатга тушиб қолди.

У гўёки йўл четида гулларга анқайиб турганида, биров орқасидан келиб, уни тепиб юборгандек эди.

Бу — жуда эски, разил услуб. Қўрғошов унинг териси остига кириб олиб, гап ташиш, чақимчилик қилишга ундапти. Бир пайтлар худди шундай бўлган. Бизга ёрдам берсангиз, фикрингизни билдирсангиз, деб, одам орқасидан юдам қўйиб, шубҳа туғдириб, жирканч уйдирмаларга асосланиб миег-минглаб кишиларнинг ёстиғи қуриган. Хонумони куйган. Қанчадан-қанча кишилар кундалик мулоқотлардан қочиб, кўнглидаги оддий бир дардларни ҳам айтишдан ҳайиқиб, журъатсиз тўнкага айланган. Илоннинг жилпанглашига ўхшаган муомала, ёлғон-яшиқ ваъдаларга алданиб, бировларни қурбон, бировларни майиб-мажруҳ қилган кишиларнинг ўзлари ҳам уларнинг изидан тубсиз жарларга қулаб кетишган. Одамлар бошида қор-ёмғирли аёвсиз совуқ бир шамол гирдибод урган! Бутун ҳаёт хиёнат ва тухматдан иборат бўлиб келган!.. Энди у маломатли, машъум замонлар орқада қолгандек. Бироқ, қони-жонига ўша куларнинг асорати сақланган хасталар, қуллар булганидек, у даврларнинг ҳамонки ўрнида турган посбонлари ҳам бор экан-да! Баракалла, ўртоқ Қўрғошов!

Мансур биргина дақиқа ичида жуда кўп нарсаларни ўйлаб, ҳис этса-да, энди саросималаниб-ҳаяжонланмади.

— Ишмайки илтимос бўлса, бош устига, Рустам Камолович,— деди у босиқлик билан.— Айтганингизни бажаришдан қочмаймиз. Ҳалиги гапга келсак, биз ҳар кун ичида чохиошада ўтираемиз. Суҳбатлашамиз. Бундан жиддийлик қидириш, билмадим. Менинг гап териб, ганини кўтариб юриш одатим ҳам йўқ...

— Демак, бўйин товлаяпсиз! Тушунарли!— деди Қўрғошов бирдан ранги ўзгариб, асабийлашиб.— Билиб қўйинг, сиз учун иккита йўл бор. Ёки ҳаммасини эслаб, бугун бўлмаса бошқа кун, менга кириб айтасиз... ишларингиз яхши бўлиб кетади! Ёки, шу идоранинг ўзида ҳам бундан бўёғи ишлашингиз ҳақида ўйлаб кўришингизга тўғри келади. Мен қўл остидаги одамларнинг ўйин курсатишига лоқайд қараёлмайман! Гап тамом!..

Мансур Қўрғоновнинг ҳузуридан бўшашиб чиқди.

У ўз кабинетига қайтиб келиб, руҳсиз бир ҳолатда ўрнига ўтирганича, кетма-кет папирос тутатиб, ютоқиб чекинига тушди. Унга Қўрғоновнинг кечаги ҳунари ҳам, бугунги ялтоқланиб тўр ташлашию дағдағаси ҳам тушункиенз эди. Мансур раҳбарлар қачондир олний бир табақадек шаклланганини билар, улардан оддийроқ кишиларга nisбатан марҳамат кутниш ортиқча эканлиги ақли етар эди. Қўрғонов ҳам бундан мустасно эмасди. Шу боисдан, Мансур аксар, кечагига ўхшаб қўрқиб, кўзга ташланавермаслик пайпдан бўларди. Бироқ Қўрғоновнинг антиқа хатти-ҳаракатлари уни барибир ажаблантирди. Бошлиқ нега ўзини бундай ташлаганини ақлига сиғдиролмасди. Фишт қолипдан сачиб, иш жойида муносабат бузила бошлаганидан ҳам шижил эди. Қўрғоновга тегишли воқеалар бир ипга тилиниб келаётганию бунинг унга ҳам дахли борлиги Мансурни эсанкиратиб қўйганди. Ҳозир хонада чекиб ўтириб, ўзи нима бўляпти, туппа-тузук ишлаб юрганлиги, бу бало мезга қаердан ёпишиб қолди, худойим, деб ўйлаганича, ич-ичидан зил кетди.

Мансур ўзинча, хар ҳолда ўша куни чойхонада яхши бўлмаган экан, бирэвнинг хогини тўғрисида сўзлашиб юрма қилардик, деган хаёлга ҳам борди. Бироқ бу фикр унга дарҳол асоссиз туюлди. Ахир, улар пасткашлик қилишмаган, қуюшқондан чиқишмаган эди-ку! Куз бор экан — одам куради. Оғиз бэр экан — гапирди! Буни ташқиқлаб қўйишга дунёдаги энг улуғ салтанат эгалари ҳам қодир эмас!..

Бошлиқ ҳузурига кириб-чиққанидан буён, хаёлининг ялтибурчида муҳим бир савол уймалашиб, бунинг юзма эканлигини аниқлабмай қийналарди. Бехосдан ўзининг фикри ёришгандек бўлди: Қўрғонов бўлимдаги ишчиларнинг қачон, қаерда, қандай суҳбатлашганини ёққан билди экан? У осмондан олиб гапирмайди-ку!.. Бенхтиёр ўрнидан туриб кетди...

Суҳбатдошлар тўрт киши эди! Ораларидан кимдир асослик, хонлиқка юз тутиб, шушомадгўйлик қилиб, бугун гапни оқизмай-томизмай, ҳатто ёнига қўшиб-ча-тди бошлиққа етказганмикин? Ким?!

Мансур олдингидан баттар паришонланиб қолди.

Тўшлик вақти аллақачон етиб, жилла фурсат ўтган ҳол эди. Лекин хозир бу эмас, бошқа бир ҳол Мансурни кўпроқ диққатини жалб этди. Кўнглида ўртоқла-

рига нисбатан шубҳа туғила бошлаганига қарамай, у ўртоқлари бугун нега ҳар кунгидек тушликка таклиф қилиб келишмаганига таажжубланди.

Вақт зиқлигини инobatга олиб, Мансур ишхонанинг ўзида, биринчи қаватдаги ошхонада овқатланиб қўя қолишга қарор қилди. Аммо ошхонага кириб, кутилмаган қизиқ бир манзарага дуч келди; унинг жонажон ўртоқлари бугун айри-айри: Наби бир томонда, Рамазон иккинчи, Отахон учинчи бурчакда ўтириб овқатланишар эди. Мансур шу асно кўнглида йигитларнинг ҳамма гандан хабари борлигини ҳис этди. Демак... демак, Қўрғошов буларни ҳам бирма-бир чақириб гаплашган!

Мансурнинг хаёлида бундан бир неча дақиқа бурун айланган савол энди унинг бутун фикрини банд этди: ким?!

3

ҚЎРҒОШОВ

Кеча унинг учун кўнглисиз кун эди.

Кечки пайтда бўлимдаги йигитлардан бири ўт чиқишидан қўрқиб ишхонага бош суқиши-ю, кабинетга бейхотиёр мўралаши Қўрғошовнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди.

У ҳар кунгидек идорани эртароқ тарк этган, лекин оёғи тортмай, онлали бўлганидан бери ўтган ўн йил бадалда биринчи марта уйига бормаган эди. Янги шаҳардаги ҳашаматли меҳмонхона пинжида жойлашган ресторанга кириб овқатланган, бир оз ичиб ҳам олганди. Бироқ олдин кўнглидан кечириб мўлжаллагани бўйича меҳмонхонада қолиши ноқулай, қийин, бунинг устига бўш жойнинг ўзи йўқлиги эҳтимолга яқин эканлигини ўйлаб, кучаларда анча тентираб юрганди. Ниҳоят, ишхонага қайтиб, бу ерда менга ҳеч ким халал бермайди, менинг аҳволимни ҳам кўрмайди, деган фикрдан таскин топганди.

Қўрғошов шу хаёл билан устини, оёғини ечиб, ўзини креслога ташлаган эди.

У ичганиданми, асаблари қақшаб, толиққаниданми, ўрганмаган одамга унча туғри келмайдиган шароит бўлса ҳамки, кўп ўтмай тахтадек қўлиб қолганди.

Қўли қаттиқ бир нарсага кескин урилиб, тахминан тун ярмига борганида, чўчиб уйғонди. Мана энди юра-

тини ҳамон тошдек эзиб ётган алам етмагандек, бутуч суяклари ҳам зирқираб юғриётганини сездди.

Иродасини жамлаб ўрнидан сапчиганича, қафасга тушган шердек, хонада, узун тўшалган гилам бўйлаб яланг оёқ, шип-шип нари-бери юра бошлади. Нимадир қилиш керак! Нимадир қилиш керак!..

Қўрғонов талабалик йиллари ҳар хил ижара уйларида турганини эслади. Уша пайтларда бу қандайдир табиий ҳол эди! Энди сени ҳар ким ўз уйига киритавермайди. Сенга ҳали жой беришининг тайини йўқ — аҳволиниги сўраб-суриштириб, бутун ичинини қоқиб олгандай иш тутади. Тинкангни қуритади! Ҳозир уй топиш олдинги пайтлардагига ўхшаб осон ҳам эмас. Хўп, топган тақдирингда ҳам, ижара уй ҳеч қачон ўз уйингдек бўлолмайди!..

Булар ҳаммаси тушунарли.... Шунга қарамай, бошпана қидирмай илож йўқ! Қидириш, топиш керак! Белингда камаринг бор экан, ўз уйингдан этак қоқиб чиқиб кетган экансан, худонинг берган куни барибир буёққа келиб, лаънати креслода бундай ётолмайсан-ку!

Шу палла у ўзича уйда хотини, болалари қандай ухлашаётганини тасаввур қилишга уринди. Қизчаси билан ўғилчаси кечқурун унинг йўқлигини кўриб, дадам қани, нега келмаяпти, деб тоза инжишгани аниқ. Улар арзимаган нарса устида бир-бирлари билан аразлашиб, иккиси ҳам йиғлаб, кейин уйқуга кетишган. Ичкари бўлмада устларини очиб, тушларида алланечук хўрсиниб ётишибди. Малоҳат... Малоҳат ухламаётган **бўлиши** ҳам мумкин. Шуниси ҳақиқатга яқин! Хонадан-хонага ўтиб, чироқни дам ўчириб, дам ёқиб, эҳтимолки, деразадан кўчага аланглаб ўтиргандир?! Рустам бир гал юғоҳлантирмай кеч қайтганида, хайрият, эсим чиқиб милицияга хабар беришимга оз қолди, деган эди. Унинг қийналиб, изтироб чекаётгани турган гап! У шунақа хотин!..

Хотини, болаларига кўнгли ачиб, Қўрғоновнинг кўзларига жикқа ёш тўлди. У қўлининг орқаси билан кўзларини артганича, қайтиб креслога келиб ўтирди. Нима қилганда ҳам, тезроқ уй-жой топиб, ҳисоб-китобни туғрилаш керак! Ўзини йигит деб билган юриятли киши ҳар қандай шармандаликдан кўз юмиб, тупроққа қориниб яшаёлмайди. Албатта, ўз юбрўси, ғурури, ҳамияти учун курашади! Аламлар, саргардонликлар эса бир куни унутилади. Орқада қолиб кетади!..

О, бу захри-заққум ўтган йиллар давомида томчи-томчи тўпланди!..

Бутун даҳмаза у Малоҳат билан танишган ёз кунларидан бошланди.

Улар бир-бирларини ёқтиришган, ўша йили кузда тўй ўтказишга қарор қилишганди. Унладидиган бўлдим, деб ҳовлиқиб кетиб, сабри чидамай, Рустам шаҳардан бирон соатча масофадаги ўзи туғилиб-ўсган қишлоққа бориб, оинси билан катта юнасини бошлаб келган, икки ўртада қуда-андачиликка рози-ризалик бериб, нон ҳам ушатишганди.

Лекин мана шу — икки томон ҳам тўйга тараддуд кўраётган пайтда, Малоҳат бир куни томдан тараша тушгандек қизиқ гап қилди:

— Мен дам олгани кетяпман. Дугонам билан! Ҳар йили бирга борардик. Охирги марта! Ваъда берганман...— Сўнг негадир нафасини ичига ютиб, секин қўшиб қўйди.— Хоҳласангиз, сиз ҳам юринг. Путёвка топиш мумкин. Учов бирга бораверамиз...

Рустам кутилмаган бу гандан довдираб, кўнгли ғашланиб қолди. У, келин бўлаётган қизнинг тўй олдидан бундай сафарга чиқиши шарт эканми, бормаса нима қиларди, деб уйлади. Аммо Малоҳатга буни айтмади. Қизни барибир шахtidан қайтариб, олиб қололмаслигини ҳис этди. Узича, Малоҳатнинг сўзига кириб, йўланма дараклаб, қўшилиб бораверишни ҳам чамалади. Бироқ одамлар обрўли деб билган шу идорага янги ишга ўтганди. Айни ёз кунларида жавоб ола билишига кўзи етмади. Бунинг устига, ўшанда қўли қисқа эди. Тўйга деб жамғарганини кўкка созуриб, эски уйнинг мўрисидек сўппайиб қолишдан қўрқди.

Сирасини айтганда, бу оддий бир воқеа эди. Ҳозирги замонда қизлар, жувонлар кўнгиллари чопган томонга бемалол бориб, айланиб келишаверади. Уларга ҳеч ким монелик кўрсатмайди! Аёллар паранжичиммат ёпинганда ҳам нуқул тўрт девор ичида ўтиришмаган! Уйланмай туриб, Малоҳатнинг оёқ-қўлига кишан солиши инсофдан бўлмаса керак!..

Рустам Малоҳатнинг дугонасини танирди: Гулгун! Буларнинг иккиси ҳам ёш врач, бирга ўқишганми, олинма-кейинми, шунақа эди.

Қизлар бир-бирларига сира ўхшашмасди. Малоҳат ўзини босиқ-вазмин тутар, хатти-ҳаракати бир оз суст, ганин ҳам салмоқлаб гапирарди. Гулгун, аксинча, но-

тинч, шўх, шум, жуда эрка ва афтдан, ўғил болалар орасида ўсган эди.

Феъл-атворида бир-бирига яқинлик кўринмаса ҳам-ди, қизларнинг муносабати жуда қалин эди. Улар бир-бирини ялаб-юлқарди. Иккисини болта билан ҳам ажратиб булмасди. Яна қизиғи шундаки, улардан ҳар бирининг бошқасига қиладиган муомаласи қандайдир шунинг кишининг қиз болага нисбатан илтифотига ўхшаб кетарди.

Малоҳат дам олишга мана шу дугонаси билан бормоқчи эди!

Турли томондан сайёҳлар Москвада тўпланишиб, пароходда Волга бўйлаб сайр қилишга жўнаб кетишлари керак эди.

Лекин қизлар йўлга отланишганида шаронт бир оз ўзгарди. Малоҳат Москвага бир кун олдин, Гулгун бир кун кейин борадиган бўлди. Гулгуннинг шаҳарда нимадир ташвиши чиқиб қолганди.

Рустам Малоҳатни самолётга кузатиб қўйди.

Малоҳат Рустамга йўлдан ора-сира хат ёзиб турди. Унинг хатларида Гулгун тўғрисида бир оғиз ҳам сўз йўқ эди. Аммо Рустам бунга ажабланиб утирмади. Қизнинг узи турмушга чиқаётган йигитга йўллаган қисқатна дил изҳорида дугонасининг таржиман ҳолига бало борми!

Малоҳат сафардан ниҳоятда очилиб-сочилиб қайтди. Рустамга яна у билан Гулгун бирга кўриниш бера бошлашди. Рустам қизларнинг сайри-саёҳати қандай утганига қизиқиб ҳам юрмади.

Кузда улар тўйни ўтказишди.

Тўй кечаси Гулгун ҳеч кимга парво қилмай, ичиб, минг мақомда ўйнаб, кўпчилликни даврага тортиб, тоза қизикчилик қилди. Кейин кайфи ошиб, негадир йиғлади. Кейин эса, бўш бир хонага кириб, ухлаб қолди.

У эртаси куни, мендан хафа бўлманглар, кеча сал динчилик қилибман, деб Малоҳатни ҳам, Рустамни ҳам бўйнидан қучиб, унди. Кулимсираб, бироқ одатда-гина ҳеч ўхшамаган тушкун кайфиятда уйига кетди...

Малоҳат билан Гулгун энди кундан-кунга олдингини кура анча кам кўришадиган бўлишди...

Орадан тўрт йил ўтди...

Рустам бахтдан алланечук сармаст эди. У, менга ўзи ҳам, қалби ҳам гўзал бир аёл насиб этди, тавба, нима мулкларим эвазига тақдир бундай бахт буюрди экан, деб ўйлар, телбаланиб, кўксини тўлдирган се-

винчдан баъзан боши айланиб, кўзларига ёш қалқар эди.

Зарурат туғилиб бирон ерга борганида ҳам, иложиз борича тезроқ қайтиш ташвишида бўлар, уйга рўйирост югуриб-чошиб кириб келарди.

Утган давр ичида қизчалари — Азиза туғилиб, секин-аста юёққа тура бошлади. Ойисидан ҳусн, дадасидан меҳр юлган қизалоқ хонадон ҳаётига янги бир файз, янги бир ёруғлик бахш этган эди!

Рустам баъзи бировлар одатда қишлоқи, дейдиган гул йигит эди. У ойининг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи эканлигини ҳали билмасди. Ҳа, дунёда худди шундай тескари бир шакл ҳам борлигини ҳаёлига келтирмаганди...

Бир куни у ҳар қачонгидек уйга ошиққанича келиб, негадир Малоҳат билан Гулгун ошхонада қизаришиб, фаромушланиб ўтиришганини кўрди.

Аввалида Рустам ўз кўзи билан кўриб турган бу ҳолатга эътибор қилмай, Гулгунга, ўртоқчилик ҳам шунақа бўладими, оғайни, кўринмай кетдингиз, деб ҳазил-ҳузул қилишга уринди. У даврага қўшилиб, осойишта қанд-қурс чайнаб, хўриллатиб чой ҳам ичди. Лекин бояги «булут» тарқалмаётганини ахийри ҳис этиб, беихтиёр, ўзи нима гап, деб қизиқсинди.

— Гулгун ҳозироқ путёвканинг пулини топиб беришимни сўраяпти,— пичирлади Малоҳат. У эрининг юзкўзига қарамай, бўйни, елкаларини қисганди.

— Қанақа путёвка?

— Бундан тўрт йил бурунги. Куйиб кетган...

— Нега куйиб кетар экан? Куйган бўлса, кўрсат!— жеркиниб деди Гулгун.

— Қаергадир ташлаганман. Эсимда йўқ...— яна пичирлади Малоҳат.

— Тўхтанг! Сиз ўшанда сафарга бормаганмидингиз? Мен тушунмаяпман...— деди Рустам.

— Мен борганим йўқ,— энди Рустамга зарда қилди Гулгун.— Аввалдан бораман, деб аниқ айтганим ҳам йўқ. Кўрамиз, деганман. Пулни бўлса, тўлаганман. Ҳисобли дўст айрилмас, дейишади. Бир йил кўтдим. икки йил, уч йил, мана, тўртинчи... одам ўзи ўйлаши керак!..

— Мен ой бўйи сенинг йўлингга қарадим, дугонажон! Сен келмадинг,— шафқат кутибми, Гулгунга илтижоли оҳангда деди Малоҳат.— Ахир, бу менинг айбям эмас-ку!

— Нима, сенинг эсинг йўқми? Одам уч кун келмагандан кейин, келмайди-да! У эмас-бу эмас, туғриси тан олгинг келмаяпти. Путёвкани сотгансан. Балки, бировга бергандирсан! Биронтани бирга олиб кетмаганмидинг, ишқилиб?!

Гулгун сўнги тошни ўртага қўйган эди! Айни чоқда, у худди шу тош билан Рустамнинг бешига ургандек бўлди.

Рустам, бас, етар, деганича ўрнидан асабий қўзғалиб, ичкари хонага йўналди.

Ойликка қараб кун кўрадиган ҳар қандай оила учун бир даста пулни бировга шартта чиқариб бериш ҳазилакам гап эмас. Аммо Рустамнинг наздида, хотини ва у боисдан ўзининг шаъни орага тушган эди. Йигит киши бундай пайтда пулнинг юзига қарамайди!

Рустам ичкаридан олиб чиқиб, стол четига қўйган пулни Гулгун, ижирғангандек бир кўйда икки бармоғининг учи билан тутганча, худди ахлат қутига нарса ташлаётган одамга ўхшаб, сумкасига солди. Кейин, ишшайиб, уйдан чиқиб кетди.

Бир пайт ўзи уйланган йилдаги сафар воқеасига яна қайтилади, деб Рустам ҳеч қачон ўйламаган эди. Бироқ, не иложки, ҳаёт деганимиз буюк бир занжирнинг ҳалқаларидан иборат экан!

У ич-ичидан Гулгунни бирданига ёмон кўриб қолган эди.

Унинг юрагида хотинидан инжиш ҳам йўқ эмасди. Шундай дарди бор экан, вақтида ёзмайдими? Хўп, қайтиб келгандан кейин бир оғиз индамайдими? Шу ҳам эр-хотинчилик бўлди-ю!

Рустам ўша кун кечгача хотинига лом-мим демай, қош-қовоғи солиниб юрди. Аммо тунда Малоҳат одатдагидек унинг пинжига кириб, мушукка ўхшаб суйканди.

— Мени кечиринг, хўпми? Мен аҳмоқман. Сизга гапиришга қўрқдим,— деди Малоҳат.— Мана, пальто олмоқчи эдингиз, костюм... пул бекорга кетиб қолди. Лекин хафа бўлманг, яна ишлаймиз...— у бир дам ўйланиб туриб, сўзида давом этди.— Гулгундан ҳам инжиб юрманг. Уларнинг оиласи учун пул пўчоқдай гап. Аламидан жиннилик қиляпти! У бизни бир-биримиздан қизғанади! Ёши ўтиб боряпти...

— А, тегсин биронта эрга! Ким унга тегма депти?— бўғилди Рустам.

— Оладиган эр йўқ! Бунақа қизларнинг қанчаси юрибди судралиб. Сиз билмайсиз! Ачшади киши...

Рустам узича Малоҳатнинг гапларида жон борлигини ҳис этди. Бироқ унинг кўнглидан энди барибир Гулгунга нисбатан теран бир адоват жой олганди. Бу қиз юзини гўёки сидириб ташлаб, унинг инига чўп суққан, ҳаловатини бузиб, бахтини уғирлаганди. Бундай нарсалар осонликча кечирилмайди!

У Малоҳатга шу кун ортиқча зуғум ўтказмаганига қарамай, кўнглида хотинидан ҳам норизо эди. Хотини ҳозиргача ундан инималарнидир сир сақлаб келгану, бугун ойна бехосдан чил-чил синган эди. Бундай нарсаларнинг узоқ йилларгача асорати қолади!

Лекин булардан кўра ҳам муҳимроқ гаплар бор эди!

Рустам йигитман деб, илк қарашда валломатлик намунасини кўрсатган, амалда эса, уйдан Гулгуннинг думини тугиб, икки дугона ўртасидаги можарога шунчаки нуқта қўйган эди, холос. У ўз-ўзига жабр қилган, ҳамма нарсанинг устига парда тортиб, аслида бундан тўрт йил бурунги сафар пайти воқеа қандай кечганини билмай қолаверган эди. Рустамга, Малоҳат дугонасини илҳақ кутгану у ҳақми ёки Гулгун ҳақ, чиндан айб Малоҳатнинг ўзидами, бу — қоронғи эди. Рустам буни аниқлашга эринганди. Эриниш ҳам эмас, тўғрироғи, машъум бир ҳақиқатнинг очилишидан қўрққанди! Рустам шошиб-пишиб, хотинини, ўзини обрусизланнишдан асрагандек иш тутганди! Гулгуннинг оиласига ўхшаб, улар учун «пул пўчоқдай гап» деб бўлмайди. Аммо пулнинг падарига лаънат, даҳшатли жойи: Рустам ҳақиқатни аниқлаш ўрнига, кўмиб ташлашга, ор-номусни, шаънини бировдан сотиб олишга уринган эди!

Хўп, Гулгун айтганини айтиб, икки ўртада чиққан можарода ўзиникини утказиб кетгач, у нега қош-қовоғини солинтиришдан нарига ўтмади? Нега Малоҳат келиб пинжига суқилганида, силтаб ташламади? Ҳақиқатни суриштирмади? Малоҳатни қийин-қистовга олмади? Хотини суйканганига эриб, тилига қулф тушдими? Кеч тунда эркаланиб айtilган сўзлар, лоқайд тавба-тазарруга паққос ишондими? Яна қўрқдимми?!

Пўқ, Рустам бу гапларнинг барини англаган ҳолда, Малоҳатни тергаёлмаслигини ҳис этди. Малоҳатга кун йиллик жонажон дугонаси ишонмаганида, ўзи ҳам шундан, хотинини тупроққа қориб, камситиш, ҳақорат қилишга ботинмади! Бундай хатти-ҳаракат Рустам-

га инсофсизлик ва қандайдир номардлик бўлиб туюлди!..

Шундай қилиб, Рустамнинг дарди ичида қолди.

Вақт ўтиши билан ҳар қандай ғашлик тарқайди. Ҳар қандай кўнгилсизликдан инсон узоқлашади.

Улар ҳам хонадонларида рўй берган дилсиёҳликдан аста-секин узоқлаша бошлашди.

Рустам энди Гулгуннинг кўз шамолидек ҳаммаёқни тўзатиб кетганини поҳ эслаб, гоҳ унутиб юборгандек бўларди.

Қасби-кори юзасидан, Малоҳат ҳамон баъзан Гулгун билан кўришиб турар, афтидан юз-моз гаплашиб ҳам юрарди. Бироқ Гулгун ортиқ уларникига келмас, уйда унинг номи ҳам тилга олинмас эди.

Аҳён-аҳёнда Рустам кўча-куйда тасодифан Гулгунга дуч келиб қолар, икковлари ҳам бир-бирини курмаганга солиб, ўтиб кетишар эди. Аниқроғи, қилган ишидан хижолат чекибми ёки Рустамни мазах қилибми, Гулгун унинг ёнидан қандайдир иржайиб ўтиб кетарди.

Рустам туйган олдинги бахт, сурур энди ўз-ўзидан йўқолгандек эди. Лекин у Малоҳатни яхши кўрар, уйим, хотиним, болам деб яшар, турмуш, умуман, қайтиб муайян изга тушганга ўхшар эди.

Азизадан кейин уларнинг ўғилчаси Азамат тугилди.

Болали уй — бозор. Бола — ҳаёт гули.

Бора-бора Рустамга ўзини маълум муддат ўртаган ўйлар, азобли кечинмалари асоссиз, аҳамиятсиз туюлиб, бунга у ишонч ҳам ҳосил қила бошлади...

Мана, орадан ўн йил ўтиб, ҳозирги кунлар етиб келди...

Рустам ўтган ҳафта Малоҳатни озиб-ёзиб кинога олиб борадиган бўлди. Болаларнинг эси кириб қолди, ўзлари уйда ўтираверишади, юр, хотин, бир айланиб келайлик, деди.

Шаҳар марказидаги кинотеатрда чет эл фильми кетаётган экан. Улар амаллаб билет топиб, киришди.

Фильмни Рустам тўлқинланиб томоша қилди. Унга фильм ёқди. Фақат, лаҳза ичида утиб кетган чигал бир қисмат ўйини хаёлини қочириб, уни сал паришонлантирди.

...Қиз эрга тегяпти. Бироқ унинг бошқа севгани бор. У ҳаммадан қочиб, ўша севгилиси билан махфий учрашади. Мен сенга ўзимни топширгани келдим, биринчи навбатда сеники бўлишим керак, дейди. Аллақандай

қоронғи сомонхонада йигитнинг бағрига киради ҳам. Кейин, тўйхонага қайтиб, турмуш қуриб кетаверади...

Рустам барча томошабинлар сингари қизга ачинди. У қизнинг ночор бир кўйга тушганини ҳис этди. Бу — фильмда ҳам яхши тасвирланган эди! Лекин Рустам шу билан бирга, негандир уйланган йигитга янада кўнроқ ачиниб қаради. Бу йигит, нима бўлганда ҳам, алданган эди!

Қинодан уйга қайтишаётганида, Рустам Малоҳатга беихтиёр шу тўғрида сўз очди.

— Сиз тушунинг! Қиз биринчи йигитни яхши кўради, ахир!— деди Малоҳат.— У виждони юлдида пок...

— Дунёда бурч деган нарса бор,— асабийлашди Рустам.

— Муҳаббат-чи? Муҳаббат йўқ жойда бурч ҳам бўлмайди,— бўш келмади Малоҳат.— Баъзан Фарб, Шарқ, деймиз... Мен ўзимизнинг қизларимиз шундай иш тутишган пайтлар борлигини биламан! Тўйи олди-дан севгилисининг кўксига бошини қўйиб йиғлаган қизларни-ку, айтмай қўяқолай. Унақалар сон мингта!..

Рустамнинг фикрига қўшилмаганда ҳам, Малоҳат шу палла жилла қурганда индамагани, баҳслашмагани дурустмиди?! Унинг оқланиш оҳангидаги ўй-мулоҳазаси Рустамни гўёки дафъатан қирғоқдан-қирғоққа ютгандек, яна хаёлан ўзи уйланган кунларга қайтарди. Рустам вақтида ҳақиқатни очиб ташлашга журъат қилмагани-ю, шунча йил бирга яшаб, хотинининг кўнглини билмаганидан энди алланечук ўкиниб, нотинчлангандек бўлди. У хотини билан томоша кургани чиқиб, баҳра топиш ўрнига, қайтиб ўз оиласи бошида бўлган эски савдони сотиб олгандек эди!

Рустам уч-тўрт кун кўнгли хижил, биров ўласи қилиб тепкилагандек ланж юрди. Бу жароҳат ҳам вақт ўтиши билан балки битарди! Аммо кутилмаганда янги бир саҳифа очилиб, воқеа ўз-ўзидан тезлашди.

Якшанба куни Малоҳат болаларни олиб, ота-онасини кўргани кетди. Рустам уйда зерикиб, китоб варақлагани жавон олдига борди. Китобларни кўздан кечираётиб, тасодифан улар орасида тиқилиб турган альбомга кўзи тушди. Рустам суратпараст эмасди. Суратга кам тушар, альбом билан ҳам иши йўқ эди. Ҳозир шунчаки қўлига олиб, очди. Беихтиёр яшил бир конверт Рустамнинг диққатини тортди. Унинг юзига «Волга бўйларида юлинган суратлар» деб ёзилган эди.

У негалигини ўзи ҳам тушунмаган ҳолда, ҳаяжон-

ланиб, нафаси бўғзига тиқилиб, суратларни кўздан кечи-
ра бошлади ва бирдан... юраги қинидан чиқиб, ерга
гурсиллаб йиқилишига юз қолди. Мана... мана, то ҳо-
зиргача ундан гоҳ олисда жонланиб, гоҳ кўмилиб кел-
ган ҳақиқат! Мана, Малоҳат йиллар бўйи ундан пин-
ҳон тутган сир!..

Суратлардан бирида Малоҳат қандайдир ариқнинг-
ми, чуқурликнингми бўйида туриб, олдинга қўлни
чўзган, иккинчи томонда қомат тиклаган хушбичим бир
йигит унинг қўлларини маҳкам тутган эди. Икковлари
ҳам бошларини орқага ташлаб, қотиб кулишарди.

Суратдагиларни унутиб, Рустам шу дамда купдан
буён кўринмай юрган Гулгунни эслади. Гулгун аввал-
дан бу туғрида билиб гапирган экан-да!

У суратни чўнтагига солиб, альбомни қайтиб жо-
йига қўйди.

Шу юқшом Малоҳатга ҳеч нарса демади. Лекин ту-
ни бўйи илон чаққандек тўлғаниб чиқди. Эртаси куни
эрталаб яна лом-мим демасдан ишга жўнади.

Малоҳат унинг тундаги лоқайдлигига ҳам, эрталаб-
ки қош-қовоғи осиглигига ҳам парво қилгани йўқ. У
гап нимада эканлигини билмаслиги аниқ, аммо бола-
лар билан ўралашиб, эрида бир ўзгариш рўй бергани-
ни сезмади... ҳар ҳолда, одатдаги муомаласини да-
вом эттиргандек булди. Бу етмагандек, болаларга ни-
мадир олишни мўлжаллаб, кундузи ишхонага пул ҳам
сўраб келди!

Рустам, кейинги куни ишхонада йигитлар хотини
тўғрисида орқаворотдан гапиришганини эшитди. Бу —
сўнгги томчи эди! У, аҳволни мендан бўлак ҳамма,
идорадагилар ҳам билишар экан, мен булса лаллайиб
юрган эканман-да, деб ўйлади. Ўзини ҳақоратланган
ҳис этиб, нафрат-адоватга тўлди.

Унинг яна икки кеча уйда қолишга сабри етди. Хо-
тини билан бир оғиз ҳам гаплашмади. Хотини ҳам ун-
дан ҳеч нарса сўрамади. Бироқ Рустам ўз ёғида ўзи
қоврилиб, асабийлашгани сайин, Малоҳат энди ўзини
жўрттага бепарво тутаётгандек қиёфага кирди. Рус-
тамга аҳамият бермай, ишдан кейин, уйда болаларга
қараб, бемалол телевизор кўриб, китоб ўқиб, идиш-то-
воқни ювиб юраверди!

Ниҳоят, Рустам бундай хўрликка ортиқ чидаёлмас-
лигини сизди.

У сахарлаб туриб, ювиниб-кийинди. Болалар мак-
табга кетиб, эр-хотин нонуштага ўтирганча бир пиё-

ладан чой ичишгач, чўптагида юлиб юрган суратни чиқариб, нндамай Малоҳатнинг олдига ташлади.

Шу фурсатда Малоҳат мабодо бир дунё ёлғон-яшиқ ишлатиб, ўзини оқласа майли эди! У йиғлаб-сиқтаб, Рустамнинг оёғига йиқилиб, ўзининг бир пайтлардаги гуноҳини тиласа ҳам майли эди! Рустам тушунарди. Бутун гапни энди бир йўла тамоман кўмиб ташлашга ҳаракат қиларди.

Йўқ, бу ҳар қачонги, пинагини дарров бузавер-майдингиз, эҳтиросга берилавермайдиган Малоҳат эди!

У одагини шошмасдан суратга тикилиб, бир қатла қилариб олгандек, бир нафас хаёлга берилиб, ёнида Рустамнинг борлигини ҳам унутгандек бўлди. Сўнг суратни шунчаки бир четга суриб қўйди.

Ҳали шунгамиди? Мен нима экан, деб хайрон бўлиб утирибман!— ничирлади ниҳоят Малоҳат.— Касқдаги қолиб кетган гапларни кавлаштириб юрганингизни қаранг! Ёш катта бўлганда одамга бунақа ишлар ярашмайди!..

У, қандай йўсинда бўлмасин, ақл бовар қиладиган жавобни кутаётган Рустамга ланжлик билан, беписанд кўйда, ўзини дахлсиз тутиб, шундай деди.

Малоҳат учун гўёки уларнинг ҳаётида даҳшатли ҳеч нарса рўй бермаганди!

Малоҳатнинг сўзларидан, шу билан бирга, у эмас, ҳаммасига Рустам айбдор, у эмас, Рустам уялиши кетмакчи бўлди!

Рустам унинг сўзлари замирида, кўнглимга келганини қилганман, бундан кейин ҳам қиламан, сенга ҳисоб бериб ўтирмайман, сен галварс, бачканалик билан гап кавлаштириб, нимага ҳам эришардинг, деган маъно яшириниб ётгандек туюлди. Одамлар баъзан ҳазиллашиб: «Ўпган, қучган — шамол билан учган!»— дейишгани сингари, Малоҳат ҳаётни жўн тушуниши-ю, бунинг устига, писмиқ эканлигини ўйлаб, Рустамнинг қони қайнаб кетди! Хотини уни бурнидан ип ўтказиб ўйнатгани, шунча йил олдига похол содиб юргани кам, ҳозир яна ничоқсиз сўйгандек бўлди!

Бироқ Рустам ўзини йўқотмади. Аламини, кўзига қуйилиб келаётган ёшни ничига ютди. У Малоҳатга дурум-зуғумсиз, фақат, мен ортиқ бундай яшаёлмайман, деди.

Рустам кетдим, деб айтгани йўқ. Қўлига уйдан аршилик бироя бу юм олгани ҳам йўқ. Лекин унинг хайр-лиганини шу эди!

Албатта, Малоҳатга ачинмаслик мумкин эмас. У суюкли хотин эди! Оғзидан чиққаннинг эри бажарарди! Мана, энди иккита бола билан эрсиз қолди!

Малоҳат ҳали кўп пушаймонлар қилади! Рустамни қайтармикин, деб кутади! Рустам кўли остидаги — Мадинагами, бирон ёш, ундан чиройли қизга уйланганини эшитиб, тунлари совуқ тўшақда тўлғаниб чиқади. Кўзёш тўкиб, бошини деворларга уради! Аммо, натижа бўлмайди! Малоҳат ўз гуноҳи учун жавоб беради!..

Кабинетдаги креслодан сапчиб туриб, Қўрғонов узун тўшалган гилам буйлаб яна яланг оёқ нари-бери юра бошлади.

Малоҳат бир нарсани тушуниши керак эди. Рустам хотинини шунчаки рашк қиладиган аҳмоқ эмас. У онланг поклиги, номус тўғрисида ўйламаса, уйдан кетмасди. Бекордан-бекорга юла бузғилиб, болалар чирқираб тирик етим қолишини ҳам Рустам истамайди. У яхши биладики, дунёда гуноҳсиз одам йўқ. Шу бондан, олижаноб инсон ҳар қандай оғир шароитда ҳам маълум даражада кечиримли бўлади. Бироқ буни суистеъмол қилиш, гуноҳнинг бўнингда булатуриб, мен шунақаман, кўлингдан келса осмондан ташла, деб безбетларча серрайиш ярамайди! Малоҳат худди шундай қилди! Ун йил бир ёстикқа бош қўйиб, Рустамнинг юрагини топтаб келгани етмагандек, сўнгида ҳам уни тушунмади. Рустамга қўшиб ўзини, бегуноҳ болаларни ҳам мушкул куйга солиб қўйди!..

Ташқарида кун ғира-шира ёриша бошлади

Қўрғонов креслога қайтиб келиб ўтирганича, яна бир оз мизғиган бўлди. Ниҳоят, графиндаги сувни тўкиб-сочиб, наридан-бери ювиниб олди. Шошмасдан кийиниб, қалин қизил чарм жилдни қўлтиғига қистирганича ташқарига йўналди.

Қоровул чол йўлакдаги диванда кўрпа-тўшак қилиб, худди уйдаги сингари бемалол пишиллаб ухларди.

Қўрғонов қариянинг ҳеч нарсани сезмаганига суюниб, унинг ёнидан эҳтиёткор қадам босиб ўтганча, эшик ҳалқасини тушириб, кўчага чиқди.

Кеча кечқурун ишхонани тарк этганида иккиланиб, жилла ўйлаиб қолганди. Нима бўлганда ҳам уйга бориб, Малоҳат билан қизишмасдан яна бир гаплашиб кўрсаммикан, унинг ўзидан ҳақиқатини билишга ҳара-

кат қилсаммикан, деб кўнглидан кечирганди. Лекин бу фикрдан тез қайтиб, ресторанга қараб кетган эди.

Ҳозир ҳам Рустам, уйга бир кирсаммикан, хотинимни қиляпти, болалар нима қиляпти — билиб, шунга қараб иш тутсаммикан, деб ўйлаб, кўчада сал иккилашиб гурди. Лекин бу унга яна қўнимсизлик, йигит кишига ярашмайдиган бачканалик бўлиб туюлди.

Уч-тўрт бекат пойи-пиёда юриб, йўл устидаги чойхонага кирди. Бу ерда қуёш ёйилгунча чой ичиб ўтирди.

Ниҳоят, шошмасдан ишхонага қайтиб келди.

4

ЯНА ҚЎРҒОНОВ

Сирасини айтганда, у бўлимдаги йигитларнинг бир ерда ўтиришиб Малоҳат тўғрисида гапиришганига аҳамият бермаса ҳам бўларди! Одамларнинг тилини поилаб, ҳамманинг юзига бирма-бир қулф солиб чиқишнинг иложи йўқлигини Қўрғонов албатта яхши биларди! Айниқса, шу кунлар Малоҳат ишхонага келиб-кетганидан, бўлимдагиларнинг у ҳақда гаплашиши табиғий ҳол эди.

Бироқ Қўрғоновнинг хаёлига, булар бир нарсани биладикки, гапирадн, деган бемаъни фикр беихтиёр ўрнатилганди. У қудуқдан сув тортганга ўхшаб, қўли остидагиларнинг ичидагини чиқариб олишга жазм этганди.

Қўрғонов Малоҳат тўғрисида ўзича хунук бир ҳақиқатни — Малоҳатнинг қачон, қандай бўлмасин, хиёнатга юз тутганини англаган, унга энди шу ҳақиқатнинг иқрорими, исботими керак эди! У Малоҳатдан ҳеч нарса «ололмагани» учун, бунн бошқалардан аниқлайман деб телба бир кўйга тушганди.

Хотинидан ажралиб кетган тақдирда ҳам, бировлардан у ҳақда сураб-суриштириш пасткашлик эканлигини Қўрғонов кўнглининг аллабурчйда ҳис этарди. Лекин шунга қарамай, обрў, номусни сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли шу булиб туюлар, бундай хатти-ҳаракатни у ўз шаъни учун кураш деб тушунар эди.

Малоҳатдан ташқари, у билан қўл ушлашиб, кулишиб суратга тушган йигит Қўрғоновнинг бутун хаёлини оғлаганди. Бу йигит ким? У ҳозир қаерда? Унинг Малоҳат билан муносабати нимадан иборат эди?! Қўрғонов энди шу тўғрида ўйлагани-ўйлаган, ўша йигитни қай йўсинда булмасин, бир-курмоқчи эди! Кўриб

нима қилади, нима дейди — буни Қўрғонов билмасди. Фақат юзма-юз келишни ўзи учун ниҳоятда муҳим деб ўйларди!

Ишхонада куннинг биринчи ярмида Қўрғонов бўлимдагиларни гоҳ эшилиб, гоҳ асабийлашган намоишда тергаш билан банд бўлди. Аммо унинг меҳрибонлик кўрсатгани ҳам, дағдаға қилгани ҳам наф бермади: қулоғига етиб келганидан бошқа ҳеч нарса билолмади. Тунни уйқусиз ўтказганидан баттар толиқиш сезгани қолди, холос! Тушдан кейин, кечгача вақт идора бошлиғининг кабинетида мажлис билан утди. У мажлис давомида уйқу босиб, бехос мункиб кетишдан қўрқиб ўтирди.

Қуёш уфққа ёнбошлаб, кеч кира боргани сайин уни ғам-ташвиш чулғай бошлади. Тунни қаерда, қандай ўтказиш керак?! Ёшинг бир ерга борганида бошпанасиз одам кўйига тушиш кишига малол келар экан! Бирдан унинг кўз ўнги ёришди.

Кун — жума эди. Қишлоққа бориб, чол-кампирни, қариндош-уруғни хурсанд қилиб, дам олиш кунларини ўша ерда утказиш, баҳонада ўзи нима бўлди-ю, нима бўлаётганини бафуржа ўйлаш мумкин-ку, ахир!

Қўрғонов хаёлига келган оддийгина шу фикрдан терисига сиғмай севиниб кетди...

5

БИРИНЧИ КИШИ

Хонада қоғозга кўмилиб папирос тугатганича ўтиравериб, Мансур зернка бошлади.

Унинг ўртоқлари бугун ҳар бири ўзича тушликка чиққани етмагандек, ишхонада ҳозир уларнинг бор-йўқлиги ҳам сезилмаяпти! Инига кириб кетган сичқонга ўхшаб, ҳаммаси ўз хонасига беркиниб юлган! Ҳеч жим, қалайсан, ўртоқ, деб мўралаб, афтидан, аҳвол ҳам сўрамоқчи эмас! Хўп, оғайниларни сотган булсанг, биттанг сотгандирсан! Ҳамманг хонин эмассан-ку! Бунча тиззаларинг қалтираб, буйинларингни ичларингга тортиб қолдиларинг?!

Мансур беихтиёр бўғилиб-асабийлашди. Унга ўртоқлари ўзига нисбатан ҳам эҳтиёткор, журъатсиз бўлиб туюлишди. Бонлиқлар мажлис қилишаётган шу палла, ҳамкасблари билан гаплашиб, бир йўла уларнинг юрагига қўл солиб кургисн келди.

Чекаётган папиросини ўчириб, эшикни ёпганича, Мансур тўғри рўнарадаги Набининг кабинетига кириб борди.

У олдиндан кутганидек, Наби хонада алланечук эзилиб, отаси қазо қилган одамдек, мотамсаро бир ҳолатда ўтирарди.

— Иш кўпайиб кетдим, жўра?!— сўради Мансур, дўстининг қош-қовоғига эътибор бермасликка тиришиб.

Наби унга ғамгин, шу билан бирга, разм солгандек қаради:

— Нима, «разведка» қилиб юрибсизми?!

Мансур тахтадек қотиб қолди. Бу гап илк қарашда ҳазил-мутойибага ўхшаса ҳамки, тагида, пойлоқчилик қилишгани, деган зил маъно бор эди. Мансур бошқа ўртоқларидан кўра Набига кўпроқ ишонар, уни ўзига яқин деб биларди. Юрагини ким, деган савол кемирганда ҳам, Набидан кам шубҳаланиб, азбаройи дардлашгиси келганидан, биринчи навбатда унинг хонасига кирган эди. Шу боисдан, дабдурустан Набининг сийтаб ташлаши Мансурга малол келди. Унинг нақ юрагига пичоқ санчилгандек булди!

— Осмон узилиб ерга тушган экан, жўра. Билмабмиз, узр,— деди Мансур ва шаҳд-шиддат билан ташқарига ютилди.

У Набининг ҳар қачонгига ўхшамаган совуқ муомаласи мағзини чақолмай гангиб-эсанкираб, йўлакда бир оз айланиб юрди. Кейин, булар нега бунақа қиляпти, деб ўйлаб тоқатсизланганидан, ўзини тутолмай, бошлиқ қабулхонаси ёнидаги Рамазоннинг кабинетига «бостириб» кирди.

Рамазонни Мансурга Наби даражасида яқин деб бўлмайди. Лекин унинг феъл-атворидаги яхши бир жиҳат: кўрслиги, ҳар нарсага сапчийдиган одати йўқ. Хушмуомала. Маданиятли. Мана, ҳозир ҳам у Мансури бағри кенг одамларга хос беозор жилмайиб қаршилади.

Мансур тўлиб турганидан, Рамазонга дардини ёрди:

— Бирон фожиа рўй бердимми? Нима булди?! Овқатга чақирмадинглар?! Ҳамманг хонанишин булиб ўтирибсанлар! Энди бир-бири билан гаплашиш ҳам мумкин эмасми?! Салом-аликни ҳам йиғиштириб қўяқоламизми шу боришда?!

Ўзингиз ҳаммасини кўриб турибсиз,— деди ўйчан, мулоҳаза юритган бир куйда Рамазон.— Яхши иш бўлмади, ўртоқ...

— Яхши бўлмаса, бунга мен жавоб бераманми?

— Ҳа, энди... ким билади...— Рамазон юзини секин четга бурди.

Мансур бу хонадан баттар бўғилиб-асабийлашиб чиқди.

У ўз кабинетига қайтиб, папирос тутатганича ўйга чўмди. Энди бир нарса дафъатан унга аён бўлиб қолганди: ўртоқлари ундан шубҳаланишяпти! Наби ҳам, Рамазон ҳам бошқа биров эмас, уни сотқин деб билиб, гаплашгилари келмаяпти!

Отахон...

Мансур унинг ҳузурига кириб ҳам ўтирмади. Наби билан Рамазонки Мансурга ишонишмаётган экан, Отахон ўлганда ҳам ишонмайди. Бу йигитнинг аввалдан бадгумонлиги бор.

«Мендан нега шубҳаланишади? Қизиқ! Менинг Қўрғононга қандайдир яқинлигим бўлмаса, шу ишда қимирлаб туришдан бўлак нарсани ўйламасам... Наҳотки, одамни тушунишмайди?!— Мансур шундай оғир, аламли хаёлларга борди-ю, секин-аста гўёки кўзи мошдек очила бошлади.— Сенинг бошингда шохинг борми? Сен бировлардан шубҳаланиб турганда, улар ҳам сендан шубҳаланишади-да! Бунга ажабланиш ортиқча!..»

Шундан сўнг, унинг хаёлини яна, ким, деган савол эгаллади...

6

ИККИНЧИ КИШИ

Қўрғононов бўлимдаги бошқа йигитларга қараганда Наби билан жуда қисқа гаплашган эди. У сўз очгани заҳоти, Наби чувак юзидаги ўткир кўзлари чақчайиб, нима, мен сизга шпионманми, деган ва Қўрғононов дарҳол, майли, жавоб сизга, дейишга мажбур бўлганди...

Эрталаб алла-наллада уйқудан турган Наби уйда хотини йўқлигини сизди. Бироқ дастурхонда нонушта тайёр эди. У чой ичаётиб, кечаги суҳбатни эслаганича ғижинди ва ҳозир ҳам, нима, мен Қўрғононовга шпионманми, деб ўйлаб, ўз-уздан хафа бўлиб кетди.

Бу, хотин қаерда экан, деган хаёлдан безовталаниб турганда, ташқаридан хотинининг овози эшитилди:

— Наби ака! Бу ёққа қаранг, Наби ака...

У тўртинчи қават ойнасидан пастга — кўчага қаради.

Раънонинг ғалати одатлари бор! У усти ёлиқ қандайдир юк машинаси олдида турар, эри билан машварат қилиб ҳам ўтирмай нимадир харид қилган, ўшани уйга олиб келган эди.

Наби истар-истамас пастга тушди.

— Китоб жавони!— мағрурланиб деди Раъно.

— Ҳозир шу зарилмиди?!— тўнғиллади Наби.

— Сизга ҳеч қачон зарил эмас! Китобларингиз оёқ юстида сочилиб ётибди...

Наби ҳайдовчи билан машинадан амаллаб жавонни ерга туширди. Машина кетгач, энди нима қилдик, дегандек хотинига эзгин тикилиб серрайди.

— Улфати чор, деб юрасиз... Ўртоқларингизга қўнгироқ қилинг, — унинг ҳолатини тушуниб, дарҳол фикр билдирди Раъно. — Шунақа пайтда ёрдам беришмаса...

Одатда, ўзини хотини олдида осойишта тутадиган Наби, бирдан тутқаноғи тутган одамдек титраб кетди.

— Менинг ҳеч қанақа ўртоғим йўқ! Тушундингми?! Тўртинчи эмас, қирқинчи қават бўлсаям, ўзим олиб чиқаман. Ўзим!

Жавон катта, юғир эди. Аммо Наби уни орқалаб, йўлак томон судрала бошлади. Эрининг нега бундай беҳосдан феъли айниганига тушунмаган Раъно унинг ёнида пилдираб, ёрдам беришга уринди.

Ниҳоят, жавонни уйга олиб киришгач, хотинига юзланиб:

— Нима, мен Қўрғоноғига шпионманми?— деди ҳамон асабийлашиб турган Наби. — Бунақа ишда ишлагандан, ўлган яхши. Ариза ёзаман! Кетаман...

7

УЧИНЧИ ВА ТЎРТИНЧИ КИШИ

Наби билан кетма-кет Рамазон ҳам ариза ёзиб, ишдан бўшади.

Қейин, орадан кўп ўтмай, Отахон ҳам кетди.

Бу йигитлар ўрнида ишга янги хизматчилар келишиди...

8

ЯНА БИРИНЧИ КИШИ

Мансур, ким хиёнат қилгани маълум эмас, аммо ишдан кетмаса, бутун гуноҳ ўз бўйига тушиб қолишини кундан-кунга чуқурроқ ҳис эта бошлади.

Ниҳоят, у ҳам ариза ёзди...

ҚҰРҒОНОВ

Беш-ўн кун ётиб-турадиган аниқ жой тополмай кўчада қолганидан кейин, Рустам Қўрғонов уйига қайтиб, хотини билан ярашди. «Турмушда ҳар нарса бўлар экан. Оилада бир-бирингни кечириш керак!»— деб ўз-ўзинга таскин берди.

Аммо шу кунлари у котибаси Мадинани Мансурнинг ўрнидаги ишга утказди.

— Сиз қайси ишда ишламанг, олдингидек дўст бўлиб қолаверамиз,— деди Мадинага.— Менга доим хизмат қилиб турасиз. Одамларни сездирмай кузатасиз. Мен барибир бир куни хотинимдан ажралиб, сизга уйланаман...

10

ТҮРТ ИИГИТ ВА ГУЛГУН

Мансур билан унинг уч оғайниси — тасодифан дуч желганда, бир-бирларидан қочиб, кўришмаслик учун кўчанинг нариги бетига ўтиб кетишар, афтидан, бу энди уларнинг ҳаётида қолган бир умрлик савдо эди... Мансур бундан айниқса қаттиқ изтироб чекарди.

Қўрғонов ҳам кўча-кўйда Гулгунни учратганда, ҳамон аллақандай азобланарди. Аммо фарқи... у кўнглида ҳар гал, қани, иложи бўлса, мен шу қизни албатта йўқ қилардим, деб ўйлар эди...

КУЗГУ ОЛДИДАГИ ОДАМ

Роман

!

Минг сир бор тупроқда...

Ойбек

Мендан нима истайсан, кузгу,
Сенга нима керак!!

Эски бир қўшиқдан

Муаллифдан

(Асарга кирмай қолган сатрлар)

Ушбу асарда бир йигитнинг ҳаёти манзараси ўз тилидан ҳикоя қилинди. Услуб ва оҳангни шунга мос танладим. Айрим ғадир-будир ўринларга атайин қўл урмадим.

Асар, асосан, кечаги кунлар тўғрисида. Аммо ёзувчи бунинг учунгина ёзмайди. Унинг олдиндан белгили вазифаси бўлади.

Кимдир асарни ҳаётий, кимдир бирт тўқилган экан, дер. Шакли кимгадир мураккаб, кимгадир жўн туюлар. Ёки, кимдир уни бошқа асарларга қиёслағиси келар... Мен учун бу — аҳамиятсиз! Ҳовуздан ҳар ким ўз челаги билан сув тортади.

БИРИНЧИ ДАВРА

ДАҲМАЗА

К и р и ш

Эшитганмисиз, йўқми...

Ширинкўл деган жой бор!

Бойкўл, Иссиқкўл, Қоракўл, ҳаттоки Лолакўл — қулоғингизга чалинган, албатта. Лекин Ширинкўлни билмаслигингиз мумкин!

Бу — на қишлоқ, на шаҳарга ўхшаган, аросат макон бўлгани учун эмас. Бу ерда ҳеч қандай кўл бўлмагани учун ҳам эмас... Дунёда номи Баландтоғ, ўзи ерга чўкиб етган, ёки дейлик, тўртта гугурт қутидан иборат, ян-яланғоч манзилгоҳлар истаганча топилади!

Минг йиллар бурун ҳаётдан ўзини четга тортиб, шу ҳолда қолиб кетган Ширинкўлга йўлингиз тушмаган, жолс. Биров сизга эслаб-гапирмаган. (Масалан, «Олтинкўлнинг ғозиман» дегандек, унга бирон асар ҳам бағишланмаган!)

Аммо бундан анча йил муқаддам
мана шу Ширинкўлда
жуда антиқа бир воқеа
рўй берган эди.

Биринчи саҳифа

МУЛОҚОТ

1

Ушанда куз кунлари эди.

Кечаси ёмғир ёғиб, ярим тунга борганда осмон неғадир ўз-ўзидан дарз кетиб, қоқ тўрт бўлакка ажралди.

Шу асно осмоннинг гоҳ у-гоҳ бу буржида ловуллаб худди гулхан ёнди.

Кейин, аланга кўкдан ерга кўчгандек бўлди:

мактаб биниси тепасида бир даста олов ярқ этди!

Ниҳоят, сукунат чўкиб, яна ёмғир беозор шивалай бошлади.

Борлиқ — бир қур ҳуркиб-пишқиргач, хомуш торган ютни эслатарди...

2

Одамлар, эртаси куни саҳардан шаҳар марказидаги майдонда тўпланиб, мактаб томонга қараб югуришди.

Мактабнинг қизғимтир томи ўрадек тешилгани узоқдан кўришиб турарди.

Бинога яқинлашгач, одамлар маслаҳатлашиб, биринчи навбатда ҳар қачонгидек жилд қўлтиқлаб келган ўқувчи болаларни уй-уйларига қайтариб юборишди. Кейин, улар, яна маслаҳатлашиб, уч-тўрт кишилик гуруҳларга бўлинганча, ичкарига киришди.

Томнинг тўппа-тўғри қироатхона устидаги қисми тешилган эди.

Бу ердан бир парча осмон йилтираб кўринарди.

Одатда, япасқи хонтахталар атрофига тизилган беш-ўнта курси, деворларга осиб қолган расмлардан бўлак нарсалар қироатхонада бўлмас эди. Булар ҳозир синиб-тўзиб,

томдан узилиб тушган тунука, тахталар билан қоришиб ётарди.

Бироқ одамлар айнаи фурсатда бунга аҳамият беришмади.

Уларнинг диққатини даҳшатли ҳолат жалб этган эди!

Ширинқўл яқинидаги далаларга баъзида ошкор, баъзан ўғринча дори сепадиган аэроплан тунда ўзини томга келиб урган; қанотларни қирқилиб-парчаланиб, қироатхона буйлаб сочилиб кетган эди. Ҳалок бўлган учувчининг жасади ҳам шу ерда...

Унинг жасади —
ҳаммадан даҳшатлиси! —
ёнида ётган

Сирож муаллимнинг
жасади билан
бир-бирини

қаттиқ кучиб олган эди... Дунёнинг қизиқлиги: учувчи далага қўшиб баъзан шаҳарга ҳам дори селиб юрса, Сирож муаллим умуман, дори сепишга қарши ҳамма билан жанжаллашиб юрарди. Мана, энди, иккиси бир ўлим оғушида ётибди!

Бинога кирганлар ўзлари туйган даҳшатдан сал узоқлашишгач, ажабланиб-чуғурлашганча, баҳслаша бошлашди. Учувчи — майли; бир кун шундай бўлиши аниқ эди; Бадалбек деган бу киши тўғрисида, кўпинча ичиб олиб, осмонга учаверади, деган гап юрарди! Лекин Сирож муаллимнинг ишини қандай баҳолаш керак?! У нега ярим тунда мактабга келган экану бу палла қироатхонага кириб, нима қилаётган экан?!

Шу кун шаҳар халқи билан изма-из мактаб биносига бостириб келган миршаблар, терговчилар енг шимариб, фалокат сабабларидан тортиб марҳумлар шахсигача тез орада суриштириб-билиш, маълум хулоса чиқаришга бел боғлашди. Аммо одамлар жасадларни дафн этиб, мактаб томини ямагандан кейин ҳам, уларга ишчан ҳакамлар киши қаноат ҳосил қиладиган бирон сўз дейишмади...

3

Мен Сирож муаллимнинг қўлида ўқиган, энди мактабни битирганимга кўп йил бўлганига қарамай, бу одамни қачон, қаерда учратсам, шогирдлик бурчимни бажариб, қўлимни кўксимда қовуштиришга одатланган эдим. Менинг одоб сақлашим унга ёқарди.

Бироқ мен ҳамон «ўртоқ муаллим» деб мурожаат қилишимдан баъзан норозиланар эди.

— «Ўртоқ» билан «муаллим» орасида катта масофа бор. Бу аввалдан нотўғри тушунча,— дерди у, дондона қилиб.— Ўртоқ — муаллим бўлмайди. Муаллим — ўртоқ бўлмайди!— Кейин, секин қўшиб қўярди.— Оддийроқ яшашга ўрганиш керак! Айниқса, сиз энди катта йиғит бўлиб қолдингиз...

Мен унинг ўзимдан норозиланиб-инжишини истамасдим. Шунинг барбариди, уни бошқача аташга тилим келишмас эди. Сирож ака, дейманми?! Ёки бизга хос булмаган, расмий бир тарзда Қамбаров дейманми?! Айримлардек чўзиб «маълим» дейиш ҳам менга утиришмайди; эриш, мазах қилаётганга ўхшайсан! Афтидан, «ўртоқ муаллим»га вақтида кўнниканим ҳам мени қолипдан чиқишга қўймас эди! Кўнглимда Сирож муаллимни ҳурмат қилар, мен учун шуниси муҳим туюларди...

Мактаб тўғрисида миршаблар, терговчилардан ҳеч ким мендан гап сўрагани йўқ. Ҳолбуки, Сирож муаллимга тегишли менинг ўз тахминим бор эди... У ярим тунда қайсидир рўзнома ёки ойнамада ёзилган баҳсли бир фикрни эслаган. Уйқуси қочган. Шу дамдаёқ бориб, уша рўзнома ёки ойнамани қайтиб кўздан кечиргиси келган. Бундай пайтда у бемаҳал эканлиги, ёмғир ёғаётганига ҳам қарамайди! Қоровул бошни қотирмасин учун ёш боладек деразадан ошиб ҳам кираверади! Ўзини қизиқтирган муаммонинг маъзини чақмагунча тинчимади! Ҳар кимда худо берган бир феъл-атвор. Сирож муаллимнинг ҳам бўлгани шу: доим чизган чизикдан юравермайдиган ғалати одам эди!..

Мен Бадалбек деган учувчини ҳам юз-моз билар эдим. Иш куними, дам олишим, байрамми — барибир, у елкаларига оқ доғ тушган, кирланган сариқ кийимда, лекин сино бўлиб кўчага чиққандек олифтароқ намоишида юрар эди. Бир пайтлар, биз болалар кўча-кўйда кўриб, унга сездирмай эргашар, ғарибгина шу одамга олам-жаҳон ҳавас билан қарар эдик. Гап шундаки, ушанда биз барчамиз осмонга учини орзу қилар эдик!

Яқиндан таниш бўлмасак-да, Бадалбек тўғрисида ҳам сўрашса, айтардим... Ичганими, йўқми — бу одам ўзини ҳалол бажарар эди. Унинг аэроплани қандайдир бошқаролмай, томга келтириб уришига дунёдан беҳабар кишигина ишонади! Осмон парчаланганида, алмисоқдан қолиб шалоғи чиққан аэроплан ҳам пар-

чаланганми — нимадир бўлган. Учувчи қулидан келган охирги иш: марказдан — холироқ дала томонга интилиб, шу ерга, мактаб биносига етганида, ўйлаганини эплаи олмаган, холос!..

Миршаблар, терговчилар мабодо эринмай суриштиришганида, мен булардан ташқари, яна бир гапни айттардим...

Сирож муаллим одамларга кам қўшилиб, жажжаллашиб юрса ҳамки, гўзал, олижаноб инсон эди! Бадалбек ўз ишини тўғри бажаришга уринган, ўз касбининг устаси экаклигига қарамай, ёвуз киши эди! Мен худди шундай дердим.

Аmmo менга ҳакамлар учрашмади! Менинг мулоҳазаларим бировни қизиқтирмади.

Шу тахлитда эрадан икки йил ўтиб кетди...

4

Икки йил ичида одамлар рўй берган воқеани унута бошлашди.

Бўлган-бор гап аста-секин менинг ҳам хотирамдан кўтарила бошлади.

Айланиб, яна куз келди.

Бир куни ёмғир ёғиб, бу гап кушпа-кундузи пичоқ билан кесган сариёққа ўхшаб, осмон ўз-ўзидан тўрт бўлакка ажралди.

Мен кўчада кетаётган эдим; жунжикиб, бир пиёлагина иссиқ чой ичиш хумори тутгандек бўлди.

Ширинкўлдан олисларга қулоч отган катта йўл бўйида, ипдек ариқ ҳалқаси ичида жойлашган кўримсиз, негадир ҳозир менга йиртиқ чопонни эслатган чойхонага қараб юрдим...

Ана-мана, кириб бордим ҳам.

Чойхона тўрида биров чой ичиб ўтирар эди. Бошқа одам йўқ.

Чойхоначи ўз каталагида бангилардек кўзларни юмиб, чайқалганича мудрар эди.

Яқинлашганимда, сесканиб кўзини очди.

Мен чой олиб, чойхонанинг пойгак томонига ўтиб утирдим.

Чойни қайтариб, пиёлага қуйгач, бошимни кўтариб, беихтиёр рўпарамдаги кишига кўз ташладим. Ўзимни лоқайд-эзгин тутганимга қарамай, қандайдир ички ҳиссиёт мени бунга мажбур этган эди!

Кўз ташлагач...

бутун томирларим бехосдан бўшашиб,
ўтирган ўрнимда қапишиб қолдим... Худоё тавба!

Чойхона тўридаги киши — бегона биров эмас, — тиниқ ҳаво-ранг костюм кийиб, олачипор бўйинбоғ таққан Сирож муаллимнинг ўзгинаси эди!

Мен унга анграйганча тикилиб турар эдим. Шу пайт, буни пайқадими, у ҳам менга бошини кўтариб қаради.

— Салом алайкум, ўртоқ муаллим! — ғўлдирадим шуурсиз ҳолатда.

У сениқ жилмайиб, бош силкиди. Кейин, —

лом-ним демай, мен билан бир оғиз ҳам гаплашгиси келмаётганини ошкор кўрсатиб, — юзини четга бурди.

Мен энди бир оз ўзимни унглаб, бу ушами ёки унга ўхшатдимми, деб ўйлай бошладим. Адашдим, у эмас экан, десам, манглайдаги ёшликдан қолган тиртиқдан эгнию жуссасигача — ўша, Сирож муаллим! Ушанинг ўзи экан, десам, унинг хоки туроб бўлиб кетгани шубҳасиз; қолаверса, бу одам мени танимади, афтидан, танимайди ҳам! Сирож муаллим тирик бўлганида, ўзини шундай тутармиди?!

Нима воқеа рўй бераётганига тушунмаганимдан, дам сайин ҳол-мадорим қочиб, бошим қаттиқ оғриётганини сездим. Ҳавога чиққанча нафас ростлагим, осойиштароқ фикр юритгим келди. Шу билан бирга, ўзимча «имтиҳон» ўтказишга ҳам қарор қилдим... Чўнтагимдан тамаки билан гугурт олиб, атайин, унутган кишидек, чойнак-пиёла ёнида қолдирганча, эшикка йўналдим.

Ёмғир тиниб, булутлар тўзган, осмон олдинги ҳолга қайтган, уфққа қараб ёнбошлаган куз офтоби саҳар пайтидаги фонусдек маҳзун нур таратар эди.

Лойқа сув тулиб оқаётган ипдек ариқ бўйлаб беш-ўн даққа нари-бери одимладим. Бироқ бошим оғриғи босилса ҳамки, ланжлигим тарқамади. Осойишталик ҳис этмадим... Менинг ўйлаганим: бу орада бирон ўзгариш рўй берадими, йўқми?! Бундан ташқари, яна кирганимда чойхонадаги киши ўзини қандай тутати?! — шуни билмоқчи эдим.

Ниҳоят, қайтиб ёстона ҳатлаб, бояги ўрнимга бордим. Намойишкорона ҳолатда тамаки билан гугуртни чўнтагимга жойладим. Тик турганимча, икки пиёла чой ичдим. Бутун хаёлим, диққатим эса тўрда ўтирган кишида; уни зимдан кузатар эдим... Йўқ, кўча айланганимнинг нафи бўлмаганидек, «имтиҳон» — синов ҳам

иш бермади! Чойхонадаги киши менга парво қилмай, ҳамон юзини четга буриб утирганча, чой хўплар эди.

Мен шу паллада эзилиб, ахир, бу бошқа одам, дейишга тайёр эдим! Лекин тўрда утирган киши ҳадеб бош бармоғининг оққаси билан чап қошини сийпар, бу одаг фақат Сирож муаллимга хос эди! Буниси майли; дабдурустдан эсладим. Сирож муаллим чап қўлининг урта бармоғига катта узук тақар эди. Ана, ўша узук...

Аввалгидан баттар эс-ҳушим оғиб, саросималаниб чойхонадан чиқдим.

Аслида, балодан нари, деб бу ердан ҳозир, тез бадар бўлишим керак эди! Аммо дунёда инсонни гирибонидан гутиб, оёқларини ерга михлайдиган туйғу — қизиқиш... Инсон муъжиза, сир-синоат бўлган жойда оқибатини ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзини томдан ташлайди! Томошабинлик — туғма хислат! Инсон дунёга томошабини булиб келган!..

Қисқаси, буюғини томоша қилайлик-чи, деган ўй билан йулниинг нариги бетндаги хиёбонга бориб, дарахтлар панасидаги нам бир тўнкага чўқдим. Қетини узмай тамаки тутатганимча, чойхона эшигини пойлай бошладим.

Орадан ярим соатлар чамаси ўтгач, кўчада тўрт киши кўринди.

Улар тўғри чойхонага йўл олишди.

Кейин чойхонадан Сирож муаллим (мен энди уни шундай дейман!) билан бирга кўчага чиқишди.

Лекин тезда ажралишди.

Тўрт киши йўлдан қайтиб пастга энди.

Сирож муаллим қибла томонга қараб юрди.

5

Мен сездирмай унга эргашдим.

Назаримда, у (Сирож муаллим бўлгач!) шу паллада қабристонга бориб, уз қабрига кириб ётиши аниқ эди. Ўлган одам бундан бўлак нима ҳам қиларди?!

Йуқ, Сирож муаллим — астойдил тирилган эканми?!— афтидан, бу тўғрида ўйламас эди.

У шаҳар марказига келиб, бирон соат ичида ҳаммасини айланиб чиқди. Айрим кўчалардан негадир икки-уч марталаб ҳам ўтди. Менинг кутганимга зид ҳолда, ҳеч ерда тўхтамади. Ҳеч ким билан кўришиб-гаплашмади. Унинг мақсади нима?!— билиб бўлмас эди. Оёғи ерга тегмай учаётгандек шошқин-интиқ кезар, вақтида бекатга етиб бориши керак булган сайёҳларни эслатар-

ди. Мен уни кўздан қочирмай, деб ҳаллослаб-югурардим. Шунинг баробарида, ўзимни сездириб кўйишдан кўрқиб, жоним ҳалак эди!

Ахийри у тор бир кўчага йўналди. Бу кўчанинг охирига етгач,— мен ишнинг бундай кўчишнини кутмагандим!— мактаб биноси томон бурилди.

Кейин, бинога яқинлашиб, эшикни ланг очганича, ичкарига кириб ҳам кетди!

Шу совиёда, кўча муюлишида қотиб турганим ҳолда, мен беихтиёр, бир томондан, Сирож муаллимнинг бундан роппа-роса икки йил бурун қандай бадани кўйиб жизғанақ бўлган, шикастланган ҳолатда ётгани-ю, уни қандай қабристонга элтиб дафн этганимизни эсладим. Иккинчи томондан, демак, ўшанда у ўлмаган экан-да, деган гап миямга чақмоқдек урилди. Бу фикр қанчалик беаъни туюлмасли, ҳар ҳолда ҳақиқатга яқиндек эди! (Ахир, бегона одамнинг шу фурсатда мактабда иши бўлмас эди! Ўлган одам эса,— ақл юритиб курсангиз,— бундай қилолмайди!) «Ҳаммаси оддий,— деб ўйладим кўнглимдаги шубҳа-гумон тарқаб, бир оз осойишталанганимча.— Сирож муаллим фалокат пайтида барибир тирик қолган, масалан, Гўрўғлига ухшаб қабрда ўнглаганми — шунақа ҳолат рўй берган... Тирикми, ўликми, икки йил ҳолидан хабар олмаганим учун мендан ўпкаланаяпти, холос! Мени кўргиси келмаяпти... Муаллим-да, нима қиласиз! Ундан, очиқ гаплашиб, узр сўрашим керак!»

Дафъатан руҳланиб-дадилланиб, энди мен ҳам бинога яқинлашдим. Эшикни очдим.

Юнус хўжа деган киши — дадамнинг ошнаси, мени яхши таниган қоровул нақ эшик рўпарасида бозордаги ёймачилардек яйраб-ёзилиб ўтирар эди. Илжайиб салом бердим.

— Йй... Валижон, ўзларими? Қанп, қани,— ўрнидан туриб, мен билан кучоқлаша кетди қария. Қифтимни қоқди.— Марҳамат, марҳамат!— деди у ҳаяжонланиб-суюниб.

Пештахтага ўхшаган узун столда дастурхон ёзиғлиқ эди. Канд-қурс, ёнғоқ-майиз, нон, устига рангин рўмол ташлаб кўйилган идишда таом... адашмасам, қария шу дамда ўзи ўзини меҳмон қилмоқчи бўлиб тургану мен зиёфатнинг қўқ белига тепган эдим! Бунини ҳис этганимдан, юзимизга фотиҳа тортиб бир-биримиздан ҳол-аҳвол сурашгач, тезроқ дардимини ёришга чоғландим.

Мен ҳали кўчада судралиб юрганимдаёқ, мактабда балки Сирож муаллим тўғрисида маънили бирон нарса билишар, деган гап кўнглимдан ўтган эди. Айниқса, Сирож муаллим ҳозиргина ичкарига кирганини кўрганимдан, бу ҳақда қоровул чолдан бемалол суриштириш мумкин эди! Аммо қозонда нима борлигини ўзинг билмай туриб, бировнинг олдида қопқоқни кўтаравермайсан! Шу боисдан, ўйлаиб, мужмалроқ кўйда ғудрандим:

— Бир одамни қидирипман, амаки. Мабодо...

Қария бошини чайқади.

— Бугун эргалабдан жимжит, ўғлим,— деди у.— Эшикдан пашша ҳам ўтгани йўқ. Сиздан ташқари, албатта.

— Эҳтимол, сиз...— пичирладим эзилиб. «Сезмаган дирсиз?» демоқчи эдим, юзим бўлмади.

— Мактаб далада. Бутун хоналар берк,— мендан озор чекмай, тушунтирди қария. У қўли билан узун йўлакка имо қилди.— Қирган одам қаёққа ҳам борарди?!

Йўлак сув қуйгандек, синф хоналари берк бўлса, чиндан бу Сирож муаллим қаёққа кетди экан?! Осмонга учган ёки мендан қочиб, шу жойнинг ўзидаёқ қайтиб ерга кирмагандир, ишқилиб?!

Бехосдан хаёлимга келганича, сўрадим:

— Қироатхона-чи?

— Ҳаммаси қулфлоғлиқ. Яқинда қараб чиққанман!

— Яна бир кўрсак-чи, амаки?

— Майли, ўғлим. Бош устига...— Қоровул тортмадан илга боғланган калитларни олиб, илдам босди.

Остонада тўхтаб, ҳалқани тортган эдим, эшик шиф этиб очилди.

— Ё қудратингдан! Тавба!— деди Юнус хўжа амаки ранги ўчиб.— Ярим соат аввал маҳкам эди!

Биз қироатхонага кирдик.

Икки йил бурун томида туйнук очилган хона жиддий таъмир қилинган, аслида бўлганидан ҳам яхшироқ ҳолга келтирилган эди.

Хонада ҳеч ким кўринмасди. Бу ерда яширинадиган жой ҳам йўқ. Таъмир қилишганида,— бунинг устига,— кўча томондан деразаларга панжара тортилган.

Мен, шунга қарамасдан, йўқолган игнани қидираётган кишидек, хонадаги жиҳозларга бирма-бир кўз ташладим. Кейин, деворларга осифлиқ расмларни шўшмасдан кўра бошладим.

Дабдурустдан янги кўйилган расмлар орасида Сирож муаллимнинг суратига кузим тушди... У — хонага кириб, туппа-туғри суратга сингиган, сурат ичига яшириниб олгандек эди! Менга ҳозир худди шундай туюлди... Ана, мени мазах қилиб, тиржайиб ҳам турибди!

Жоним товонимга тушиб, олдингидан юз чандон силлам қуриган ҳолда, ортимга шарт бурилганча, қироатхонадан чиқдим. Йўлакда гангиб кета бошладим.

Қоровул эҳтиётлаб эшикни қулфлади. У менга етиб келиб, секин енгимдан тортди:

— Уғлим, ҳеч кимга айтманг...

— Нимани?— сўрадим эсанкираб.

— Бу падарлаънати эшик...

— Улибманми!— дедим асабийлашиб. Кейин, айтмайман деганим билан, бу бечора-ғариб қария ишонмай-хавотирланиб юришини хис этиб, уни юпатдим.— Бошқа одам булса, айтардим. Сиз ўзимизники, амаки!

— Раҳмат, раҳмат!— деди Юнус хўжа амаки миннатдор бўлиб.

Мен унга ҳамон Сирож муаллим тўғрисида оғиз очмадим. Фойдаси йўқ. Шусиз ҳам, эшик учун қўрқиб, эҳсосаси чиқиб ўтирибди! Унинг ўтакасани ёриб нима қиламан?!

Кучада, мактаб биносидан ўзоқлашганча кетаётиб, ўзимни унглашга уриндим. Кейин, чуқур ўйга толдим. Сирож муаллим... Қизиқ! Арвоҳми, жинми, кўринмас одамми — нима бало эди бу ўзи? Нега аввалдан менга йўлиқди-ю, нега мендан бундай қочади?! Хўп, энди шу билан ҳаммаси тугадими ёки...

6

Мен хали ҳам балодан нари, деб ўз йўлимдан кетаверишим керак эди. Ақл-хуш шунини тақозо қиларди. Шунда балки бутун даҳмаза тугаган ҳам бўларди!

Лекин сир-симоат деган дардисар дам сайин мени домига тортган, ўз кўзим билан кўраётганимни англаб етишга ундаётган эди.

Мен азбаройи изкуварга ўхшаб қолганимдан, мактабдан энди қабристон томонга қараб юрганымча,—

Сирож муаллимнинг қабридан хабар олгим келди! У қабрида тинч ётибдими?! Қабр ўзи қайси аҳволда?! Мен буни дарҳол аниқлашга гўёки мажбур эдим! Куз кундаги кўнгилсиз ёмғирдан сўнг, битта-ярим-

та зиёратчилар ҳам оёқ тортишганми, қабристон бўм-бўш. Ҳеч зог йўқ, дейиш мумкин; аммо адл дарахтларнинг шоҳларини силкитиб, аксинча, зоглар аҳён-аҳён шовқин солиб учишмоқда эди!

Тепасида дарахтлар бир-бирларига қўл узатишган узун йўлкадан юриб, олдин ғадир-будир тош ётқизилган, кейин лой билқиллаган, эгри-бугри сўқмоққа тушдим. Ниҳоят, сўқмоқ охиридаги қабрлар ёнига бордим.

Сирож муаллимнинг қабри...

чиroyли мрамр сағана тикланган. Мустаҳкам. Бирон дарча ёки туйнук очилмаган. Демак, у тинч ётибди! Бу ерда ҳамма нарса ўрнида!

Умуман...

Сирож муаллим қабрини бузиб-қўпориб чиқатиш, чойхонада чой ичиб, кўчада айланиб юриши ҳақиқатга зид; бунга менинг астойдил ишонганим ортиқча, ҳаттоки кулгили эди!

Худди шундай! Бироқ

бундай деб ўйлаш

ишни янада чигаллаштирмоқда эди!

Икки йил бурун фалокат пайтида дунёдан ўтган, қабрида энди тинч ётган киши Сирож муаллим бўлса, мен учратган одам ким эди?! Бегона биров Сирож муаллимга шунчалик ҳам ўхшайдими?! У нега шаҳар марказида бекорга айланиб, нега мактаб биносига кирди-ю, бинода ўз-ўзидан қаёққа ғойиб бўлди?!

Мен ҳеч нарсага тушунолмаи, баттар калаванинг учини йўқотиб, шу дамгача ҳис этганимдан ҳам кўпроқ безовталанган, саросималанган эдим. Бўм-бўш қабристонда юрагим орқага тортиб, мени ваҳм чулғай бошлаган эди! Бу ердаги зоглар шовқини менга, дунёда бор сир-синаотлар тагини кавлаштириш телбалиқдан иборат эканлигини эслатмоқда эди!

Бошимни чангаллаганча, орқамга қарамай, югурдим.

Хаёлимда,

тўхтамай

бир неча соат

югураётгандек

эдим.

Аммо қабристондан чиқсам-да, югурганим билан, оғгим олдинга босмаётгандек, каттакон темир дарвозадан ҳеч узоқлашолмас эдим!

Шу алфозда кетаётиб,

қабристонга қараб келаётган
бир қизга кўзим тушди...

7

Бу — Ҳанифа..

Мактабни мендан икки йил кейин тугатган, лекин мен билан мусиқа тўгарагида қатнашган эди. Уни яхши танир эдим.

Оддий сатин кийган. Қўлида узун халта.

Узоқдан мени кўриб, аҳволимга ажабланган эканми, орамиздаги масофа яқин қолганида тўхтаб, юзимга бақрайиб қаради.

Югураётиб кўзим тушганидан, мен ҳам таққа тўхтаганимча, унга бақрайиб қолган эдим.

Қандай бўлмасин, бу учрашув иккимиз учун ҳам тасодиф эди!

— Ҳаниф...— пичирладим беихтиёр, ҳансираб турганимча,

— Нима бўлди, Вали ака? Тинчликми?!— менинг сўзим эмас, афт-ангоримдан жавоб излаётгандек ҳолатда сўради Ҳанифа.

— Тинчлик... Жисмоний тарбия!— дедим нафасимни сал ростлаб.

— Одамлар эрталаб югурарди. Сиз...

— Биз шунақа тесқари!— Кейин, сурадим:— Бу еқларда нима қилиб юрибсиз?

У мени кўриб, бир оз чалғиган экан, жиддий, ўйчан қиёфага кирди.

— Дадамни кўргани келяпман...

— Дадангиз қаерда?

Ҳанифанинг нозик, аммо тиниқ, чиройли юзида енгил бир озорми, ўпкаланишми акс этди.

— Шу ерда!— деди у, қабристон томонга қараб қўйиб.

— Кечирасиз...— Мен унинг отаси кимлигини ҳам, тирикми-ўлганми эканлигини ҳам билмас эдим. Умуман, уларнинг турмушидан беҳабар эдим. Шу боисдан, кўришганимизда калтафаҳмлиқ қилиб, ҳазил-ҳузил билан гап бошлаган эдим.— Юринг, бирга кириб чиқамиз,— дедим ўзимни оқлашга уринган кўйда.

— Сиз нима қиласиз?!

— Тиловат қилишим мумкин, қабр бошида. Кўн билмайман. Қисқа бир-икки сура. Дадангизга бағинилаб ўқимоқчиман!— Мени эргаштириб, қабристонга ки-

риб чиқишга Ҳанифа негадир иккиланаётган эди. Менинг эса ундан ажралгим келмасди. Ажралсам, бутун умрим бало-қазодан қутулмай ўтадигандек туюлар, бахтимга у ҳозир гўёки нажот фариштаси бўлиб кўкдан тушгандек эди! Унга яна қандай гап уқтирсам экан, деб ўйлаб туриб, бехосдан... Эй худойим-э! Бир шеърда: «Онагинам! Одам бўлдимми манам?!»— деган нидо бор эди. Мен ҳам ўзи одам эмас эканман! Боя мактабдан чиқиб қабристон томон йўл олганимда ҳам, қабристонга келиб, бу ердан қайтиб кўчага отилганимда ҳам фикри-зикриمنى фақат Сирож муаллим банд этган эди; уни аниқламоқчи эдим! Шу қабристонда... менинг отажон-энажоним, бутун яқинларим ҳам тупроқ булиб ётишганини негадир хаёлимга келтирмаган эдим! Мен қабристонга йиллар бўйи бировни зиёрат қилгани кирмаган; бугунги даҳмаза рўй бермаганида, кирмас ҳам эдим... Шармандалик, албатта!— Юраверинг,— дедим Ҳанифага.— Дадангизни зиёрат қиламиз. Кейин, бизникилар...

Ҳанифа диққат билан юз-кўзимга тикилганича, ниҳоят, йўлга тушди. Мен энди унинг ёнида осойишта оидмлай бошладим.

Биз қабристонга киргач, ғалати бир иш бўлди.

Ҳамроҳим ҳалигина мен юрган узун йулкадан мен тушган сўқмоққа бурилиб, сўқмоқ охиридаги қабрлар томон йуналди... Мен яна ганглиб қолган эдим. Нега буёққа кетяпти?! Бу қизнинг отаси ким экан ўзи?! Наҳотки, Сирож муаллим?!

Мен сал адашган эканман...

Ҳанифа Сирож муаллимнинг худди қабри орқасидаги —

учувчи Бадалбекнинг қабри бошига келиб тиз чўкди!

Сирож муаллимники сингари бу одамнинг қабри устига ҳам чиройли мармар сағана тикланган. Зарҳал ёзувдаги исми шарифларни айтмаганда, икки қабрнинг ҳам кўриниши бир хилда эди.

Менга ортиқча эътибор бермай, Ҳанифа бармоқлари узун-узун, ингичка, юппоқ, нафис қўллари билан қабр тошини беозор сийпалади. Сўнг тирик одамга мурожат қилаётгандек, ўйчан пичирлай бошлади:

— Дадажон, ассалом. Келдим... Тинчмисиз?! Биз ҳам юрибмиз. Онам бугун бир оз тузук. Кеча спаларим уйдан хабар олиб кетишди. Сизни эсладик. Биздан ташвиш портманг. Ҳаммамиз яхши. Худога шукр...

У ўрнидан туриб, ёнидаги халтадан супурги, калта белкурак олди. Қабр тошларига ҳар томондан ўрмалаган ёввойи ўт-ўланни белкуракда қирқиб, шамол-ёмғирда тўкилган барг-хазонларни шошмасдан супурди. Бу ишлар битгач, қабр бошида қайтиб чўккалади. У хомуш ўтирарди.

Мен Ҳанифага халал бергим келмай, нима қилишимни ҳам билмай, бир чеккада серрайиб турар эдим.

— Уқимайсизми?!— деди менга бошини кўтариб, дабдурустан ўтли, ёшли кўзларини тикканича, Ҳанифа.

Ажабтовур ҳолатга тушдим.

Биз болаликда кўча-кўйда Бадалбекка эргашар, барчамиз осмонга учйшни истар эдик. Бу айти ҳақиқат эди! Аммо энди мен бу одамни ёмон кўрар, ёвуз деб билар эдим. Мен учун, Сирож муаллимнинг ўлимига ҳам у сабабчи эди! Ҳанифага эргашганимда, бу— Бадалбекнинг қизи эканлигию унинг қабри бошида гуноҳларини худодан тилаб, тиловат қилишимга тўғри келганини ўйламаган эдим. Бизни тасодиф учраштирган қисмат ишнинг буёғини ҳам шунга мослаб қўйган экан!

Бадалбек қандай одам бўлмасин, ўз оиласи, фарзандлари наздида унинг хотираси азиз эди! Бу ҳиссиётни топташга ҳам ҳозир менинг ҳаққим йўқ; бунинг устига, олдиндан Ҳанифага сўз берганман. Хуш, нима қилиш керак?!

Шу пайт ўзим кутмаган ҳолда, бирдан кўзим мошдек очилди... Эй хом сут эмган банда! Сен, ахир, Бадалбекни билмайсан-ку! Ичиб, дори сепеди, деб одамлардан эшитгансан, холос. Бошқа ҳеч нарса... Сирож муаллимни ҳам билмайсан! Девонавор айрим хислатларию панд-насиҳатларини айтмаганда, эслайдиган арэирли бирон гап тополмайсан... Нега ҳаммани яхши, обдан билгандек кўпириб, бу эзгу, бу ёвуз деб, инсонни иккига ажратиб, ишонч билан баҳо бериб юрибсан?! Гуноҳ-савобни ўлчаш сенинг вазифангга кирмайди! Ўзингга қарамайсанми?! Қолаверса, марҳумлар тирикларнинг марҳаматига муҳтож! Икки оғиз дуойи фотиҳа бурч...

Мен ҳам энди қабр бошига чўккаладим. Қунишиб ўтирганимча, берилиб, оҳиста тиловат қила бошладим.

Бўм-бўш қабристондаги зоғлар бу орада аллақасққа ғойиб бўлган, чор-атроф жимжит эди. Бу сукулатда уз овозим менинг ўзимга ҳам гўёки четдан, узоқ-

дап эшптилаётгандек туюларди. Мени ҳам руҳ чулғаб, кўзларим жиққа ёшга тўлган эди.

Ҳанифа-ижкимиз,— тиловат тугагач,— қабрнинг икки ёнида яна анча вақт бош эгиб ўтирдик. Менинг одатда ўзимни пок сақлаб юришга ҳаракат қилишим, бундай ўқий юлишимни билмаган ҳамроҳим менга гоҳ-гоҳ кўзи остидан, сездирмай хайратланибми, бир оз ҳурмат биланми қарар, мени буёққа бошлаб келганидан ҳар ҳолда мамнун эди!

Орага чуққан сукутни ҳам унинг ўзи бузди.

— Мен сизга бир гапни айтмоқчиман,— ўйчан, жиддий пичирлади Ҳанифа.— Ҳеч кимга айтмаганман. Онамга ҳам... Лекин сизга айтаман! Кимгадир бир кун ишониб айтишим керак эди. Сиз учрадингиз... Биласизми, шу қабр устидаги сағана яқинда ўз-ўзидан бир қарич сурилди. Келиб қараганим заҳоти сездим! Атрофидаги тупроқ ҳам янгиланган. Қўриб, кўзим қинидан чиқиб кетди. Оддий нарса эмас-да! Нега бундай бўлган экан?! Уйлаганим билан тушунмаяпман...

Мен бу гапни эшитиб, бошимдан бир челақ сув қуйгандек ҳолатга тушдим.

Шунча даҳмаза каммиди?! Ҳали буниси ҳам бормиди?!

Ожиз, нотавон бандагга узинг шафқат қил, худойим! Сен Ғофур ва Раҳмонсан! Раҳимсан! Қодирсан!..

Очиги, мен шу паллада Ҳанифадан унинг узига тегишли бошқа бир дил изҳорини эшитишга шайланган эдим. Аммо туйқусдан олдинги занжирга янги бир халқа боғланди! Мендан узоқлаша бошлаган нотинчлик қайтиб илондек ўрмалаб, бу гал нақ бўғзимга ёпишди!

Шунинг баробарида, мен ҳозир адоий-тамом булиб, жон таслим қилишим ҳам мумкин эмас! Менга ишониб дардини ёрган қизнинг қаршисида ўтирар, унга қандайдир жавоб қайтаришим керак эди.

— Сизга шундай туюлмаганмикин?!— дедим озор бермасликка уринган охангда, Ҳанифага.

— Йўқ. Аниқ!— деди Ҳанифа.— Мен бунини мана бу ўзим ўтказган ниҳол билан икки ўрта кенгайганидан пайқадим.

— Ерга ўрнашаётиб, балки ниҳолнинг ўзи...

— Хуп, тупроқ-чи?— деди Ҳанифа.— Ўт ғовлаган ер билан янги чиқарилган нам тупроқ фарқ қилмайдими?!

Мен унга яна беозор эътироз билдирмоқчи эдим, бекорга тортишаётгандек иш тутаётганимни ҳис этдим. Айниқса, у ён-бу ёнга шунчаки кўз ташлаб, беихтиёр

нигоҳим Сирож муаллимнинг қабрига илашди-ю, на-
фасим ичимга чўкди... Сирож муаллим қабридан чи-
қиб, кўча айланиб юрганида, Бадалбекнинг қабри ус-
тидаги сағана силжиб-сурилмайдими?! Булардан бири-
га ишонмаган тақдирдагина, иккинчисига ҳам ишонма-
ган маъқул! Умуман, ҳозир баҳсдан кўпроқ мурод қиз-
га таскин бериш эди.

— Сиз бунга парво қилманг, Ҳаниф, — дедим унга.—
Дунёда узи баъзан одам тушунмайдиган нарсалар
учраб туради!— Кейин, шу аснода кўнглимдан кечган
гапни ҳам айтдим.— Бугун мен нуқул шунақа ҳолатга
дуч келяпман! Нимадир аниқланса, албатта сизга ай-
тиб берардим... Менга ишонганингиз учун раҳмат!

8

Биз Бадалбекнинг қабри ёнидан бошқа сўқмоққа
ўтиб, қабристоннинг этак томонига юрдик.

Менинг отажон-онажонимнинг қабрлари бир жой-
да. Уларнинг аждодлари — боболарим, бувиларим, қа-
риндош-уруғлардан қайсидир амакиларим, аммаларим,
икки ёшида побуд бўлган кичкинтой сингилчам ҳам шу
ерда. Бу биз учун бамисоли хилхона...

Аммо бу ер мен тасаввур қилганимдан ҳам хароб,
ташландиқ ҳолда эди! Яқинлашаётиб, кўзим тушгани
сайин эзила бошладим... Менинг гуноҳим бўйнимда,
мен-ку одам эмас эканман; аллақачон эси кирган, кап-
катта, бола-чақали акам-чи?! Невара ҳам кўрншга
улгурган ошам-чи?! Нега улар хабар олишмайди экан?!
Бировлар кўтариб келишини кутишяптими?! Уларни
кам ушанда фарзандлари унутиб, шундай ташлаб қў-
йишмайдими?! Кўзингга қара, бола, деб менга ҳам
тарбия-танбеҳ бериб, йўлга солиш улардан лозим эмас-
миди?!

Мен ҳозир Ҳанифанинг олдида айниқса хижолат
чекканимдан, ўзимни ер билан яксон қилингандек сез-
дим.

Лекин Ҳанифа бу ердаги аҳволни ҳам, менинг
уқинчли ҳолатимни ҳам пайқамаетгандек эди!

Унинг шу қадар нозиктаъб эканлиги менга ёқди.

Бу қизнинг яна бпр хислати менга ёқди: у кам га-
шириб, кўпроқ ишлар экан!

Бу ерда ҳам, Ҳанифа дарҳол белкурак, супургини
қўлига олиб, менга ортинча эътибор бермай, ишга ту-
шиб кетди. Ёввойи ўтларни белкуракда қўпориб-чолиб,

қабрлардан четлаштирди. Фатарот жойларни тартибга солиб, битта-ярим тўкилган гиштларни лойсиз-оҳаксиз ўрни-ўрнига, кўрк касб этадиган қилиб терди. У янги келинчақлардек, жиддият, ғайрат билан ҳаш-паш демай ҳаммаёқни супуриб-тозалаб ҳам чиқди. Хилхона одам кўрадиган файзли, дуппа-дуруст намойишга кирди!

Мен бу ерда ҳам довдираб-паришонланганимдан, бир чеккада серрайиб турар эдим.

Ипҳоят, Ҳанифа онажоним қабри ёнига чўккалаганча, бармоқлари узун-узун, нозик қўллари билан оқарган мусулмон гиштларни сийпалаб, қўлларини негадир қош-кўзларига суртди.

— Утиринг,— деди шундан сўнг менга тикилиб.— Уқинг...

Мен қатор тизилган қабрлар пойида ўтириб, ота-жон, онажоним, бутун ақраболар ва булар орасида ётган мурғак бир вужуд — сингилчамни эслаган ҳолда яна берилиб, юсойишта тиловат қила бошладим... Ўзим англамаган (инсон то охир англаши ҳеч қачон мумкин ҳам бўлмаган) бир нарсаларни ўқиётиб, чорак асрдан иборат умрим — болалиқдан орзу-умидли ва аллақандай ғурбат-ҳасратли ҳаётим — кўз ўнгимда аста-секин жонлана бошлагандек бўлди. Бу — уммон ёки саҳро сингари чексиз, шунинг баробарида, инсон гоҳ қоқилиб, гоҳ тўғри ўтадиган биргина остонага ўхшаш жўнгина тушунчадан тўқилган эди! Мен кечган даврга назар ташлаб, камида чорак аср, бўлмаса ярим ёки бир аср гапиришим мумкин; шунга қарамасдан, ёшлиқдан қийналиб ўсдим, опам билан акамнинг қўлида тарбия топдим, деб буни икки оғиз сўз билан ифодалаш ҳам мумкин эди! Ҳаётнинг шундай аввалдан бебурдлиги, унинг баёнсизлигинию бебақолигинию ўйлаб, яна кўзларимга ёш келди.

9

Қабристондан чиқиб, иккимиз шошмасдан шаҳар марказига қараб кета бошладик.

Бир лаҳза бурун ҳаёт ва ўлим чегарасида туриб ҳис этган дардкашлик бизни танишдан қадрдонга айлантирган эди! Шу боисдандир, Ҳанифа мен билан апитанш хайрлашиб, ўз йўлига кетавермади. Мен ҳам ундан ҳамон ажралгим келмас эди!

Спрож муаллим билан Бадалбек яна ёнма-ён хаё-

лимни эгаллагани учунми, йиллар ўтиб, ўз жигарларим қабрини зиёрат қилганим учунми, бу кун қабристон менда унутилмас таассурот қолдирган эди.

— Сиз бу ёққа кўп келасизми?— сўрадим Ҳанифадан.

— Кўп. Ҳеч бўлмаганда, ҳафтада бир,— деди Ҳанифа.

— Одам йўқ пайтда қўрқмайсизми?

— Нимадан қўрқаман?! Бу ерда ётганлар ҳам одам,— деди Ҳанифа.— Инсон яқин бир кишининг йўқотгунча, қабристонга бегонадек қарар экансан. Яқин кишинг келиб ётгач, ўргана бошлайсан! Биз дадам билан ниҳоятда меҳрибон, сирдош эдик. Дадам мендан ҳеч нарсаин яширмас эди...

Сирож муаллим билан бирга, Бадалбекка нисбатан кўнглимда қизиқиш сеза бошлагандек эдим! Лекин у ҳақда Ҳанифани дарҳол сўроққа тутишга журъат қилолмадим. Бу одобдан ҳам эмасди. Дунёда ҳар нарсанинг вақти-соати, мавриди бор! Шусиз ҳам, бу кун мени Ҳанифага юзлаштириб кўнгани учун тақдирдан миннатдор эдим.

Шаҳар марказига етиб келгач, Ҳанифа мен билан хайрлашиб уйига кетишга тараддудлана бошлади.

— Ҳаниф!— дедим уни тухтатиб.— Агар мени дорга тортмасангиз, сизга мен ҳам бир гапни айтаман...

— Мен шунақа жаллод эканманми?!— кулди Ҳанифа.

— Йўқ, сиз пари. Фаришта... Рост! Барибир, ботинмайман... Сўйишингиз мумкин! Хўп, пешонада ёзилгани.. Менга сиз ўша, тўгаракда юрган пайтлардаёқ ёқардингиз! Бугун мафтун қилдингиз... Сиздан ажрагим келмайди. Йўқотсам, билмадим...

Унга қисинмай сўзлаяпману юрагим така-пука; ҳозир шу кўчанинг ўртасида йиқиладиганга ўхшайман... Тоқат-бардошим қолмади ҳаётда! Айниқса, бугун қаршимда борлиқнинг авра-астари ағдарилиб, тинка-мадорим қуриган эди!

Мени шу сонияда ҳаммадан кўпроқ бир истиҳола қийнади. Бу — кўрмай юрган қиз! Қимгадир унаштирилганми, биров билан учрашиб юрганми бўлса... ер срилиб, одамнинг ерга киргани яхши!

Ҳанифа яна уйчан, жиддий эди.

— Вали ака,— деди у, юзидан ҳуркак, оҳу кўзларига аламанечук қизариб.— Тўғриси, мен ҳам сизни ҳурмат қиламан. Сизга ишонаман... Лекин ҳаёт мураккаб

экан! Биласизми, биз қандайдир бадбахт одамлармиз. Бизнинг оиламизга қарғиш теккан! Мен мабодо сиз билан кўришсам, сизни ҳам бахтсиз қилиб қўймайманми, деб ўйлаяпман. Сиз бугун менга учрашдан олдинроқ... бахтсизлик йўлига кира бошлаган бўлишингиз мумкин! Кейинчалик, мени алвасти, деб, мендан норозиланиб юрсангиз, мен нима қиламан, Вали акажон?! Бу оғир...

Ҳанифанинг гап оҳангида менга заррача озор-этироз йўқ, аксинча, умид учқунлари бор... У ҳам мени ёқтириб қолганини яширмаган эди! Аммо унинг жавоби менинг термулиб кутганимдан ҳам аччиқ-аёвсиз... каршимда ҳалқама-ҳалқа боғланиб, вазмин шалдираётган занжирни — қисмат — энди худди бўйнимга солган эди!

Бироқ йигит сўзидан, арслон нзидан қайтмайди.

— Пешонада ёзилгани, Ҳаниф,— дедим эзмаланиб-чайналиб утирмай.— Қочиб бўлмайди! Чидаймиз... Келаси якшанба сизни шу ерда кутаман.

Ҳанифа индамай, бошини эгди.

У қўлидаги халтани силкитиб, югуриб-чопганича, мендан узоқлашди.

10

Вақт намозгарга бориб қолганидан, мен ҳам уйга қараб кетмоқчи бўлдим шуурсиз ҳолда бояги чойхона томон бурилдим...

Хабар олай-чи, у ерда нима гап экан, деган бемаъни хаёл менга осойишталик бермаётган эди!

Катта йўл бўйидаги кўримсиз чойхонага яқинлашдим. Индек ариқдан ҳатлаганча, ичкарига кирдим.

Чойхона турида,—

не кўз билан кўрайки!—

бундан икки-уч соат бурунги ҳолатда Сирож муаллим ёлғиз ўзи чой ичиб ўтирарди!

Эшикдан кирганимда у менга ялт этиб қаради. Кейин, дастлаб кўрганимда бўлганидек,—

мендан юзини четга бурди...

Мен унга агар мактаб биносида юзлашганимда эди, нега қочасиз, ўртоқ муаллим, дейишим, узр сўрашим мумкин; очиқ гаплашишга уринишим муқаррар эди. Шундай қарорга келган эдим! Ҳозир эса ўзимни дадил тутиб бундай қилишимга нимадир халал бермоқда, ҳаттоки монелик кўрсатмоқда эди! Юз бераётган ҳолатдан қўрқдимми, бошқамми?!— тушуниш қийин...

Кенг-мўл чойхона тил-тинч, чойхоначи ўз каталагида бирдек чайқалиб, мудрар эди.

Кизиқсиниб, пойгак томон ўғирилдим. Эски патнисдаги боя мен дамлатган чойга ҳам биров тегмабди!

Шошганимча бориб, чойнакка кафтимни босдим. Мен қолдириб кетган ярим чойнак чой, шунча пайт ўтганига қарамай, негадир ҳамон иссиқ эди!

Чойхонадан чиқиб,
безгак тутгандек қалтираганимча,
тез уйга жунадим.

Иккинчи саҳифа

ТАСАВВУР

11

Уйга келганимда, қоронғи тушган эди.

Чироқни бир ёққанимча, қайтиб ўчирмадим.

Назаримда, мени зулмат-зимистон қаърига тортадигандек эди! Вос-вос бўлиб қолган одамга ўхшардим...

Туни бўйи ухлаёлмадим. У ёндан-бу ёнга ағдарилиб, алаҳлаб чиқдим.

Уйим — бошпанам мен учун дўзах эди!

Бир неча марта ўрнимдан сапчиб турдим. Ижара кулбам деворида юсифлик, дўкондан сотиб олинган арзон-гаров рубобни тинғиллатиб, ўзимни чалғитишга уриндим. Лекин ҳар гал менга мусиқа овозига қизиққан аллақандай жинлар, алвастилар баттарига уйимда тўпланишиб рақсга тушадигандек туюлганидан, кўп ўтмай, бу машғулотни тўхтатдим.

Жинлар, алвастилар тўғрисида барибир ўйламоқда эдим.

Болаликда раҳматли холамдан эшитган воқеани беихтиёр эсладим... Тунда ҳовлига чиқса, ялтираган тоғора устига сочларини ёйиб, гўзал бир ажина бошини юваётган эмиш!

Ўлими олдидан катта амаким айтиб берган воқеа ҳам

ёдимга тушди...

Дала-дашда, аравада кетаётган экан. Бехосдан рўпарада ҳурпайган қоп-қора бир шакл пайдо бўлибди. От ўзини орқага ташлабди. Арава тўнтарилиб кетибди!

Ҳаммаёғи шилиниб-қонаган амаким арава остидан чиқиб қараса, ҳеч нарса йуқ, фақат от ҳамон титраб турибди эмиш!

Мен бугун учратган Сирож муаллим... унинг хатти-ҳаракатлари... Бадалбекнинг қабри борасидаги тахмин... Ҳанифа айтган қарғиш...— бари —

болалиқдан билган ўша воқеаларга ўхшар эди!

Мана, энди тун сукунатида яхлит манзара касб этиб, мени даҳшатга солган эди!

Менинг кўз ўнгимда Сирож муаллим билан Бадалбекнинг ҳалокати —

сўнгги ҳолати қайтиб жонланган эди. Шу бонсдан, қанчалик ваҳм босмасин, мен ўшанда нима бўлганию, ҳозир қандай воқеа рўй бераётгани ҳақида хаёлга чўмиб, уларга тегишли сир-синаотларга жавоб изламоқда эдим.

«Дунёда аёлки бор, ҳам фаришта, ҳам алвастидир!»— деган ғалати бир гап... қачонлардир қулоғимга чалинганди. Аммо унинг маъзини энди чақмоқда эдим. Менга Ҳанифа шундай бўлиб туюлмоқда эди! У Бадалбекнинг қизи эканлигидан, бу кунги даҳмазага, назаримда, бевосита дахли бордек эди! Шунинг баробарида, мен ундан ажралгим келмасди!

Гоҳ ўрнимдан туриб кетиб, гоҳ тўлганиб ётиб, тун шу азоб-изтироб билан утди.

Кун ёришаётгандагина кўзим илindi.

Кўрган-кечирганимнинг давомидек, тушимда Ҳанифа кўлларини мен томон чўзган эмиш. Мен унинг нозик бармоқларини бирма-бир лабларимга босаётган эмишман!

Сирож муаллим ҳам шу ерда. Тиржайиб, унинг ҳам узук тақияган қўлини упиб қуйишимни талаб қилаётган эмиш!

Кўнглим кирланиб, ғаш тортиб уйғондим.

Ишга боришим керак, вақт зиқ эди.

Шунга қарамасдан, шошмай ювиниб-тараниб, кейин, кўчага чиқдим.

Мақтабни битирганимдан буён ишлаётган дурадгорлик устахонасига қараб кетаётиб, кеча кўрган воқеалар тўғрисида яна ўйга ботдим... Сўнг, муайян фикрга келгандек бўлдим: чойхонага бошқа бормайман! Сирож муаллим тўғрисида ўйламайман! Бадалбек ҳам гўрида ётаверсин! Менга у эмас, Ҳанифа керак! Фақат Ҳанифа...

Икки кун уйдан ишга бориб, ишдан тўғри уйга қайтдим.

Устахонада арраларнинг тинимсиз визиллаши, тарақа-туруқ, усталарнинг бақир-чақир шовқини мени чалғитиб, эҳтимолки, ўзимга-ўзим юрттирган бошоғриқ савдойи хаёллардан аста-секин узоқлаштираётгандек эди!

Уйда ҳам тезроқ якшанба етиб келиши, Ҳанифа билан кўришишдан булак ташвишим йўқ! Ҳеч нарсани уйламайман. Қоронғи тушмасдан, бошимни кўрпага урайман!

Одатдаги умргузаронлик; вақт тинч-осойишта ўтмоқда эди! Мен ўзимча буни эплаб ўрнига қўймоқда эдим!

Бироқ

учинчи куни —

ишим тугаб, устахонадан чиққаним заҳоти,—
оёқларим менга бўйсунмаётгандек ҳолда, мени
яна таниш чойхона томон бошлаб кетишди!

Мен чойхонага боришим шарт, бу гўёки мен қочиб қутулолмаётган — бир дард эди!

«Чойхонадаги одам ким?! Бегона бировми ёки Сирож муаллим?!»

Назаримда, оддий шу саволга жавоб топмагунча, дунёда яшаб юролмайдиганга ўхшар эдим! Бу — энди йўлимда ётган бир тош; суриб ташламасам, кўксимга қадалиб тураверадигандек эди!

Ҳаш-паш дегунча, яна ипдек ариқ ҳалқасига юзлашдим.

Ариқдан ҳатлаб, ичкарига кирдим...

Чойхонада Сирож муаллим олдинги гал рўпарадаги хиёбонда беркиниб туриб кўзим тушган тўрт киши — новча, бақувват тўрт йигит билан нималарнидир пичирлашганча, гаплашиб ўтирар эди!

Дафъатан бостириб келганимга қарамасдан, улар менга ортиқча эътибор беришмади.

Мен ҳам атайин уларга аҳамият бермагандек, чой олиб, пойгакда чўнқайдим. Лекин ҳаяжонланиб турганимданми, томоғимдан бир қултум ҳам ўтмади.

Чойхонадан қайтиб кўчага чиқдим уиккиланиб ўтирмай,

энди Сирож муаллимнинг уйига қараб йўл олдим.

Унинг уйи — мактаб, қабристондан кейин бирон гап

аниқланса-аниқланиши мумкин бўлган сўнгги нуқта эди! У ҳақдаги сир-синаотни кимдир билса — уйдагилар билади! Айтса — шулар айтади! Суриштириш керак...

Улар менга нотаниш эди. Лекин уй-жойни мактабда ўқиган пайтимдан кўрган эдим: қиш кунлари болалар томдан қор курагани бир неча марта борганмиз. Сирож муаллимнинг ўзи бошлаб борган эди!

13

Шаҳар марказидаги дўкондан қанд-қурс харид қилганча, ассалом алайкум, деб дангал кириб боравардим.

Қадимдан таомил шу: эшикда кўринган кишига, ким керак, дейилмайди. Марҳамат, дейилади.

Сирож муаллимнинг уйида ҳам, дарвозани очган — мендан ёши сал каттароқ йигит, хуш курдик, деди. Мени рўпарадаги ойнаванд баланд айвонга бошлади.

Ўртада турган япаски хонтахта ёнига чўкиб, юзмизга фотиҳа тортгач, айвоннинг қоқ белидаги қопқадан мен тенги — яна бир йигит чиқди. Илжайиб кўришиб, даврага қўшилди.

Мен бу йигитлар кимлиги-ю, уларга нималар дейишим кераклигини билмаганимдан, гапга қандай даромад қилсам экан, деб ўйлаётган эдим; мушкулам уз-ўзидан осиллашди!

Ҳалиги қопқада қўлида дастурхон, сочига оқ оралаган ўктам бир аёл кўринди. Бу, афтидан, Сирож муаллимнинг хотини эди. Дастурхонни ёзаётиб, у ҳам мен билан эски қадрдонлардек сўрашди. Кейин, қани, дастурхонга қаранг, деб негадир кафти билан кифтимни ҳам сийпалаб қўйдی.

Шу пайт қопқа ёнидаги деразада икки ёш, хушрўй жувоннинг юзи кўринди.

Аёл деразага тунд қараганича, қантиб ичкарига кириб кетмоқчи эди, уни тўхтатдим.

— Кечирасиз... ойижон! Сизга гапим бор эди,— дедим салмоқлаб. Сўнг, мезбонларни ҳадеб ажаблантирмаклик учун мақсадимни қисқароқ ифодалашга уриндим.— Мен муаллимнинг шогирдлариданман. Куп йил кўлларида ўқиганман. Жуда қадрдон... эдик! Мактабни битиргач ҳам, кўришиб турганмиз. Хоҳ ишэнинглар, хоҳ йўқ, шундай эди! Бугун устозни бир йўқлай, деб келган эдим...

Меннинг гапимни эшитиб, аёлнинг бўлиқ юзига кўзларидан дув ёш оқди.

— Вой ўргилан, болам,— деди у.— Муаллимни йўқлайдиган шогирди ҳам бор экан-ку! Раҳмат сизга, болам. Улманг!

Энди уктаб аёл хонтахта ёшига вазмин чўкди. Бу сзмагандек, дераза томон имлаганича, ёш, хушрўй жувонларни ҳам даврага чақирди. Жувонлар, рухсат тегиб, меҳмондан «қочмайдиган» бўлишгач, шошмасдан гапни ўзидан бошлаб, менга даврада ўтирганларни таништиришга тушди.

— Хўп, мен муаллимнингизнинг рафиқалари Сожидахон бўламан,— шусиз ҳам буни билганимга қарамай, тушунтирди уй бекаси.— Уттиз уч йил бирга истиқомат қилганмиз. Аҳил эдик. Муаллимнингиз менга ҳеч қачон каттиқ гапирмасдилар. Қийнамасдилар. Ипак эдилар. Хотин кишига муносабат маданият белгиси, дердилар. Маданиятли одам эдилар...— Ниҳоят, у бурилиб, ёши мендан каттароқ йигитга каради.— Ўғилчамиз. Сотимжон. Чўли-сахроларни обод қиладиган идорада ишлайдилар. Обрўлари яхши...— Мен тенги йигитга юзланди.— Бу одам куёв. Адҳамжон. Ер қазийдилар. Хунарлари шу...— Энди жувонлардан новчароғига имо қилди.— Қизчамиз. Мамлакатхон. Дадаларига ўхшаб, муаллим. Бир этак шогирд...— Навбат бўйи пастроқ жузонга етди.— Бу киши келин. Сожидахон...— Мен, тавба, Сожидахон ўзи эди-ку, нима бало, бошқа исмли киз куриб қолган эканми, деб ўйлаётган эдим, суҳбатдошим тушунтирди.— Муаллимнингиз танлаганлар! Сожидахон, деб чақирганимда, иккаланг ҳам югуриб чиқасанлар, қизик бўлади, деганлар...

«Таништириш маросими»дан кейин, табиий ҳолда «унутилмас хотиралар»ни эшитишга тўғри келди.

— Қандоқ одам эдилар-а, муаллимнингиз!— деди уй бекаси, янгамиз.— Чумолига озор бермасдилар! Ҳазрати инсон... Мендан бўлак аёлга қарамасдилар. Одобни бузмасдилар. Мени бошларида кўтариб юрардилар. Кўчага бирга чиқсак, юлдинга ўзингиз ўтаверасиз, Сожидахон, биз эргашамиз, дердилар. Ҳеч қачон рашк қилмасдилар. Менга ишонардилар. Баъзан фақат, меҳрлари товлаб, дунёда аҳмоқ эркак ҳам кўп, дердилар...

Хотира узоқ давом этди.

Мен бу ерга келиб, кўнглимдагини сўраб-суриштиргани юғиз жуфтлашга улгурмай тошқиндек қуюлган дўйдиёнинг охири кўринмас эди!

Бир шоир айтган экан: «Сендан яхши билар — сени, хотининг!»

Сожидахон ҳам Сирож муаллимни унинг ўзидан кўпроқ билар экан! Шу паллада Сирож муаллим камда авлиё, бўлмаса пайғамбарга айланиб кетган эди...

Тахминан, бундай:

...Мактаб болалар кетидан тўп-тўп судралиб юришади. (Баҳо қўймаган пайтлари биз ҳам судралар эдик!) Кўчада учраган ёш боланинг бошини силайди. Қўлига кўтариб олади. (Яқин орада сураткаш бўлса, бирга суратга тушиб қўймаганмикин?!). Чўнтагидан албатта эсдаликка нимадир чиқариб беради... Аёллар, кексаларни қаттиқ ҳурмат қилади. Юрганда йўл, ўтирганда ўрни бўшатади. (Йул четидаги ўт-ўланни топтамайди!) Ёмайди. Ичмайди. (Кечирасиз... бу туришда керакли жойга ҳам бормаган!) Олдидаги насибасини бева-бечораларга улашади. (Ғариб-ғураболарга қутига солиб чарса ҳам жўнатган бўлиши керак!) Айниқса, Сожидахоннинг соясига кўрпа тўшайди...

Биз кунда кўриб юрган Сирож муаллим шунақа одам бўлган экан! (Биз унинг олижаноблигию ҳақиқатпарастлигини билсак-да, барибир қадрига етмаган эканмиз. Энди, афтидан, кеч... кеч!)

Менга аввалдан уй эгалари бир юз сермулозамат, бунинг устига, нийброқ муомала қилаётгандек бўлиб туюлишган эди. Ҳозир эътибор бердим... Даврада ўтирганлар ҳикояни бўлмай, жимгина-берилиб, маҳзун жилмайиб эшитишарди. Мен бу хонадонга гўёки ажиб бир хушxabар олиб келганману шу сонияда катта Сожидахондан тортиб бутун оила аъзолари алланечук бахтиёр эди! Мен буларни кига одатда кам одам кириб-чиқса керак, деб ўйладим. Менда, ҳар қалай, булар кўпдан буён одамни соғинганми, моғор босган кўйга тушгандекми — таассурот уйғонган эди! Бу ердаги ҳолатни фақат меҳмондўстликка йўйиб бўлмас эди!

Бироқ мен зерика бошлаган эдим.

Демак, Сирож муаллим ўлган, қайтиб тирилмаган экан! Чойхонадаги киши бошқа экан! Худога шукр. Хайрият! Гап тамом. Вассалом... Мен учун шу муҳим, бу ерга келишдан мақсадим ҳам — шу эди! Азбаройи тартибни бузмай деб, мен энди маза-матрасиз хотираларни истар-истамас эшитмоқда эдим.

Менинг қисина бошлаганимга яна бир сабаб бор эди.

Сирож муаллимнинг ва албатта, Сожидахоннинг — «қизча»лари — Мамлакатхон, ўт-олов десамми ёки парданинг четини сал очиб, ғаркўз деймикан — шунақароқ экан! Даврага желиб қўшилганидан буён у, эри ёнида эканлигига ҳам парво қилмай, кўзи билан мени сузиб ўтирар, қўйиб берса, шу дамдаёқ мисол учун бир кулгум суздек ютиб юборадиганга ўхшар эди! Унинг узини тутишидан, у қўлиб, мен уялаётган эдим... Бундан ташқари, жувонлардан бирининг бемор ётган боласи берми, ичкаридан аҳён-аҳён инграшми-ихрашгани, кейин ожизгина кулгангани ўхшаган ғалати овозлар эшитилиб турарди. Мен бунинг нима эканлигига тушунмаганимдан, бўғилиб-асабийлашмоқда эдим.

Ниҳоят, сабрим тугаб, гапни чўрт кесдим:

— Муаллим ҳали яшашлари мумкин эди. Ақл бовар қилмайди.

Сожидахон ҳикояси оҳангини бузмай, менга жавоб қайтарди:

— Тўғри, болам. Ақл бовар қилмайдиган иш. Ушанида ҳам, кейин ҳам...

— Нима, кейин?— деб сўрадим сергакланиб.

— Йўқ, ўша кунни, ойнижон, эсингиздами...— ҳаяжонланиб гапга аралашди ҳозиргача жиддий ўтирган келин Сожидахон. У, айтаверайми, дегандек қайнонасига қаради. Катта Сожидахон бошини лоқайдгина силкитиб қуйгач, сўзида давом этди.— Биласизми, дадам йўлакда турган кўзгу олдида баъзан ўймалашиб қолардилар. Шунақа одатлари бор эди! Мен аёллардек мунча ойнага ўзларини солмасалар, деб ғашим келарди... Мактабдаги воқеа руй берган кунни кечга томон йўлакдан ўтаётиб, ойна олдида яна дадамни кўрдим. Лекин бу қўндоқда теккан касал эканлигидан, эътибор қилмай, ичкарига кирдим. Кирдиму кутилмаганда дадам негадир сўкинганлари, кўзгу чил-чил синиб тушганини эшитдим!

— Мен югуриб чиқсам, дадам менга, ойна ўз-ўзидан синиб қолди, деганлар,— тўнғиллади куёв Адҳамжон.— Одам ойнани ўзи синдирмайди-ку! Бу келаётган фалокат белгиси эди...

— Эҳтимол, шундайдир... Синдирмаслиги керак! Айниқса, дадам,— деди кичик Сожидахон.— Лекин барибир, у киши олдин сўкинганлар, кейин ойна синганини эшитганим аниқ. Худо ҳаққи, эсимда турибди.

Мен бу воқеага шу аснода аҳамият бермадим. Кўзгуни биров синдиргани, ўзи сингани — шунга ҳам

ота гўри қозихонами?! Синса синибди-да! Ҳар қандай хонадонда гоҳо нимадир синади. Табиий ҳол!

— Ундан келин-чи?— деб сўрадим тоқатсизланиб, катта Сожидахондан.

— Кейин... Муаллимнингиз учун ҳозиргача муттасил қаердандир пул келиб туради. Олган ойликларидан кўп... У кишининг ёзувига ўхшаган, лекин имзо билан жойи белгисиз хат ҳам келиб туради. Ким ёзиб юрибди, билмаймиз!

Мен энди тахтадек қотиб қолган эдим.

Ишҳоят, бу ишга бепарқ қарамаётганимни яширмай:

Уша хатларни кўрсам бўладими?— деб сўрадим секин.

— Майли, яна бир келинг, болам. Топиб қўяман...

Сирож муаллимнинг уйдан аввалгидан баттар эсушим оққанча, кўчага чиқдим.

14

Кўчада кетаётиб, биринчи навбатда Сирож муаллимнинг уйи эмас, бугун чойхонага борганимдаёқ —

аллақаяқдаги даҳмаза-савдони дастлаб сотиб олганим кам, тўхтаган жойидан давом эттирганим, ўзимни-ўзим жар ёқасига чиқиб олганида туйқусдан оёғи тойган одамдек кўйга солганимни —

ҳис этдим!

Ахир, мен бугун қайтиб чойхонага бормасам, шу билан ҳамма нарса тугаши, унутилиши ҳам мумкин эди-да! Кейин, олдинги пайтлардаги сингари руҳим азобдан фориг, жоним роҳатда юраверар эдим. Бу — менга аён эди! Энг баданингни қичитиб, алам қиладиган жойи: мен нега бўлмаган бир нарсаларга қизиқиб, бунга ҳеч қандай зарурат йўқлигини билган ҳолда, бошим билан шўнғиганимга тушунмас эдим!

Гангиб мадорим қуриганча, кўчада кетаётиб, Сирож муаллимнинг уйда менга бир лаҳза бурун, —

нозанин Мамлакатхоннинг ўтли нигоҳлари билан юрагимга ўқ отиб ўтирганлари-ю, ичкаридан аҳён-аҳён галати овозлар эшитилиб турганини айтмаганда, бугун иш рисоладагидек туюлганини ҳам —

эсладим.

Мен зерикарли суҳбат охирида «портлаш» рўй бериб, ойна синганидан Сирож муаллимга тегишли қолган гапларгача янги сир-симоатга айланишини хаёлимга келтирмаганимдан, адашиб-алданган эдим!

Мана, энди мактаб, қабристондан кейинги — сўнги нуқта — Сирож муаллимнинг уйига бориб, ҳамма нарсани аниқлаш ўрнига мени даҳшатли нозниқлик гирдоби бир йўла тубига тортган эди!

Ҳозир кўчада кўксимга совуқ шамол урилиб, сесканган-жунжиккан ҳолатда, илк дафъа шу кунлар ўзимнинг ут билан уйнашаётганим — қалтис ўйин қилаётганимга ич-ичимда иқрор бўлдим. Бу — қандайдир хатарли, аёвсиз йўл; каллангни учраган туйнукка тикма, уласам, бола, эсинг борида ҳали ҳам тўхтат, деб ўйладим.

Аmmo менга панд-насиҳатнинг фойдаси йўқ; бунинг устига, аллақачон ёши т қолипдан кўчган эди... Менинг ҳаётимда тепаликдан вазмин-гарон бир филдирак думалай бошлаган, унинг охир-оқибатда пастга келиб тушиши қонуният эди! Мен бу қонуниятни буза олмас эдим! Қўрқаётганим, номардлик қилаётгандекми иш тутишни ҳам истамасдим! Қолаверса, савол устига савол қалашиб, мени қийнамоқда эди. Мен қаршимда кўндаланг бўлган бу саволлардан биронтасига ҳали жавоб тополмаган эдим! Умуман, Сирож муаллим тўғрисида ўйламайман, чойхонага энди бормайман, деб қанчалик тиришмай... шаҳардан тўлқиндек қулоч отиб ташқарига — олисларга чиқиб кетган катта йўл бўйидаги чойхонага барибир бсраман! У ерда Сирож муаллимни учратаман! Хўп, ҳамон оёғимнинг бир томири тортаётганига қарамай, бундан ўзимни мажбур қилиб тўхтатган тақдирда ҳам... Сирож муаллимни гафлатда қолдириб, бошқа пана томондан «дарча» очишга, кейин, шунга қараб, унга муомала қилишга уринишим аниқ; унинг уйидагиларга яна учраб, у ёзган хатлар билан танишишим керак! Бўлмаса, тинчишим қийин! Назаримда, менга бу хонадонда биринчи кўришишдаёқ уйдаги бор сандиқлар оғзини очишмаган эди! Мен ҳар ҳолда ҳозир, бутун сир-синаотнинг калити (чойхона **ҳаж.** мактаб ҳам эмас!) шу ерда, деб ўйламоқда эдим... Хўп, бунинг баридан сақланиш мумкин. Лекин Бадалбек-чи?! Ҳанифа билан кўришгач, барибир уни эслашга тўғри келади! Бадалбек ҳақидаги ҳар қандай гап Сирож муаллимга бориб тақалади... Демак, бу — қисмат; бош бурганим билан қочиб қутулолмаман!

Бугун ҳам кучадан уйга қайтганимда, олам зулмат-зимистол эди.

Тунн бўйи яна чироқни ўчирмай, гоҳ нари-бери

юдимлаб, гоҳ мурватлари бўшаганидан нолон ғижирлаган тахта-тўшақда думалаб, вос-вос бўлган кившидек, алаҳлаб-тулғаниб чиқдим.

Шунинг баробарида, энди тақдирга тан берганимдан, эй, жишлар-алвастилар келса келмайдими, деб кулбам деворидаги арзон-гаров рубобни босим тингиллатиб, алланималарни ғўлдираганимча, бу тунни ўзимча кўпроқ шовқин-сурон, исён билан ўтказдим.

Яна, болалигимда кимдандир эшитган қизиқ ривоят ҳам ёдимга тушди. Уни менга Сирож муаллим эслатган эди!..

Ушуг бир шоҳ ўлганидан сўнг, қирқ йил давомида одамлар унинг қабри бошидаги туйнукка хат ташлаб, кўк томонидаги иккинчи туйнукдан жавоб олиб туришган эмиш...

Мен бу ривоятни эслагач, мабодо Сирож муаллимнинг оиласига пул жўнатиб, хат ёзиб турган бошқа биров эмас, аллақачон хоки туробга айланган унинг шаҳсан ўзи бўлса,—

бу ҳолда, у фақат олижаноб инсонгина эмас, чиндан авлиёми, пайғамбарми экан, деб ўйладим.

Лекин Сирож муаллим бундай қила олишига ишониниш — телбалик; бу — ҳаддан ташқари, ҳавойи гап эди!

Мен ўзимча, йўқ, у эмас, деган хаёлга ҳам бордим.

Аммо бошқа биров Сирож муаллимнинг оиласи ташвишини қилиб, бу етмагандек, эринмай унинг ёзувига мослаб хат ёзиб юришига ҳам ишониб бўлмасди. Бу — айниқса, омонат гап эди!

«Сирож муаллим фалокат пайтида ўлмаганими, Гўруғлига ўхшаб қабрда ўнгланганими — шундай бир ҳолат рўй берган...»

Мен яна олдин ҳам хаёлимдан кечган шу фикрга қайтган эдим!

Бу фикр қанчалик бемаъни туюлмасин, ҳақиқатга яқиндек эди.

Бироқ бунга ишониб-қаноат ҳосил қилиш учун ҳам кўп саволларга жавоб топиш керак эди:

масалан, жасад нима бўлди-ю, қабр нима қилиб турибди?! Ёки «тирилган» Сирож муаллим, наҳотки, икки йил ичида оиласини бундан огоҳ этиб, ақалли биров марта уларга кўриниш бермаса?! Кўча-кўйда, чойхонада санқиб юраверса?! (Афтидан, унинг ётиб-турадиган жойи ҳам ўша ювлоқ чойхона!) Буниси ҳам гурга! Сирож муаллимнинг мактаб биносига кириб, у ерда йўқолишига нима дейсиз?!

Бу кеча яна, қайта-қайта —

Сирож муаллим билан Бадалбекнинг ҳалокати — сўнги ҳолати менинг кўз ўнгимда жонланди... Бадалбек туғрисида Ҳанифа айтган нарсалар энди менга ҳам беихтиёр ажабланарли туюлди. Афтидан, ўша куни у рост гапирган эди!

Туни бўйи яна Ҳанифанинг ўзи туғрисида ҳам ўйга толдим.

Мен уни аввалдан ёқтирганим ҳам, кўчада тасодиф кўришиб — у мени мафтун қилгани ҳам, рост! Бу қиз илк қарашдаёқ камтар, жиддий, ақлли, меҳнаткаш, самимий эканлиги кўриниб турарди. У фариштами, ал-вастими?!— барибир нур; менинг ҳаётим эшигидан тушиб турган ой нури эди! Мен уни йўқотиб қўйишдан қўрқар эдим! Бахтсиз бўлишим мумкинлигини энди ўйламасдим! У билан ўзимни, аксинча, дуч келган ба-ло-қазони енгиб ўтадигандек ҳис этар; ҳар қалай, ҳо-зир шундай кайфиятда эдим!

Олдинги галга ўхшаб, бу сафар ҳам тонгга яқин кў-зим илindi.

Бироқ сесканиб кўзларимни очдим.

Қиз бола, аёл кишининг феъли маълум: баҳор ҳа-воси! «Мана, Астробод!»— дегандек бир гап.

Ҳанифа менга очиқ ваъда бергани йўқ. Учрашувга келмаса, нима бўлади?!

15

Йўқ, яқшанба куни, менинг хавфсираганимга зид ҳолда, ўз вақтида —

Ҳанифа учрашувга келди.

Биз шаҳар марказидаги куз кунларида ҳувиллаб қо-ладиган боққа кириб, тўкилган баргдан олачалпоқ ги-лам тушалган йўлкаларда айлана бошладик.

Боғ шу палла баҳордагидек тиниқ ярқираган офтоб нурлари остида қаҳрабо-қизғиш тусда тўлқинланиб-товланар, ҳар япроқ узилиши эшитилган осойишталик-да, ажабки, буюк бир фарёд яшириниб ётгандек эди!

Мен бу учрашувда албатта Ҳанифа билан биринчи кўришаётгандек ҳаяжонланаман, суюнаман, биз энди бедард-беҳасрат гаплашамиз, кўнглимиздаги илиқлик-ни бир-биримизга улашамиз, деб ўйлаган эдим. Шун-дай булишини ҳаттоки орзу ҳам қилган эдим! Аммо боққа қадам қўйгач, кўксимни болалик пайтимдан юрагимда яшаган ноаниқ бир ғусса чулғаб, негадир яна узимнинг ўтган бутун ҳаётимни эсладим. Биз ҳали

бир-биримизни яхши билмаслигимизни ҳис этдим. Қандайдир қутлуғ саждагоҳга тавба-тазарру қилгани кирган кишидек, Ҳалифага ўз тўғримдаги бор гапни айтгим келди.

— Сизга раҳмат, Ҳаниф. Ҳаммаси учун!— дедим унга.— Мен сиздан яширмайман... Менинг умримда ёруғ кунлар булди. Ота-онам меҳри. Мактабга борган пайтим. Мактабни битирган пайтим. Кўчада болалар билан эркин-бепарво ўйнаб юришлар. Илк марта улғая бошлага яшнни англаш... Лекин менинг ҳаётим, асосан, оғир кечди! Ёввойи ўтдек ўсдим. Одамдек тарбия кўрмайман! Шундан, бўйнимда гуноҳларим ҳам кўп. Отам оддий касиб эдилар. Лекин билимлари бор, китоб ўқирдилар. Касб билан шуғулланиб, баъзан китоб ўқиш менга отамдан юққан. Онам уйда ўтирадиган аёл. Қуйлакми, нимчами тикиб, гоҳида бозорга олиб чиқардилар. Турмушимиз ячор эди! Кейин, отам, кўп ўтмай онам дунёдан ўтдилар. Уларнинг топган-тутганлари онам билан акамга сарфланган эди. Ҳовли-жой, мерос денишга арзиб-арзиманган нарсалар ҳам шуларга қолди! Мен уйдан бош олиб кетдим. Аввалига ўзим ишлаётган устахонада ётиб турдим. Булмагач, ғарибгина бир кулбани топиб жойлашдим. Ҳозир ҳам куним шу ерда ўтяпти... Тўғри, мен пок сақланишга уринман. Кўнглимда худога ишонаман. Кўрқаман. Отам шунга ўргатган. Лекин ўзимни икки жаҳон овораси деб биламан. Менга болалиқдан, туғилган муҳитдан кучлироқ муҳитда, сен ҳаётнинг эгаси, дувё сеники, ҳаёт фақат шу, олға бос, қабилда ёвуз тарбия беришди. Мен иккига парчаланиб, бир вужудда икки одамга айландим... Чекаман. Ичган пайтларим бўлади. Иста-истама, сени устахонада эгри ишларга аралаштиришади. Бош буришнинг иложи йўқ. Ҳар хил одам бир қезондан овқат ейсан... Шундай яшаймиз! Баъзан уйда юрагим сиқиб, отамдан қолган эски китобларни варақлашман. Баъзан рубоб тинғиллатаман... Сизни кўрмай юрганда ҳам, ора-сира рубобни қўлга олганимда, эслардим. Рост! Сиз тўғарақдаги бошқа ўйинқароқ кизлардан ажралиб турардингиз. Кўнглингизга олманг, кўпчилик сизни санъаткор бўлади, деб ишонарди...

Шу дамгача менга жим қулоқ тутиб, ёнимда ўйчан олдирлаётган Ҳанифа:

— У гаплар қолиб кетди, Вали ака!— деди ғамгин кўлимсераб. Кейин, ҳозир касалхонада оддий ҳамшира эканлигини айтди.— Бизда ёмон киши йўқ; ҳаттоки,

бирон жиноятчи йўқ. Барчаси одам. Қараш керак! Мен учун мусиқа шу!—деди Ҳанифа. Бу билан у ҳикоямни эшитиб, мендан ҳафсаласи пир бўлмагани, ортиқча айб излаб юрмаслигини ҳам эслатгандек эди.

Мен Ҳанифа ўзи тўғрисида нималарнидир айтиши, суҳбат давом этишини истар эдим.

— Хўп, ўз соҳангизда нега ўқимадингиз?— деб сўрадим ундан, эҳтиёткор оҳангда.

— Дадам ўлмаганларида, балки... Энди эса яшаш керак!

Мен бу учрашувда Бадалбекни эслашим ёки Ҳанифа билан Сирож муаллим тўғрисида гаплашишим шарт эмасди. Ундай ниятим ҳам йўқ эди. Аммо аввалдан тасаввур қилганимдек, гап ўз-уздан уларга бориб боғланган эди!

— Кечирасиз, Ҳаниф. Мен шунчаки... Дадангиз кўп ичармидилар?— қизиқсиндим беихтиёр.

— Доим эмас. Лекин ичганда қаттиқ ичардилар. Бир неча кунлаб ўзларига келмасдилар... Бу ҳаммаси аламдан!

— Қанақа алам?

— Одамлар билмайди. Айтсанг, ишонмайди... Биз асли бу ерлик эмасмиз. Дадам ёшликда уч-тўрт йил фазокорлар орасида юрган. Сирли ҳарбий училарда қатнашган. Обру қозонган! Машҳур одам бўлиб кетиши мумкин эди. Лекин қарғиш текканидан, омад юз ўгиради... Дадам тақдир айланиб, Ширинкўлда оддий аэропланда учаётганидан, қилаётган ишидан порозиланиб, баъзан эзиларди...

— Эзилса, далага дори сепадими! Ерни нега заҳарлайди?! Нега уйламайди?!— аччиқландим бехосдан.

— Биласизми, дадам эркин, мағрур киши эди. Ҳаётда бировга бўйин эгмасди. Ҳар кимнинг гапига кирарвермасди... Лекин унинг учун буйруқ муҳим; у аскар эди! Шундай тарбия олганди. Унга буюрилса, бас, ўтга, сувга ташланарди! Қулга айланарди... Мен дадани оқламайман. Шу билан бирга, айб фақат менинг дадамда эмас. Тушунинг!

Буни тушуннишга хоҳишим йўқ эди.

Ҳанифанинг ҳикоясини эшитиб, Бадалбекка нисбатан муносабатим ўзгармаганди. Мен унга Сирож муаллим ҳалок бўлганидан буён нафрат, адоват билан қарайман! Ушандан буён у далаларни, ерни заҳарлар эди, ёвуз эди, деган гап ҳаёлимдан кетмайди. Бунинг даҳшатини ҳис эта бошлаганимдан, жазавага тушаман.

Шундан, ҳозир Ҳанифанинг гапига қулоқ солгим ҳам келмаётган эди.

Дарвоқе, Сирож муаллим...

Мен сўнги кунларда у тўғрида ўйлаганимча, эзилиб, адоий-тамом бўлган эдим. Шу боисдан, унга қўйган эътиқодимга ҳам бир оз дарз тушгандек эди... Бироқ учратган одамим уми, бошқами?!— менга ҳозирча қоронғу эди. Бунинг устига, гоҳ соддадил, гоҳ изқуварларга хос жиддий-муғамбирона йўсинда бировни таъқиб қилаётган — у эмас, мен эдим! У мендан ҳайиққандек, чеккада нафас ютиб турарди. Унга қандай эътироз билдириш мумкин?! Демак...

Сирож муаллимнинг хотираси азиз, у мен учун олижаноб инсон бўлиб қолаверади!

— Сизга ҳам Сирож муаллим дарс берганмидилар?— деб сурадим Ҳанифадан.

— Сизга дарс бергандан кейин,, мактаб бир бўлса!— эслатди Ҳанифа.

Шу пайт миямга чақмоқдек фикр урилди:

бир ўлимга йўлиққан икки одам! Қабрлари ҳам ёнма-ён!

— Булар олдиндан бир-бирини танирмиди?

— Танимай қаяққа боради!— ажабланди Ҳанифа.— Мен мактабда ўқисам... Шаҳарда кўпчилик бир-бирини билса... Икковлари одамлар орасида бир-бирлари билан тортишиб-таллашиб юрган бўлсалар... Қолаверса, Сирож муаллимнинг биринчи хотинлари бизнинг кўчамизда турган...

— Сирож муаллимнинг олдинги хотини ҳам бор эканми?!

— Бор эди. Маҳлиқо опа деган аёл... Биз болаликда уларнинг ҳовлисига кириб ўйнардик. Болаларни яхши кўрарди. Боласи йўқми, ўлганми дейишарди. Биз, бегона болаларга, кирганимизда доим бўғирсоқ пишириб берарди...

Мен Сирож муаллимнинг турмушидан беҳабар эдим. Аммо ҳозир бу мени ортиқча қизиқтирмади ҳам! Дунёда юиласи бузилиб, янги оила қурган одам оз эмас. Бировни айблаш қийин! Мени шу аснода бошқа бир нарса ҳайратга солган эди...

Мабодо Баладбекка қўшилиб, унга буткул дахлсиз кимдир ҳалокатга учраса, эҳтимолки, буни тасодиф ҳам, табиий ҳам деса бўлаверарди! Бадалбекнинг ёнида Сирож муаллимнинг ҳалокати... худо кечирсин, кел, бир-биримизни билардик, курашиб юрардик, бирга

ўлиб ҳам қўяқолайлик, дегандек таассурот уйғотарди! Хар ҳолда, Ҳанифанинг гапидан энди саросималаниб, мен худди шундай хаёлга борган эдим.

Афтидан, Ҳанифа нега бугун у билан учрашганимда, отаси ҳақида суриштириб, Сирож муаллимга бунчалик қизиқаётганимга тушунмаётган эди. Лекин мен унга буни тушунтириб ўтирмадим. Пайти келар! Ҳозир эзмаланиб, нима ҳам дейман?!

Афеуски, шундай бир малак — Ҳанифа — Бадалбекнинг қизи! Мен ундан кетолмайман, аммо Бадалбекни ҳам кечиролмайман. Менинг энди қисматим шу. Борини кўраверишим керак. Илож қанча! Ҳанифани бундан кейин қийнамайман. Ахир, кўришишдан мурод бу эмасди-ку!

Биз уларнинг кўчаси муюлишида хайрлашдик. Келаси дам олиш кунни яна учрашадиган бўлдик...

16

Менга Сирож муаллимнинг хатларида унга тегишли бутун сир-асрор ёзилгану уларни ўқисам, кўз олдим ёришиб, руҳим бир оз енгил тортадигандек туюлар эди!

Бунинг устига, унинг хонадонида бу гал нималар дейилиши мени қизиқтирмоқда эди. Мен уйдаги бор сандиқлар оғзи ниҳоят очилишига умидланар эдим!

Шу кайфиятда юриб,

бир кунни устахонадан чиққанымча, яна қанд-қурс харид қилиб, уларникига бостириб бордим. Дарвозани тақиллатдим.

Бироқ

бу гал ҳадеганда негадир остонада биров кўринмади.

Кейин...

Мамлакатхон...

— Келинг... Келаверинг! Уялманг!— деди у. Менинг иккиланиб турганимни пайқадими, қўшиб қўйди:— Биз ҳозир...

У шипиллатиб айвонга кўтарилганча, ичкарига кириб кетди. Мен йигитлардан биронтасими, оғисиними чақирса керак, деб айвон этагида қотиб турардим. Аммо қайтиб унинг ўзи чиқди.

— Нега бу ерда турибсиз?! Келавермайсизми?!— деди. Кейин, кулди.— Юракдан ҳам бор экан-ку!

Мен айвонга ўтиб-ўтмай, Мамлакатхон тагин кўздан ғойиб бўлди. У ичкаридан энди бахмалга ўралган алла-

қандай жылднн қўлтиқлаб чиқди. Мен бу хатлар солинган кути бўлса керак, деб ўйлаётган эдим...

— Ойим ҳозир келадилар. Сиз зерикмасдан сурат кўриб ўтиринг,— деди Мамлакатхон.

Сурат кўра бошлаганимда, қўлида чойнак кўтариб, ёнимда пайдо бўлди.

— Таннимаяпсизми? Дадам... ёшлик йиллари,— деди мен тикилаётган суратга имо қилиб. Чойнакни хонтахта устига қўйиб, ёнимга чўккалади.— Келинг, ўзим курсатаман!— У менинг юлдимдаги жылднн варақлаб, суратларни бирма-бир шарҳлай бошлади. Менга шу қадар яқин ўтирар эдикн...

Мен қисиниб, кескин дарвоза томон қардим.

— Юракдан бор экан!— деди мендан бу сафар ўпқаланиб Мамлакатхон. Сўнг, алланечук титроқ пиширлади:— Қўрқманг. Беркитганман! Ҳали келишмайди... Булар пайшанба кунлари овга кетишади. Уйда ҳеч ким йўқ!— Унинг ростми, ёлғон, нимани кўзда тутиб гапирётганига тушуениш қийин; йигитлар балки ов қилишар! Лекин қайнона-келин Сожидахонлар қанақа овга боришлари мумкин?!— тасаввурга сиғмас эди!

Мен барибир уялаётганим, қўрқаётгандекми эдим. Аммо Мамлакатхоннинг овозидаги титроқ менинг вужудимга кўчган. У қонимда ёт туйғуларни қўзғатмоқда эди.

Кўп ўтмай,— қайси бир лаҳзада, нега бундай бўлди?!— билмайман,— иккимизнинг қўлларимиз бир-бирларимизнинг бўйинларимизга чирмашиб кетди... Мен уни бағримга босиб, ўпа бошладим.

Бехосдан, ўтган келганимда бўлганидек, ичкаридан (бемор ётган бола шекилли?!) инграшми-ихрашгани, кейин ожизгина кулгангани ўхшаган ғалати овозлар эшитилди...

Мен — кўксим музлаб,— Мамлакатхоннинг иссиқ оғушидан бўшандим. Яна уялаётганим, қўрқаётгандекми ҳолатга қайтдим. Кескин ўрнимдан турдим.

Бироқ иккимизнинг орамизда беғбналик йўқолган, қандайдир муносабат пайдо бўлган эди.

Шу боисдандир, эшик олдида борганимда, Мамлакатхон қўлимдан тутиб, олдингига ўхшамаган ажиб бир ҳасрат билан индо қилди:

— Мендан кулманг. Мени айбсितिб ҳам юрманг... Мен узимни тутолмадим. Нега? Ўзим ҳам билмайман...

Кейин, аниқ кўрсатма берди:

— Келаси пайшанба куни келинг. Кутаман. Хатларни ҳам ўзим ойимдан олиб қўяман...

...Бунинг ҳаммаси

Сирож муаллимга боғлиқ бутун воқеалар сингари алоқ-чалоқ тушни, ҳаётдан кўпроқ хаёлга ўрин берган телбаликни эслатар эди. Ҳозиргина нималар бўлганию нималар бўлаётганини менинг тез англашим душвор эди!

Кўчага чиққанимда, нечундир ютамдан қолган қайсидир эски китобдаги: «Шайтон тандаги қон каби...»— деган сўзларни эсладим. Ўзимча: «Энагарни боласи...»— деб ўйладим. Бу — шайтонгами, Сирож муаллим ёки Мамлакатхонгами — кимга тегишли? — билмас эдим.

Шунинг баробарида, Мамлакатхоннинг ранглар лаблари, оппоқ бўйни, катта, ўтли, ёввойи кўзлари энди хаёлимда қотиб қолган эди! Мен умримда ҳали аёл билан бу қадар яқин ўтириб, унинг баданини туймаган, аёл тафтидан куймаган эдим. Мен — бир ёнлиги; гугурт чақса, ўт оладиган бўз йигит эдим! Шунинг учун, рўй бсраётган воқеалар — мени домига тортган даҳмаза гирдобиди, энди Мамлакатхондан ҳам осонликча қочиб қутуладиганга ўхшамас эдим...

17

Мен —

бошдан Мамлакатхон ўт ёқиб, шу йўлга тортгани, ўзимни оқлагим келаётганига қарамай,—

Ханифага хиёнат қилган эдим.

Бунни билар эдим!

Менга ишонган пок бир қизнинг кўзларига тупроқ селган эдим.

Бунни кечириб бўлмас эди!

Ҳанифа билан учрашувга боряпману уни ҳозир кўришга майлими йўқ; бўйнига олган мажбуриятни адо этгани кетаётган кишидек ҳолатни сезмоқда эдим!

Бу ҳам майли; мен гўёки икки хотинли одамману кимдир мени бармоғини бигиз қилиб кўрсатаётгандек, атрофга нотинч аланглар эдим!

Ўзимни шу паллада қандай, Ҳанифа билан кўришганда қандай тутишимни — билмас эдим!

Шаҳар марказидаги боғ эшигида Ҳанифани икки соатча кутдим.

Лекин у менинг хиёнатим, бугунги ҳолатимдан хабар топгану келмасликка қарор қилгандек эди! Келмади.

Кулгили: мен унинг келмаётганига пнжиш эмас, суюнаётгандек эдим! Шундай бўлгани яхши, худога шукр, деб уйлар эдим.

У икки соатдан кейин ҳам келмади!

Мен ўзимни елқасидан тоғ ағдарилгандек сезиб, уйимга қараб жўнадим...

Пайшанба куни Мамлакатхон пойлашини билсам-да, унга ҳам бормадим.

Сирож муаллимнинг изидан тушганим — бир томон, бу — икки; бу — айниқса, хатарли, фалокатли, Ҳанифага хиёнат қилишдан ташқари, одамгарчиликка тўғри келмайди, деб ўйладим.

Ўзимдан ҳам, Мамлакатхондан ҳам қўрқдим!

Ҳафта бўйи Ҳанифани эсладим. «Сен унга муносиб эмассан! Сенга нима керак?!» — деган гап хаёлимдан кетмас эди. Шу билан бирга: «У мендан озор чекканми, мени кечирмайдими, нега учрашувга келмади?!» — деган минг хил савол мени бурдалар эди! Аниқ билишни истар эдим...

Менга ҳамон — Ҳанифани учратсам — ўзимни қандай тутиб, нима дейишим маълум эмасди.

Аммо энди уни куришни истар эдим!

Кейинги якшанба куни яна шаҳар марказига бордим.

Яна Ҳанифа келмади...

Қабристонга ҳам бордим. Балки, отасини зиёрат қилгани келар, деб ўйладим. Бироқ Ҳанифа у ерда ҳам кўринмади...

Навбатдаги ҳафта — пайшанба эмас, атайин бошқа куни —

Сирож муаллимнинг уйига яна йўл олдим.

Ҳамма уйда эди.

Қатта Сожидахон менга бир даста хат кўрсатди.

Хатларда чиндан имзо билан жой белгисиз, мазмун ҳам шунга яраша: барчалари саломат булсинлар, омад буюрсин! — қабилдаги умумий гаплардан иборат эди. Булар Сирож муаллимнинг ёзувини бир оз эслатганини айтмаганда, аниқ маъно топиб, у ёки бу хулосага келиш мушкул эди! Буларнинг қизиқарли томони фақат уша: имзо билан жойнинг белгисиз эканлиги эди!

Уйда Мамлакатхонни ҳам учратдим.

Унинг қош-қовоғи солиқ, ўзини гутушидан, у менга: «Юракдан бор экан-ку!» — деб таъна қилаётгандек эди. Мен гўёки йигит эмасману муттаҳамларча қочиб, уни қаттиқ ранжитгандек эдим!

Шу алфозда
яна куллар
ўта бошлади...

18

Сўнги пайтларда ўз-ўзим билан ўралашиб,
таппш чойхонага бормадим;
Сирож муаллимни йўқламадим.
Бу ҳақда ўйламадим ҳам!

Афтидан, энди қочишга ҳожат йўқ; Сирож муал-
лимнинг ўзи менинг ҳаётимни тарк эта бошлагандек
эди...

Шундай юриб, бир куни тасодифан мактаб биноси
ёнидан ўтарканман, эзилиб — Ҳанифа ёдимга тушди.
Бенхтиёр биного қараб юрдим.

Эшик олдида директорга дуч келдим. Улуғ Ақобир
деган бу киши мактабда ўқиётганлардан битирганлар-
ни кўпроқ яхши кўрар, борсанг, қўлтиқлаб олар эди.
У мени ҳам қўлтиқлаб, хонасига судраб кетди.

Мактабдаги янгиликлардан, Улуғ Ақобир, ярим соат
чамаси ахборот берди. Ниҳоят, қизиқ бир гап айтди:
— Мактаб номини ўзгартирмоқчи эдик! Нима дей-
сиз?!

Мен — кучадаги одам; бунақа нарсаларга ақлим
етмаслиги, ишим ҳам бўлмаганидан кифтимни қисдим.

— Уйлаб қаранг,— деди директор.— Турган жойи-
миз Ширинкўл. Ошхона Ширинкўл. Мактаб Ширин-
кўл. Ҳаммаёқ Ширинкўл... Кимга керак?! Халқ кул-
майдими?! Биз мактабга Сирож муаллим номини бер-
моқчи эдик...

— Ях... яхши,— дедим ўпкам бирдан оғзимга келиб.

— Албатта, яхши. Устоз умрини мактабга берган.
Мактабни бағрпга босиб, қаҳрамонларча ўлган! Биз
эсламасак, биров эсламайди. Ана, сизлар бу одамдан
тарбия олгандек, болалар у кишининг номидан ҳам
тарбия олиши мумкин! Лекин тушунишмаяпти...

— Ким?— деб сўрадим секин.

— Катталар,— деди Улуғ Ақобир.— Рухсат тегма-
япти! Кўнишмаяпти... Буларнинг билгани: тўхтанглар,
шошманглар! Нега тўхтар эканмиз?! Нега шошмаймиз?!
Биз ҳам пақ этиб ўлиб қолсак-чи?!

— Бирор сабаб бор эканми?!— эҳтиёткорлик билан
сўрадим директордан.

— Тергов битмаган, дейишяпти. Мумкин эмас, де-
йишяпти...

Мен мактаб дардида куйиб хуноби юшаётган Улуф Акобирга, ҳаммаси яхши бўлади, мазмунида далда бердим. Ортиқча лом-мим демадим. Бироқ лаҳза ичида шу кунгача рўй берган барча воқеаларни эслаб, «Бунга терговдан бошқа сабаб йўқмикан?!» — деган содда-шубҳали бир гап хаёлимдан кечди. Яна гангиб-саросималанган эдим!

Мактаб биносидан чиқиб, Сирож муаллимнинг ўлган-улмаганлигини янгидан текширмоқчидек, чойхонага қараб кетдим.

Чойхона тўрида Сирож муаллим — негадир ҳадеб бош бармоғининг орқаси билан қошини сийпаганича, — мен олдиндан билган тўрт йигит билан

бугун ҳам нималарнидир пичирлашганча, гаплашиб ўтирар эди!

Мен чойхона эшигиданоқ орқага бурилдим. Бирдан... кун — пайшанба эканлиги, Мамлакатхон уйда бўлиши кераклиги ёдимга тушди.

Бу хонадонда ҳамон менга нималарнидир айтишмаётганини ҳис этар эдим! Мамлакатхонни гапга солиш керакмиди, деган хаёлга бордим... Худодан яширмаган бандадан яширмайди. Мен уни эркалагим ҳам келмоқда эди!

Бордим.

Мамлакатхон мени нохушроқ қаршилади. Аммо айвонга бошлади.

— Нега келмадингиз?! — менга тик қараб, қатъий оҳангда сўради, айвонга чиқиб ўтирганимдан сўнг.

— Тобим бўлмади...

— Қочиб юрибсиз! Ёлғончи... — У бехосдан юмшаб, олдинги нозанин Мамлакатхонга айланди. Чой келтириб, ёнимга оҳиста чўккалади.

Бизнинг қўлларимиз яна бир-бирларимизнинг бўйинларимизга чирмашиб кетди.

Бу қандай бало?! —

худди шу маҳал ичкаридан яна инграшми-иҳрашгам, кейин ожизгина кулгангами ўхшаган ғалати ювозлар эшитилди.

— Уйда ёш бола борми? — сабрим тугаб, секин сўрадим Мамлакатхондан.

У бошини чайқади.

— Сожидахоннинг болалари ойисеникида туришадди. Менинг болам йўқ. Эрим соғ эмас... — У дабдурусдан тугақди. — Мен буларнинг ҳаммасини ёмон кўра-

ман! Дадамни ҳам, ойимни ҳам, эримни ҳам...— Қандай тез бўғилган бўлса, негадир шундай тез шаштидан қайтди.— Мен бола кўргим келади...— У менинг бетимдан упди.— Сиздан!

Мени яна уялаётганми, қўрқаётгандекми ҳолат чулғаган эди.

— Дадамни кўрсатайми?!— деди шу палла беҳосдан Мамлакатхон менга жиддий.

Мен, бирон олдин кўрмаган суратни айтаётгандир, деб ўйладим. Бироқ у нечундир уй томон нотинч кўз ташлади. Менинг баттар эхсонам чиққан эди! Шунга қарамасдан, бош силкидим.

— Йўқ. Келаси пайшанба... Бўлмаса, қочиб кетасиз!— деди Мамлакатхон.

19

Биз ҳозиргача уч марта кўришган,
буниси — тўртинчи эди.

Тўғрироғи, улар юзма-юз туриб, бир қур ҳам мени кўрмаган,

мен ҳам уларга шу пайтгача яқиндаи қарамаган эдим.

Илк дафъа уларни мен чойхона қаршисидаги хиёбонда беркиниб туриб кузатган, кейинги икки қатла чойхонада фақат уларнинг сал букилиб турган елкаларни кўрган эдим.

Аммо барибир

устахона эшиги олдидаги майдончада кўзим тушиши билан, дарҳол танидим:

мен буларни Сирож муаллимнинг ёнида учратганман!

Атроф-оламдаги бошқа шаҳарларда қандай?!— билмадим, Ширинкўлда безори кўп. Уғри, товламачи. Бадмаст каллакесарлар... Бу — тўрт йигит илк қарашда ким эканлиги, кўнглида нима борлиги номаълум, афтиангори шубҳали шундай одамларни эслатишар эди! Шунинг баробарида, ўзларини эркин, кибор тутишлари жиҳатиданми, ниҳоятда сипо кийинишганиданми, уларга ўхшашмас эди. Тўрттала йигит ҳам одатдагидан новча, бақувват. Уларнинг орқалари ва оёқлари, айниқса, гавдаларига нисбатан каттароқ эди. Бир хилда эчкисифат сийрак соқол қўйишган; юзлари малла, кўзлари кўм-кўк. Турқи-тароватлари яхлит ҳолда қандайдир кўкиш алангани ёдга солар эди.

Ажабтовур бу кишилар майдончада, менга эътибор бермай,

сўзлашиб туришарди!

Мен ҳам аҳамият бермагандек, уларнинг ёнидан югурганимча ўтиб,

энг қисқа йўлдан, эгри-бугри, тор кўчалар орқали уйимга қараб жўнадим.

Бироқ кўча бошидаги майдончада

улар худди ўша ҳолатда туришар, мендан олдин етиб келишган эди!

Мен яна парво қилмагандек кўйда югуриб, ўзимни ҳовлига урдим. Уйга киргач, эшик-деразани маҳкамладим. Бошимни ўраб, калима ўгирганимча, ётиб олдим...

Бу манзара

кетма-кет икки кун давом этди.

Менинг изқуварлигимга жавобан ниҳоят менга нисбатан ҳам таъқиб бошлангандек эди.

Йўқ. Хайрият!

Икки кундан кейин,

янги танишларим йўлимда қандай қомат тиклашган бўлса, шундай ғойиб бўлишди. Улар мени урмаган-сўкмаган, ҳозирча фақат огоҳлантириб қўйишгандек эди!

Мен бу таъқиб

Сирож муаллимнинг изидан тушишни ҳамон тўхтатмаётганим учунми,

Мамлакатхон учунми?!— билмас эдим. Балки, ноккаласи учун ҳамдир... Ахир, улар бир-бирига боғлиқ эмасми?! Қандай бўлмасин, Сирож муаллимга қўл силташ керак; Мамлакатхон борасида ҳам... кейинчалик қорин оғриб юрганидан ҳозир қўлни ювиб қўлтиққа урган маъқул! Мендан ҳеч бўлмаганда энди иродамини жамлаш талаб қилинмоқда эди!

Мен буни тушунардим! Аммо менга Сирож муаллимга тегишли сир-синоат ана-мана очиладигандек туюларди. Мамлакатхоннинг олдида эса иккинчи бора ёлғончи бўлишни истамас эдим!

Келаси пайшанба кунни яна уларникига бордим.

20

Бу сафар

Мамлакатхон мени уй бекасига хос дастурхон тўзаб,

...нинг чехра билан кутиб олди.

— Ишдан келяпсизми?! Ҳозир овқат пишадн,— деди у.

Биз анча дилкашлик қилиб ўтирдик. Бирга овқатландик.

— Сизлар қаерда турасизлар?— деб сўради овқат пайти мендан Мамлакатхон.

Мен ўзим турган жойни айтдим. Бу — шаҳарнинг чекка ҳовлиларидан бири, Рўзибой деган одамнинг уйи!

Мамлакатхон негадир қизиқсинди:

— Уйда одам кўпми?

— Буларнинг иккита ҳовлиси бор,— тушунтирдим унга.— Гоҳ у ёқ, гоҳ бу ёқда. Лекин Рўзибой ака, асосан, шу ҳовлида. Фақат шанба, якшанба кунлари у ҳам кетади...— Кейин, ўз ҳовли-жойимиз ҳам борлигини, у ерда одам билан акам яшашларини айтдим.

Мамлакатхон ўйланиб қолди. Дастурхонни йиғиштиргач, қайтиб келиб бағримга сингиди.

— Дам олиш кунлари уйда бўласизми?

— Кўпинча уйда... Нима эди?!

Мамлакатхон туйқусдан мени койиди:

— Тинчроқ учрашадиган жой... ўзингиз ўйламангиз!— У бўйимдан қаттиқ қучди.— Бирон якшанба кунни борсаммикан? Ҳайдамасангиз керак... Бу ерда кийин!

Мен вужудимни бирдек тарк этмай келаётган қарама-қарши ҳолатлар, ҳиссиётлар тўлқинида ҳозир худди еру юсмон орасида муаллақ юзаётгандек эдим. Нималар бўлганию нималар бўлаётганини идрок қилишга аввалдан-ҳамон ақлимми, ҳол-мадоримми етмаётган эди!

— Дадамни кўрасизми?!— деди Мамлакатхон менга тикилиб.

Бу кун уй ҳар қачонгидан тинч туюлиб, ўзимни осойиштароқ ҳис этганим учундир, унинг бу ҳақдаги вадасини унутгандек эдим. Очиғи, юрагим орқага тортганига қарамай, Мамлакатхон нимани кузда тутаётганига тушунмаганимдан, бу гапда жиддийроқ маъно бор, деб ўйламаган ҳам эдим! Назаримда, бу шунчаки бир уйин эди...

Кўрсак кўрибмиз-да!

— Юринг...

Мамлакатхон мени айвон белидаги қопқадан ичкарига бошлади.

Биз кенг йўлакдан энсиз бир хонага, ундан катта хонага ўтдик. Сўнг аллақандай нимқоронғи даҳлизга

кириб, рўпарадаги эшикдан уч-тўрт зина пастдаги ертўлага ўхшаган тор бир жойга тушдик. Бу — тахминан айвон билан йўлак ўртаси эди.

Дераза йўқ. Икки бурчакда чироқ ўрнатилган; улар хирагина милтиллар эди.

Мен ҳали ҳам Мамлакатхоннинг ниятига тушунмаган эдим.

— Дадам... Махлуқ! — кутилмаганда алланечук ижирғаниб пичирлади у.

— Нега ундай деяпсиз?! — инжидим Мамлакатхондан.

Шу пайт кўзим тушди... Худойим, ўзинг кечир!

Биров, — белидан арқон ўтказиб, маҳкам боғлаб қўйилган ҳолда, — тўшакка ярим қапишиб, ярим мункайиб ўтирарди. Озиб-тўзиган, кўзлари ичга ботган, аммо уни барибир таниш мумкин.. у — Сирож муаллим эди!

Мен умримда кўп саросималанган, қўрққан, бироқ ҳеч қачон бунчалик даҳшат туймаган эдим! Бошимга туқмоқ тушгандек, ўзимга келолмай, кесакига суяниб турардим. Шундай бўлса-да, ҳозир, биринчи галда ўзимни қўлга олиб, Сирож муаллимга нималардир дегим, у билан гаплашгим келмоқда эди. Мен ундан алланарсаларни сўраб-суриштиришга чоғланган, аммо лаб жуфтлаёлмай қотиб қолган эдим.

Шу аснода беихтиёр пайқадим... У ёш боладек қандайдир эски ўйинчоқни ўйнаб, ўз-ўзи билан овора, инграбми-иҳрабми ўтирибди!

— Дадам! — ижирғанди яна Мамлакатхон. — Ҳаммининг миясини заҳарлаб, ўзининг ҳам мияси заҳарланиб қолган... Махлуқ!

Мен хаёлимга келмаган оддий бир нарсани ҳис этиб, мана энди олдингидан баттар даҳшатга тушдим... Сирож муаллим — ҳалок бўлган кишими, чойхонадаги одамми, буми? — ким?! Ким, ахир?!

Менга лаҳза ичида ўзим билан бирга зулмат-зимистон ертўла, унга қўшилиб уй, уйга қўшилиб бутун дунё портлаб кетадигандек бўлиб туюлди.

Мен бошимни чангаллаб,

Мамлакатхон билан хайр-маъзур ҳам қилмай, ташқарига отилиб чиққанимча, кўчага қараб югурдим...

Мени шу кунни туйган даҳшат тез юрада тарк этадиган эмасди.

Сочимга оқ тушган, лабларимга учуқ тошган эди.

Мен ҳеч нарсага тушунмаётган эдим... Узи нима бўлди?! Ертўладаги одам ким эди?! Сирож муаллимми, бошқами?!

Бошқа бўлса, унинг уйида турадимми?! Унга шунчалик ўхшайдими?! Мамлакатхон нега у ҳақда: «Дадам. Махлуқ! Мияси заҳарланиб қолган!»— деди?!

Бу ҳам (мабодо) яна бир Сирож муаллим бўлса, улардан ким — Сирож муаллим?!

Чойхонада учратганимда, Сирож муаллим битта эди; у тирилган, холос, деб ўйлаётган эдим. Энди буларнинг иккисидан (учаласидан) қайси бирини Сирож муаллим, деймиз?!

Бошимга тўқмоқ тушгандек, ҳамон ўзимга келолмаётган эдим.

Ҳеч нарсани ўйламасликка қарор қилгандим. Аммо фойдаси йўқ, барибир йўлимда шарпадек жонланиб-ғойиб бўлган, ака-укалардек ўхшаш тўрт йигит ўрнида —

учга бўлиниб қолган Сирож муаллим
мени нафас ростлашга қўймай,
таъқиб қилаётгандек эди...

Ишга ҳар кунни хавф-хавотир ичида бориб-қайтар эдим. Уйда дарвоза тиқ этса, юрагим шиг этарди.

Айниқса, ҳовлида ёлғиз қолиш — мен учун азоб. Аксига, Рўзибойнинг ошналари у бўлган пайтдан бўлмаган пайтида кўпроқ келишар эди! Нохушланиб турганинг устига, қоровулга ўхшаб, эшикдаги одамга эшилиб гап тушунтиришинг керак! Совуқроқ муомала қилсам, Рўзибой ака кейин ранжиб қолмасин, деб ўйлайсан. Уз аҳволингга ўзинг ачиниб кетасан!

Ҳаётим шундай давом этаётган эди...

Икки кундан буён осмон қоп-қора,
ёмғир эзиб ёғар эди.

Ҳаммаёқ кўлмак, лой. Уйда ўтириш зерикарли. Кўчага чиққани юрак бетламайди.

(Кузни негадир мақташади. Дунёда куздан бемаъни нарса йўқ...)

Эски бир чопонга ўраниб,
дераза олдида
фаромушланиб турар эдим;
дарвоза бехос тақиллади.

Юрагим яна қинидан чиқди. Бироқ, Рўзибойни сўраб келишгандир, сен мунча титрайсан, деб ўзимни койидим.

Орқадан биров суриб кетаётгандек алфозда дарвозани бўриб ючдим...

Шу куллар ўз-ўзимдан ортмай юрганимдан,—

Мамлакатхон ҳам,

у билан охириг марта қандай гаплашганимиз ҳам —
хаёлимдан кўтарилган эди!

Лекин Мамлакатхон бу ваъдани ҳам

унутмаган экан!—

бошида рангин соябон, очилган бир даста гул бўлиб,—

остонада турар эди...

Унинг журъатими, малоҳатими мени шу паллада қайтиб тирилтирди!

Мен яна ҳаёт — кўклам нафасини туйдим...

— Уйдаямидингиз?! Кутмаганмидингиз?!— деб менадан аразлаётгандек оҳангда сўради Мамлакатхон.

— Уйда... Кутиб утирибман,— дедим унга. Назаримда, мен фақат у ҳақда ўйлаб юргандек эдим.

Биз ҳали уйга киришга улгурмай, даҳлиздаёқ ҳаргалгидек қўлларимиз

бир-бирларимизнинг бўйинларимизга чирмашиб кетди.

Мен ўзим англамаган-билмаган ҳолда, уни қандайдир соғинганимни ҳис этдим.

Биз бирга тамадди қилдик. Анча гаплашиб ўтирдик.

Мен ҳозир Мамлакатхондан ҳеч нарсани сўрамадим. Яна даҳшатга ботишни, муҳими: қаёқдаги даҳмазани деб бу кун насиб этган ёрқин бир кайфият шамдек сўниб қолишини истамадим.

Кейин...

у яна менинг бағримга сингиди.

Кейин...

мен олдин туймаган бир ҳолат:

аллақандай ғурурланганми, суюнганми эдим.

Мамлакатхон эса, тўшакда ўтириб, негадир йиғлади.

Йўқ, у бўйнимдан яна, ҳар қачонгидан қаттиқроқ қучди. Мен ҳам уни яна эркаладим.

Кейин...
у кетди...

22

Кейин...

Биз шундай кўриша бошладик.

Мен айбдорманми, Мамлакатхонми? — нима қилганда ҳам, —

менинг ҳаётим энди қил устида эди!

Мен қисматимда учраган бир даҳмаза етмагандек, кутилмаган бошқа даҳмазага юз тутган эдим...

Менинг ҳаётимда

шу кундан бошлаб қизиқ ўзгариш рўй берган, у — олдингига ўхшамас эди!

Мен дунёни унутган эдим.

Ишда ҳам, кўчада ҳам, уйда ҳам фақат Мамлакатхон ҳақида ўйлар, уни интиқ кутар эдим.

Мамлакатхон ҳафтада бир келиб турарди.

У энди ўзи овқат қилар, уст-бошимни ювиб, дазмол босар эди. Янги келинчақлардек, супуриб-сидириб, уйни ораста тутар, хатти-ҳаракатидан уч-тўрт соатда кетадиган эмас, шу ерда гўёки қоладиган эди. Мен умримда аёл қўли — аёл эътиборини сезмаган эдим! Она меҳрига туймадим; опам, янгамнинг менга иши йўқ. Шу боисдан, ҳозир бағрим тўлгандек эди...

Мен бу муносабатни аввалида энгилтақлик, шўхлик деб ўйлаган, қочиш-бепарво бўлишга уринган эдим!

Аммо аслида,

ўз-ўзимни алдаган,

Мамлакатхон билан биринчи кўришгандаёқ эс-ҳушимни йўқотиб қўйган эдим.

Бора-бора унга ўрганиб, мана энди уни беихтиёр севиб ҳам қолган эдим!

Мен ҳамон Ҳанифанинг олдида хиёнат қилганми, гуноҳкордекми ҳолатни ҳис этардим. Мабодо Ҳанифа мендан кетмаган — узоқлашмаганида, бутун иш бошқача кўчиши, мен бу савдога балки йўлиқмаслигим ҳам мумкин эди! Лекин энди инон-ихтиёр менда эмас,

орқага чекиниб бўлмасди! Мамлакатхон менинг жони-жаҳонимга айланган, менга усиз ҳаёт йўқдек эди. Мен унга топина бошлаган эдим...

Шунинг баробарида, бу муносабат ҳозир мени баттар қалқитган; оромимни бузган; атрофимда кўпдан буён рўй бераётган воқеалар, сир-синоатлар эмас, ақалли, ўз ҳаётимда нималар бўлганию нималар бўлаётганини

ниҳоят — тез

англаб етгим ҳам келмоқда эди!

Менинг ҳаётим суюнч-ҳаяжонга хавф-хавотир қоринган, ҳар қачонгидан кўпроқ изтиробга ўралган бир ҳолатда утмоқда эди!

Юрагим хижил; хаёлимда, ишинг охири вой бўлади, деган таҳдид...

Тулар уйқум қочиб, кўз ўнгимда: бир гал мени опоҳлантирган тўрт йнгит, негадир турфа намойиш касб этган Сирож муаллим, Мамлакатхоннинг яқинлари...

Қуни-қушнилари сезиб-айтишганми, гарчи менга ҳали индамаган бўлса-да, Рўзибойнинг сўнги пайтда ўзгара бошлаган авзойи...

Дунёда сазойи деган нарса — жазо: қадимдан юзига қора сурқаб, арава ёки эшакка тескари ўтқазилган, кўчада ҳамма тош отган — кимсалар...

Буларнинг устига,

уйдаги отамдан қолган эски китоблар... Уқшим қийин. Қўлга олишга қўрқаман! Рубоб чертиш ҳам йўқ. Энди жинлар-алвастилар эмас, диққат-эътибори тортилган одамлар... Улар бостириб киришлари мумкин...

Мен шу кўйда юриб, ахийри қатъий қарорга келдим.

— Менга тегинг... Рост!— дедим Мамлакатхонга. Унга шундай талаб қўя бошладим.

Бироқ Мамлакатхоннинг мақсадини ҳам, кўнглини ҳам билиб бўлмасди. У менинг гапимни баъзан эшитмаганга олар, баъзан кулар эди:

— Сизга нима етишмаябди?! Мен сизники...

Мамлакатхон, масалан, бир нарсани нега айтди?! Тўғри айтябдими, тўқиябдими?!— ҳеч қачон тушуниб-ажратолмасдинг! Уни гапга солишга уриниш ҳам фойдасиз эди. Аёл табиатининг бутун об-ҳавоси унда мукассам эди!

Лекин мен ҳеч нарсани унутмаганимдан, уни барибир гоҳида сўроққа тутардим:

— Уйларингда пайшанба кунлари ҳали* ҳам овга боришадими?

— Ҳа. Улар бориб туришади,— дерди Мамлакатхон.

— Қанақа ов?

— Овни билмайсизми?! Ов-да!

Мен энди гапни Сирож муаллимга бурардим:

— Мактабда ҳалок бўлган ким? Сизнинг дадангизми?!

— Дадам-да!

— У киши дадангиз бўлса, ертўладаги одам-чи?

Мамлакатхон доим бир хилда жавоб қайтарарди.

— Дадам!— дерди у.— Ҳамманинг миясини заҳарлаб, узининг ҳам мияси заҳарланиб қолган... Махлуқ!

Мен Мамлакатхонни қанчалик тергамай, бундан бошқа жавоб ололмас, унинг гаплари маъзини чақолмас эдим.

23

Унга одамлар пайқаб, дашном беришлари мумкинлиги ҳам, шарманда бўлиш ҳам барибир; афтидан, менинг ҳаётим (ўзининг ҳам ҳаёти) қил устида эканлигини хаёлига келтирмас эди!

Уйланиш ҳақидаги гапимга у ҳамон лоқайд-бепарво қарар, шу билан бирга, дам олиш кунлари келиб турарди... Бу муносабат қачонгача давом этиб, нима билан тугайди?!— айтиш қийин эди.

Аммо бир куни намозгар пайти эди;

кутилмаганда менга имзосиз хат келди.

(Менинг бирон шаҳарда танишим йўқ. Ширинкўл эса кафтдек жой; бу ерда одамлар бир-бирларига хат орқали муомала қилишмайди! Умуман, менга ёзишмайди... Мактабнинг юқори синф ўқувчилари: йигитлар қизларга, қизлар йигитларга баъзан хат топширишадилар, деб эшитган эдим. Вақтида бу қисмат ҳам менга буюрмаган... Шу боисдан, хат мени эсанкиратиб қўйдилар. «Сирож муаллимдан эмасмикан?!»— деган хаёлга ҳам бордим.)

Уйга апил-тапил кириб, чироқни ёққанамча, хатни шошиб оқдим.

*«Бошқа кўришолмаймиз!
Мендан хафа бўлманг. Мени
айбсителиб ҳам юрманг. Хўпми?!»*

• *Мен сизни ҳурмат қиламан.
Сиз ҳам балки яхши кўрарсиз.
Лекин илож йўқ...
Дунё шу экан!*

М.»

Бизнинг муносабатимиз — мен бошдан кечираётган бир даҳмаза тугаган эди! Бироқ хатни ўқиб, олдингидан баттар эзилиб-эсангираб қолдим.

Мамлакатхон ҳазиллашгандир, мени синаш учун ёзгандир, деб ўйладим. Ундан айрилганимга ишонгим келмасди; ҳозироқ, дарҳол кўришишни истардим. Аламдан кўзларим ёшланган эди...

Менга ақли, эс-ҳуш бу савдони қўй, тўхтат, деб уқтирарди. Аммо уни йўқотгач, аксинча, ўтга сув сепилган эди! Мен бундай бўлишни кутмаган эдим.

Хат олган шу пайтдан бошлаб менинг ҳаётим янги бир намоишга кирди.

Энди дам олиш кунлари уйда ҳамон Мамлакатхонни пойлар, қолган кунлар уни излагандек, бир кўришга зор бўлиб,

кўчаларда гоҳ ярим тун, гоҳ оппоқ саҳаргача тентипар эдим!

(«Айта олмонки, фироқингдин не янглиғ зормен!»)

Мен уни бунчалик севаман, деб ўйламаган эдим!

Бу — аҳмоқлик, бу — телбалик эди! Лекин тақдирга тан беришга қурби-қудратим етмас эди!

Мен Мамлакатхонни нега севдим, мени нималар унга бу қадар чирмаб боғлади?!— ўйлаганим билан тушунмас эдим...

Баъзан пайшанба кунлари кўча айланиб, беихтиёр Сирож муаллимнинг юстонасига бориб қолар эдим. Бироқ яқинларига қўшилиб, Мамлакатхон ҳам «ов»га кетганми, чиндан кўришишни истамайдими?!— менга энди дарвоза очилмас эди... Пайшанбадан бўлак кунлари боргани: парда йиртилиб, ўзимни ҳам, Мамлакатхонни ҳам ноқулай аҳволга солиш, шарманда қилишдан кўрқар эдим!

Сирасини айтганда, Мамлакатхон билан кўришиб, яна аввалгидек муносабатни давом эттиришда маъно йўқ эди! Аммо мен уни ҳеч бўлмаса яна бир кўргим, бир оз сўзлашгим келар эди!

Менга, ўрганган кулбам — уйим торлик қилганидан, айрим кунлари опам, акамникига ҳам борар эдим. Улар

бир ҳовлини қинғир-қийшиқ девор тортиб, иккига бўлиб олишган, икки томондан иккита дарвоза ючишган эди. Бу — ҳозир отажон, онажоним яшаган ҳовли эмас; бўлиниш баробарида, у қандайдир ўз қиёфасини йўқотган эди. Мен гоҳ юпам, гоҳ акам хонадониди бир оз туришни чамалар, лекин юрагим тўлиши ўрнига қандайдир қисиниб кетганимдан, яна ғариб ижара кулбамага қайтар эдим.

Гоҳида ўзимни қўйишга жой тополмай,
қабристонга борар эдим.

Ҳозир менинг Сирож муаллим ёки Бадалбеянинг қабри билан ишим йўқ.

(Умуман, Сирож муаллим ўлганми ёки тирилгайми, у чойхонадами ёки ертўладами?!— менга энди барибир!)

Ҳанифани учратиш ҳам
мени қизиқтирмас эди!

Отажон, онажоним, уларнинг аждодлари, қариндош-уруғлар, икки ёшида нобуд бўлган кичкинтой сингилчам ором олаётган хилхонага кирар, буларга йиллар бўйи кам меҳр кўрсатганим учун узр сўрар эдим.

Кейин, йиғлаб: «Менга қайтиб Мамлакатхоннинг васлига етиш ёки юрагимни куйдириб ётган бу муҳаббат балосидан қутулишга кўмак беринг!»— деб ялғиниб-ёлворар эдим...

24

Қабристонда кўпинча болаликда эшитган бундай ривоятлар

негадир ёдимга тушар эди...

Бир шоҳ тиланчининг қизини севиб қолган экан. У қизга, сенга уйланаман, сен малика буласан, фақат шарт: тиланчиликни ташла, бу касбни унут, бундан сўнг ҳаёлингга ҳам келтирма, дебди. Тиланчининг қизи рози бўлибди. Улар тўй-тамошо қилишиб, бирга яшай бошлашибди. Шоҳ маликани ардоқлаб, зар-зеварга кўмиб ташлаган экан... Лекин срадан йиллар ўтиб, маликанинг ўзига тегишли хилват бир хонада баъзан беркиниши шоҳнинг диққатини жалб этибди. У маликани кузата бошлабди... Малика аввалдан ўрганган касбини унутолмаганидан, эшикларни ичкаридан ёпиб, хонадаги қатор тоқчаларга эринмай бир бўлакдан пом қўйиб чиқар, кейин тиланиб, тоқчалардан нонни қайтиб териб олар экан...

(Яна шундай ривоят.)

Қачондир қадим замонда Ғурбат деган мамлакат — буюк бир водий бўлган экан. Бу водий гаройиб; жаннатдек ҳаммаёқ яшнаб ётар экан. Айниқса, ариқлар, дарёларда шарбат сувлар шарқираб оқар экан. Одамлар бахтли, бедард; эҳтимол, шу боисдандир, бир оз низога ўч, ноаҳил экан. Йўқ, пайти келиб, улар бахтдан, бедардликдан қандайдир норозилик сезишибди. Уларга ажиб бир дард юқиб, гўёки бахтсизликда осойишталик бордек туюла бошлабди... Бироқ шу кундан ўрганган ҳаёт ўзгариб, ўз осойишталигини улар баттар йўқота бошлашибди. Бунинг устига, бутун водий улар билан бирга ўзгариб, поёнсиз саҳрога айлана бошлабди... Қум ҳам эмас, ерни куюнди-кулга ўхшаганми, чириб-увадаланганми тупроқ қоплабди. Энди кентлар-туманлардаги кўчалар ўртаси, ҳовлилар атрофи, қишлоқлардаги экин майдонлари, ялангликлар — ҳаммаёқ хандақ сингари қазиб чиқилган, юрган йўлда, оёқ остида катта-кичик қудуқлар кўзга ташланар экан... Бу ерга биров адашиб келиб қолса, уйлар, куча муюлишларидан гув этиб, қора кийган одамлар югуриб-ёпирилиб, рўпарада пайдо бўлишар, улар барчалари қўллари ни осмонгами, келган киши томонгами чўзиб, илтижо қилишар экан:

— Юрагим куяябди. Сув... Сув... Сув...

25

Мен ўзимни бир карра ўтга, сувга урганимдан кейин,

бора-бора

ҳаётдан кўнглим совий бошлади.

Ичим бўм-бўш. Қамишга ўхшар эдим.

Уйми, устахонами фақат баъзан бир қўмсаш, юракиннинг аллабурчида бир оғриқ сезиб, беҳос кўчага югуриб чиқиб кетар эдим.

Ишимда унум йўқ эди. На иштиёқ, на ҳавас. Устахонада ҳамма: «Тўғри ишла, бўлмаса...» — деб жеркишар, силташар эди. Лекин тушуниб туриб, ўзимни эп-лаёлмаст эдим... Акам, опамми, янгам: «Сенга нима бўлди?!» — дейишганча, ажабланишар эди. Мен бирор ваз-корсон кўрсатишга ҳам ҳолим келмас эди.

Худонинг берган кўни ичар эдим. Ружу қўйиб, ишқим тушган! Оқшомлар устахонадан кўчага чиқишим билан томоғим аллақачон тақиллаётганини сезар, ҳая-

жонланиб-шошиб, қалтирай бошлар эдим. Ошхонами,
дўкон юлдига бориб, томоқни ҳўлламагунча тинчимас-
дим. Уйда ҳам аҳвол шу. Албатта, ўша сабилдан уч-
тўрт шиша тайёр турар эди.

Гоҳида ичгач, алашим янгиланиб, олдин овозсиз,
сўнг секин овоз чиқарганимча, йиғлашга тушар эдим.
Йиғи мени сал хўшёр торттирарди. Шиндатланиб кет-
тиб, Мамлакатхонга ўзимча хатларми, узўқ-юлуқ бир
нарсалар ёзар эдим.

*«Одамни ўлдириб қўйдингиз, малак!
Уйингизга энди боролмайман. Мактабингиз ойнала-
ридан бир-икки мўраладим. Бу ҳам қийин экан.
Кўчаларда излаб-кутсам, учиб юрибсизми, тўтолма-
ямман...»*

*«Қаердасиз? Бормисиз?!
Қаерда бўлсангиз ҳам, бор бўлинг! Менга шу бас.
Дунёда биттагина — М... Уф...»*

*«Мудраган юракни уйғотиб, олдингидан қаттиқроқ
ухлатиш мумкин, деб ўйладингизми?
Мен аввалдан сизга тушунмадим. Сўнгигача...»*

*«Сизни яна бир курсам...
Соҳларингизга кўмилиб,
Кўзларингиз қаърида ўлгим келади...»*

*«Жонланиб қай бир кунни сен
Бу кўнгиш саҳросида —
Ғарқ этиб кетдинг мени сен
Кўзларинг дарёсида...»*

*«Менинг қисматим ўзи чигал эди!
Сиз билан баттар чигаллашди...
Эндиги ҳолатнинг исми нима?!»*

*«Сиз бир кунни, атрофимдагиларнинг ҳаммасини ёмон
кўраман, деган эдингиз.
Мен ҳам, ўша рўйхатга кириб қолмадимми?!
Нега бундай бўлди?! Нега бирдан келмай қўйдин-
гиз?! Бахтли бўлиш мумкин эди-ку...»*

«Менга аввалдан учраган сир-синоатлар сизнинг

даракчингиз эдими ёки сиз янги бир келадиган сир-
синаотларга даракчимисиз?!
Сиз ўзингиз сир-синаот! Биламан...»

«Сени кўрар кун борми,
санам?!
У — ўнгимди ё туш?
Наҳот, мангу айрилдим сендан —
Хаёлимда учиб юрган
қуш?!»

«Сиз ҳам мени баъзан эслайсизми?!
Қутилмаганда қайтиб келишингизни билсам, яшар
эдим...»

Мен ёзганларимни йиртиб ташлар, аммо кейин, яна
ёзаверар эдим.

Бу — юрагим зардобга тўлганида, мени оз-моз ову-
тадиганми, ҳаётимга маъно бахш этадиганми — бир
машғулот эди!

Менга, — кўришиб юрганимизда, — Мамлакатхонни
яхши кўрганимдан ҳам, у мени кўпроқ яхши кўради-
гандек бўлиб туюлар эди. Шу босдан, ҳозир унинг
мени буткул унутганига ажабланар эдим. Биз ҳали бир
кунни барибир яна учрашамиз, деб ишонар эдим!

Баъзида Мамлакатхон тўғрисида ўйлаб,
беихтиёр

Сирож муаллим, Бадалбек, Ҳанифа ёдимга тушар,
бутун рўй берган воқеаларни эслаганимча, жоним
баттар дўзах ўтида қоврилаётгандек бўларди.

«Падарига лаънат! — дердим асабим қақшаб. — Эн-
ди бу сардафтарни ёпиш керак! Ниманки бўлса, утди-
кетди. Қайтмайди! Ҳаммаси энди унут... унут!»

26

Аммо мен неча марта шахдланиб, рўй берган воқеа-
лардан қочиб қутулолмаганим сингари, —
ичишга ружу қўйганимнинг ҳам фойдаси йўқ; —
ҳеч нарсани унутиш мумкин эмас эди!

Ўйин ҳали тугамаган,
менинг иродадан ташқари бир ҳолда, —
томоша иштирокчилари хос хонада ўзларига оро бе-
ришмоқда; томошанинг давоми эса
Буюк Муаллиф томонидан

ёзиб кўнилган эди...

Мен шу кунлар доим кеч ётиб, тошдек қотиб ухлаганимдан, саҳарлаб турмас эдим.

Турганимдан сўнг, юзимни апил-тапил ювиб, устахонага қараб югурардим. Ишда кун тезроқ кеч бўлишидан бошқа нарсени ўйламас эдим!

Кунлар шу алфозда ўтиб,

бир саҳар

ингранибми-азобланибми уйғондим.

Куксимга тоғдек юк босилган, менга ҳаво етишмаётгандек эди!

Кифтимга чопонимни ташлаганча,

остонага чиқиб ўтирдим.

Тонг оқариб келар, осмон тиниқ, том устида ой девордаги гиламга осиглиқ чилдирмани эслатар эди.

Осмонга тикилганча,

туш кўрдимми ёки бу кечаги кўрган ҳаёт таассуротими?!— эшлашга урина бошладим.

Мен учун шу кунлар туш, хаёл, ҳаёт қоришиб кетган,

қай бири нима эканлигини

фарқлаб-ажратишим қийин эди.

Сунгги пайтлар, умуман, ажратолмай ҳам қолган эдим!

Қандай бўлмасин, кечқурун устахонадан чиқиб, ҳар қачонгидек бўкиб ичганим ёдимда. Уйга келгач, ечинмай ётганим ҳам аниқ эди. Аммо уйга етиб келгунимча шундай ҳолат рўй бердими ёки кейин туш кўрдимми?!— уйлаганим билан эслай олмас эдим.

Қисқаси, дўкон олдида турганимча ичиб, негадир боққа борган эдим.

Ҳамма ерда бўлганидек, одатда ёш-яланг маврид-бемаврид айланишадиган бу хилват гўшани («маданий ҳордиқ» дегандек!) бир-бирига ёпишмаган икки сўз билан «Маданият ва истироҳат боғи» деб аташар эди. Боғда дарахтлар сонига барабар ҳар хил ҳайкаллар, шакллар, олачалпоқ суратлару ўқлоқдек ажи-бужи ёзувлар кўзга ташланарди.

Менинг кайфим тарақ. Бошим айланар, кўнглим беҳузур эди (афтидан, шунинг учун боққа кирган бўлсам керак?!). Гоҳ дарахтлар, гоҳ ҳайкаллар теграсида тинимсиз чарх урмоқда эдим.

Ниҳоят, оёкда туролмаганимдан, тор бир йўлкада серрайиб қолдим.

Шу пайт

ердан чиқдими, осмондан тушдими?!—

рупарамда

Ҳанифа (балки, Мамлакатхондир?! У — Ҳанифа, шу билан бирга, Мамлакатхон; иккиси қоришиб кетган эди!) пайдо бўлди.

Уша (Ҳанифа — Мамлакатхон) мени койиб, қўлтиқлаганча, уйим томон судради. Кўча муюлишигача бошлаб келди. Кейин, сизни якшанба кунини (балки, пайшанбадир?!), албатта, кутаман, деди. Менга яна алламбалоларни тушунтирди. (Мен билан шу паллада аҳд-паймон туздими?!— билиш қийин эди.)

Саҳари мардонда жунжикиб, кулбам остонасида ўтирганимча, шулар ёдимга тушди.

Бироқ қанчалик тиришиб, фикримни жамлашга уринмай, кўрганым тушми, ўнг, Мамлакатхонми, Ҳанифа!— барибир аниқлай олмадим. Тўғриси, ҳозир буни аниқлашим шарт ҳам эмасди.

Шуниинг баробарида,— қизиқ жойи!—

эркин юрган кунлари тугаган кишидек, мени қандайдир ғусса чулғаган эди.

Мен энди ўз-ўзим билан овора, тинч ҳаёт кечиролмаслигимни ҳис этмоқда эдим...

27

У — қўлида узун халта — йўл четида турарди.

Арақ сотиладиган дўкон олдинга қизлар, аёллар кам келишади. Ўзларига эп кўришмайди! Лекин у, афтидан, мени кечқурун шу ерда туттиш мумкинлигини билиб, бостириб келаверган эди.

Унга кўзим тушгани заҳоти, бундан бир неча кун бурун туш эмас, ўнгимда, Мамлакатхон-иккиси эмас, уни кўрганлигимни пайқадим. Ёшлик илларида танишлигимизни айтмаганда, кейинги тасодиф учрашувларда қандай кучли таассурот қолдирган эканманки, у мендан бадар кетмаган эди! «Бу нега менин юрагимни бурдалайди?! Нега бундай қайсарлик қилади; мени ўз ҳолимга қўймайди?!»— деб ўйладим. Бунинг бари майли... Назаримда, унутилган бутун бошоғриқ савдо яна янгидан бошланмоқда эди! (Менга ёпишган дахмаза қачон тугайди, худойим?! Наҳотки, бир умрлик азоб?!)

Аммо ҳозир Ҳанифадан қочшининг иложи йўқ; муҳим бир гап бордек мени излаган, мени кутмоқда эди!

Биз боққа кириб, узун йўлларда айлана бошладик.

Ҳор учқунламоқда. Кун совуқ.

Ҳанифа менга бебурдлигим учун таъна-надомат қилишни ски масалан, мендан ўпкालаниши керак; бунга у ҳақди! Унинг бундан бўлак нима ҳам гапи бўларди?! Бироқ, иш бошқача кўчди.

— Агар кечира олсангиз, мени кечиринг. Айб манда! — деди Ҳанифа дабдурустдан. Сўнг, изтироб чекаётган бир йўсинда кўнглидаги дардини ёра бошлади.— Сиз мени кутгансиз, албатта. Излагансиз... Мен сизни алдаганим йўқ, Вали ака. Ишонинг... Уша кунлари онам бир ўлиб тирилдилар. Уйдан чиқолмадим. Ишга ҳам бормадим. Мен қарамасам, ким қарайди?! Онам бир оз соғайгач, сизни қидирдим. Ҳеч тополмадим. Шу боғ гувоҳ, минг марта келиб кетдим... Сиз мени кечирмайсиз... Қийин. Тушуниб турибман. Ранжимаيمان... Фақат, илтимос. Бундай юрманг! Мен сизни бу ҳолда куришга чидаёлмайман...

Мана, сенга томоша! Ҳанифа мени пичоксиз сўнган эди. Бир кун бундоқ бўлишини ким биллибди дейсиз.

Ҳанифа мена инжишни хаёлига келтирмаган. Аксинча, у мени узи учун шундай кўйга тушган, деб уйламоқда; бунга ўзини ишонтирган эди! Мен бундан — олдинроқ воқиф бўлсам экан... Ҳозир-чи?!

Мен яна Ҳанифанинг олдида хиёнат қилганми, гуноҳкордекми ҳолатни ҳис этиб, ўз-ўзимдан нафратланиб кетган эдим! Йўқ, бу унчалик туғри эмас. Менинг ҳолатим ниҳоятда чигал эди...

Ҳанифа билан ёнма-ён одимлаб, унинг овозини эшитяпман-у, кўз ўнгимда — Мамлакатхон; мен Мамлакатхонни унга алмаштиришим мушкул эди. Қанчалик дунёни унутган бўлмайин, уша дилкаш-дилозор ҳамон юрагимда яшамоқда! Мен Ҳанифага шунчаки ачиниб, нима қилишим, нима дейишимни билмаганимдан, бошим қотган.

Лекин фақат бу эмас... Мен ёнимда ҳорғин, маҳзуи судралган Ҳанифанинг гапига саросималаниб жавоб берилар, шунинг баробарида, негадир асабийлашиб, ундан қандай қочиб қутулишни ҳам ўйлар эдим. Мен аввалданоқ унга инон-иштиёрсиз эргашиб, боққа келган эдим! Шу аснода ҳаммадан кўпроқ бизнинг муносабатимизга дахли йўқ бир гап хаёлимдан кечмоқда эди... Ўйда ичадиган нарса қолмаган! Дўкон ёпилмасдан, ошимга қайтиб улгуришим керак! Бўлмаса, қоровул нақ шиллади... Мени бора-бора шу ўй буткул банд этган эди!

Ниҳоят, Ҳанифани алдаб-тинчитаётгандек бўлдим.

— Яхши,— дедим унга.— Мен сизни кечирдим! Узим ҳам, албатта, энди бундай юрмайман! Тўхтатамиз. Қайтарилмайди. Менинг иродам кучли... Умуман, бутун иш жойида!

— Мени алдаяпсиз,— деди Ҳанифа бу гал қатъий оҳангда, аммо ажиб бир озор билан.

— Хўп, сизга ҳақиқат керакми?!— дедим туйқусдан жоним ҳалқумимга келиб.— Бирини айтаверайми?!

— Айтинг.

— Мен бир пайтлар Сирож муаллимга қаттиқ ишонардим. Уни устоз деб билардим. Кейинчалик муносабатим ўзгарди. Олдинги меҳр, эътиқод йўқола бошлади. Улди. Лекин у мен учун барибир Сирож муаллим бўлиб қолаверади...

— Бунинг нимаси менга тегишли?!

— Сирож муаллим ҳалок бўлганидан кейин, дадангиз тўғрисида кўп ўйладим. У аввалдан, дори сепиб, ёвузлик қилганига тушундим. Унга энди қандайдир адоват билан қарай бошладим. Уша адоват менинг мана бу еримда тошдек қотиб турибди. Юлиб ташлаёлмайман. Гап шу... Кўнглингизга олманг.

— Кўнглимга олмайман... Мен дадамни ҳеч қачон фаришта деб ўйламаганман. Лекин бу ишлар учун у айбдор эмас. Тушунинг! Дунёда шундай гуноҳлар борки...

— Майли, бунинг ҳам қўяқолайлик,— дедим эзилиб.— Бахт одамга боғлиқ, саодат инсоннинг ўз ҳунари... булар барчаси бўлмаган нарса! Албатта, инсон умид билан яшайди. Интилади. Лекин бу мураккаб савдо. Инсон учун ёруғ кун доим ё насиб... Айниқса, бизнинг изимиздан бахтсизлик судралиб юрибди! Узингиз менга айтгансиз...

— Мен ҳам қўрқаман. Лекин сизга ишонаман... Тушунинг!

— Энг даҳшатлиси,— дедим сўзимни давом эттириб,— биз ҳаётда бирон имтиҳонга дуч келмагунча телба-тескари гапираверамиз. Ўз-ўзимизни алдаймиз! Менинг пок юришларим, мард, фидойи бўлишга уришнишларим ҳаммаси ҳавойи... Мен ҳаётни билмаганман, холос! Мен сизга муносиб эмасман...

Ҳозир шундай алжираш шартмиди?! Ҳанифа билан эрани очиқ қилиб, тезроқ хайрлашиш учун сайраган бўлсам керак-да?!

Қор энди бўралар эди. Борлиқ сукутга чўмган.

Сочлари, киприкларига қор иниб елкаларини қор

Бөгөн Ханифа ҳам жим; ғамми, ғуссага ботган эди!
Беч ра Ханифа... Бирсә мен бу тўғрида уйлагим кел-
медди.

— Истасангиз, дам олиш кунни кўришини мумкин.
Шешяпман. Кетишим керак...

Шуни айтиб, ўзимча гапни ортиқча чувалаштирмай,
Ханифани боғда қолдирганимча, дўконга қараб югур-
дим.

Аммо ҳовлиққанам билан, дўкон ёпилган эди. Нон-
лож қоровулдан арақ олиб, уйга жўнадим.

Уйда одатдагидек ичиб, дунёни унутишга чоғлан-
дим. Бўлмади... Бечора Ханифа! У хаёлимда гўёки боғ-
да турганича, дам сайин қорга кўмилмоқда эди.

Н.сонда уят ҳисси бор... Мен Ханифага нисбатан
ина нотантилик, аёвсизлик қилган эдим!

28

Икки кун сурункасига ёққан қор борлиқни оппоқ
чодирига буркаган; энди эфтеб нурлари остида атрэф-
лам ойнадек ярқирайди.

Куз тугаб, қиш бошланмоқда.

Уша, боғда қолганича, Ханифа (қўлида узун халта,
ёнида енгил ёмғирпўш) ҳеч қаёққа жилмаган — кет-
магандек эди! Менга негадир шундай туюларди.

Бизнинг орамизда гап тугаган; аслида, қайтиб уч-
рашмаслигимиз керак эди! Мен «дам олиш кунни»ни
баҳона учун айтган эдим. Бу боққа келмоқчи эмасдим!
Ханифа ҳам менинг ланж муносабатимни кўриб, юз бу-
риб кетгани тўғри эди!

Лекин... У менга астойдил боғланган эканми, боғда
кутмоқда эди. Мен-чи?! Нега аҳдимни бузиб, у билан
ина учрашувга келиб турибман?!

Ханифани аввалдан ёқтирганим, кейин тасодиф кў-
ришиб, мафтун бўлганим, ўшанда уни йўқотиб қўйиш-
тан курқиб юрганим — барчаси эсимда. У бир кунлар
менинг ҳаётимни ёритган эди! Аммо мен ҳеч нарсани
унутмаганимдан, боққа келганим йўқ... Ханифа бутун
ёнишларимга парво қилмаётгани ҳам менга қадрли
мас. Уни боғда қолдириб кетгач, эзилганим, унга кўн-
глим ачиётгани, ўз-ўзимдан туйган норозилик — буларни
ҳам (шу палла) қайтиб учрашганимизга сабаб деёл-
майман!

Мени оддий бир соғинчми, кимнидир эркалаш, ким
биландир ҳамдамлик истаги қийнамоқда эди... Дунё
бум-бўш, мен фақат Ханифага суяниб, ундан мадад

Олганча, ҳаётимдаги изтироблар, айрилиқ азоби, ёлғизликни тарк этишим мумкин; бўлмаса, бундан сўнг алвидо!— яшашнинг ўзи мушкул-муаммо эди! Шундай ҳолга келиб қолган эдим... Бу йўлда, ниҳоят, яна балоқазоларга йўлиқишга ҳам рози эдим!

Қисматми экан?!— хуллас,
гўёки ҳеч қандай узилиш рўй бермагандек, шундан кейин,

Ҳанифа билан гоҳ дам олиш кунларини, гоҳ ҳафта ўртасида-оқшомлар кўриша бошладик. Кўнглимиздаги ғубор кўтарилди. Мен Мамлакатхон дардида ҳадеб қуявермайдиган бўлдим...

Бироқ ҳамонки,

Мамлакатхон менинг ёдимда — менинг ёнимда эди!

Мен илк бора Ҳанифанинг қўлини тутганимда ҳам, уни бағримга босганимда ҳам, бу — Ҳанифа эмас, Мамлакатхон эди...

Шунинг баробарида, на юксак ҳиссиёт, на уйғун руҳ бор! Бир томондан, Ҳанифани дўст тутиб, иккинчи томондан, унинг олдида хатти-ҳаракатим суюлишга ўхшар эди... мен аввалги пок, уятчан йигит эмасдим. Димомғимга аёл ҳиди кирган эди... Менинг муомаламдан Ҳанифа баъзан титраб кетар, баъзан кўзларига ёш тўларди. Мен беҳаёлик, қандайдир ҳайвонлик қилаётганимни ҳис этардим. Лекин ўзимни бошқача туюлмас эдим...

Муҳаббат йўқ, аммо кўча-кўйда бундай судралиб юриш ҳам бемаънилик эди.

Қайсидир шоир: «**Хоҳ яхшими, хоҳ ёмон, менга бир хотин лозим!**» — деган экан. Ахийри, Ҳанифага уйланиб қўяқолишга қарор қилдим.

Опам билан янгамни совчиликка юбордим.

Менинг «ақлга кирганим»дан суюнишиб, опам билан янгам, кўтаринки кайфиятда кўчага йўналишди. Бироқ Ҳанифаларнинг уйдан тарвузлари қўлтиғидан тушгандек бўлиб қайтишди.

— Ўзи ёмон қиз эмас экан. Тузуқ...— деди опам ўз уйда, янгам билан менинг қаршимда ўтиришганича, арқонни узун ташлаб.— Сенга ёққан бўлса, биз қаршилик қилганимиздан бир нарса чиқмайди.

— Чузманг!— дедим асабийлашиб.

— Эсингни йиғиб, яна уч-тўрт кун ўйла, демоқчиман. Шошмаяпсанми?! Адашмаяпсанми?! Кейин, майли, тўйингни ўтказиб берамиз.

— Сизларга ёқмадимми?! Очигини айтаверинг!

— Улар сизни ичкүёв қилишмоқчи,— опамнинг ўринди жавоб қайтарди бу гал янгам.— Одамлар орасида, ичкүёв-иткүёв деган гап юради.

— Сен ота-онангдан қолган, опанг билан аканг уйида туролмай, чиқиб кетган, эркин ўсган йигит... Бировнинг дастурхони бошида ўтира олармикансан?!

Мен муносабатимизда бундай ишқаллик борлигини билмаган эканман. Албатта, ёши қайтган, хаста онасини ташлаб, Ҳанифа менинг орқамдан ижара кулбамга ҳам, бизнинг бу ҳовлимизга ҳам келмайди!

— Иткүёвми, бошқами, ҳозирча туравераман. Кейин, яна ўйлаб кўрамиз!— дедим қатъий.

— Хўп, қизнинг эрга теккан иккита опаси бор экан,— сўзида давом этди опам.— Биз бировдан айб қидирмаймиз. Ҳар кимни худо ҳар хил яратади! Лекин иккаласининг ҳам бўйни қандайдир қийшиқ, боши елкасига ёпишган. Туғма шунақами, деб суриштирсак, томдан йиқилиб, майиб бўлишган экан!

— Аввало, мен опалари эмас, Ҳанифага уйланыпман,— дедим хаёлим қочиб, аммо ўзимни юсойишта тутганимча.— Ундан ташқари, бировни ўпоқми-сўпоқ, деб одамлардан юз ўгиролмайман!

— Сиз тушунмаяпсиз,— деди янгам.— Улар ҳаммаси бошқаларга ўхшамайдиган, ғалати... **Ҳовли** тўла наррак. Биттаси ана шу уйдаги палосдай келади! Кўзлари нуқул томда, осмонда. Ҳар гапга офтобни, ой, юлдузни қўшишади. Ойилари касал ётибди; худо хоҳласа, дейиш ўрнига ҳамма нарса кўкдан, дейди...

— Бу жуда оддий. Мен тушундим... Сизлар кўни-қўшнидан сўрашларинг керак эди! Уларнинг отаси учувчи бўлган. Бадалбек! Шунинг учун улар осмонга, парвозга қизиқишади. Шу, холос! Ўрганиб қолишган.

— Улар ўзи бу ерлик ҳам эмас экан,— тўнғиллади опам.— Қаердан келишган?! Аниқ бир гап айтишмайди...

— Бунинг нима аҳамияти бор?! Улар барибир яхши одамлар,— дедим ўзимними, бўлажак қариндошларимними оқлаётгандек оҳангда.

— Улар бахтсиз одамлар!— деди опам.— Бу кўрниб турибди. Лекин сэн уйланмоқчи экансан, уйланышар. Демак, насибанг экан...

Опам, янгамдан эшитганларим шу кунни менга қор қилмади. Мен Ҳанифа билан биринчи куришганимиздек, биз бахтсиз бўлишимиз мумкинлигини билган, бу ҳақда етарлича ўйлаган эдим. Лекин менинг ҳаёгим

шу; аниқ! Ортиқча эзмаланиб ўтиришда маъно йўқ эди!

Туй ўтди.

Ширинкўлдаги барча базмларда бўлганидек, олов ёқиб, атрофида айланмишлар, эрталабдан кечгача карнай-сурнай, кўзбойлағич ва қайроқ тош томошаси, бир-бирига қайта-қайта салом беришлар, фонус ва машъала кўтариб, шаҳар кўчаларида тентираш... унутилган-унутилмаган ҳамма удумлар бажо келтирилди. Қариндошлар, кўни-қўшнилар, халқ — хурсанд; менинг акам, тўйга кўнгли чопмаган опам билан янгам ҳам энди гўёки хурсанд; Ҳанифа билан мен ҳам хурсанд... Бундай кунга нима етсин!

Бутун иш рисоладагидек эди!

Фақат: Ҳанифанинг онаси — Сокича опа — кўрпатўшак қилиб ётганидан, уни болишга суяб, ҳовлидаги хоналардан бирининг деразаси олдига ўтиргизиб қўйишди. Бизга фотиҳани ҳам у дераза олдида мунғайиб ўтирганича, берди.

— Илоҳим, юлдузларинг тўғри келган бўлсин! — деди. Кейин, негадир:— Осмондан бошларингга бахт ёғилсин! — деди.— Қушлардек доим бирга учиб юринглар! — деди. Унинг фотиҳаси ўзига хос, бошқача эди! Бизнинг ширинкўлликлар бундай фотиҳани билишмайдилар. «Кўша қаринглар! Худо бахтларингни берсин!» — деб сэддароқ гапиришга одатланишган. Лекин туй қизигида буни ҳеч ким фарқламаган бўлиши керак...

Фақат: Ҳанифанинг опалари чиндан сал қийшайиб туришаркан. Лекин дунёда майиб-мажруҳ одам кўп. Балки, бу ҳам Худонинг бир имтиҳонидир?! Дард — кўзни очадилар. Инсонни бунга қараб баҳолаш инсофдан эмас...

Фақат... буни энди «фақат» деб ҳам бўлмайди!

Никох кечаси бехос, мен Сирож муаллим туфайли «танишиб» колган, орқалари ва оёқлари гавдаларига нисбатан катта, турқи-гароватлари кўкиш алангани эслатган тўрт йигит қаёқдандир тўйхонага келиб қолишди. Улар бир чеккадаги дастурхон бошидан жой олишди. Деярли еб-ичишгани йўқ. Биров билан гаплашишгани ҳам йўқ. Малла някларига эчқисифат соқолларини сийпалаб, кўм-кўк кўзлари чақчайиб, бир оз ўтиришди, холос. Кейин, бегона жойга кирганини пайқагандек, даврадан қайтиб сирғалишди... Уларни ким

чақирган?! Менинг тўйимда нима қилишади?!— билиш қийин эди...

Тўй ўтиб, Ҳанифа-иккимиз ҳали ўзимизни ўнглаб-ўнгламасдан, Сокина опа аҳволи олдингидан оғирлашиб, кўрпага қапишди. Чўп-устихонга айланди. Ниҳоят, қирқ кун деганда, дунё билан ҳам видолашди... У шунчаки сўнгги қизининг тўйини кутаётган экан!

Яна қабристон... Мен гоҳ ёлғиз, гоҳ Ҳанифага қўшилиб шу кунлар бот-бот бу ерга келганча, ўзим билган кишиларни зиёрат қилиб, уларнинг хоки пойида тиз чўкдим. Болаликда ўрганган қайсидир оятларни ҳар қачонгидек пичирлаб, аммо намоз пайти пойгакда қолган кавуши тўғрисида ўйлаган муллага қиёс, теран эътиқодни ҳис этмай,— худойим, бу не кўргилик!— оддий бир расмиятни бажаргандек бўлдим. Менинг ҳаётимда, арзимаган ярим йилча муддат ичида қандай бахтиқаролик рўй бердики, мен на ер, на осмондан қўрқиб, аввалгидек астойдил илтижо қилишни энди унутган эдим...

Лекин ҳаёт сенинг эътиқодинг ёки ота-онангдан мосуво бўлганлигингга ҳам, уларнинг изидан шошилиб кетаётганлигингга ҳам қарамасдан, ўзича давом этиб, янгиланиб бораверар экан! Қайнона-онамиз қазо қилгач, Ҳанифа-иккимиз ҳувиллаган гордек ҳовлида беихтиёр бир-биримизга суяниб қолдик.

Баъзан тунлар уйғониб, Ҳанифа ёнимда эмаслигини сезардим. Кейин, даҳлизми, ҳовлими — қаердандир унинг шикаста товушда, секин хиргойи қилаётгани қулоғимга чалинар эди...

Сиз ҳам, онажон, кетдингизми?!
Қайтиб ҳеч қачон келмайсизми?!
Ким эшитади додимизни.
Эшитармикан?! Билмайсизми?!

Онажон, ерми, осмонданми —
Қаердан сизни излаш керак?!
Кимларга бугун бўзлаш керак,
Кимларга сиздан сўзлаш керак —
Бутун орзудан, армонданми?!
Ўтаётган бир замонданми?!
... !

Куйдириб кетган, жон онам-ай,
Қандай чидар бу — юрак, юрак?!
Яшаб булурми ҳеч нидамай,

Кимга додингги айтиш керак?!
Жон онажоним, жон онам-ай...
Жон онажоним, жон онам-ай!
Жон онажоним, жон онам-ай!

Халқ йулидаги Ҳанифанинг бу хиргойиси — бу ўтли нидо мени уртаб юборар, ҳаётимда кўрган айриликлар — изтиробларни ёдимга солар эди!

Мен энди Мамлакатхонни эсламай қўйган, Ҳанифани қанга ёқтира башлагандек эдим.

30

Кунлар бир маромда ўтмоқда.

Ҳанифага уйланган пайтимдан кўча-кўйда санкишни ҳам, худа-беҳуда ичишни ҳам тўхтатганман. Уйда ахён-ахёнда томоқни хўллаб тураман, холос. Қутулиш қийин. Иродам буш! Ҳанифа индамайди; менинг ишимга аралашмайди. Умуман, бу хонадонда ичкўёв-иткўёвманми ёки уй-жойнинг эгасиманми?!— мен учун аҳамияти йўқ. Ўзим хон, кўланкам майдон. Илк қарашда ҳаётдан мамнун, учраган фалокатни доғда қолдириб, бахтимни топганга ўхшайман.

Лекин мен аввалдан ўз-ўзимни алдадим. Ҳамон алдамоқдаман!

Мени кундан-кунга яшагандач кўпроқ ухлаётгандек ҳолат чулғаётир. Жоним суғуриб олинган. Соядек суд-ралиб юрибман.

Ҳанифа билан ҳовлида ёлғиз қолиб, бир қатла ҳамдам-ғамгусорга айлангач, кутилмаганда муносабатимиз ўзгарди. Бизга тез орада тирноқ насиб этмади. Иккимиз ҳам зерикиб, ҳар ким дарди ичида, ўз аравасини тортаётгандек кайфият ҳукмрон бўлиб қолди.

Ҳанифага ҳам, ўзимга ҳам кўнглим ачийди. Баъзан: «Бировни севмас экансан, нега уйланасан?! Иблислик қилдинг! Вақтида бу йўлдан қайтиш керак эди!»— деб ўйлайман, эзиламан.

Бизнинг бутун ҳаётимиз қандайдир расмиятни ба-жаришдан иборат.

Деярли кун ора Ҳанифа узун халтага супурги, калта белкурак солиб, қабристонга боради. Мен знёратдан ҳам, тиловатдан ҳам совиғанман. (Бора-бора,— худо кечирсин!— юрагимда бирон ишонч, эътиқод қолмади.) Аммо бунга мени биров қистаётгандек, кўпича Ҳанифага эргашаман.

Ҳанифа ота-онаси қабри бошида чўнқайиб, дэим тирик одамга мурожаат қилаётгандек пичирлайди. «Отажон! Онажон! Тинчмисизлар!? Қелдик. Биз ҳам юрибмиз...» — дейди. Унинг бу одати бир пайтлар менда кучли самимий таассурот қолдирган. Энди эса (тавба!) сохтами, сунъийдекми бўлиб туюлади. Бироқ менга Ҳанифа билан баҳшлашиб ўтириш азбароий малол эканлигидан, лом-мим демайман. У ҳар гал (бу ўнинчими, юзинчи мартаба?) отасининг қабри устидаги сағана ўрнидан сурилгани ҳақида гапирди. Мен шундай пайтларда негандир ўзимча, Бадалбек ерни заҳарлагани тўғри, лекин Сирож муаллимнинг гуноҳи кўпроқ бўлиши керак, деган хаёлга бораман! Қаердан, нима учун бундай фикрга келганимни билмайман. Фақат бир чойхонадаги, бир ертўладаги Сирож муаллимни эслайман. Ҳанифага яна лом-мим демайман.

Одамга оғир ботаркан... Ҳанифани дастлаб кўчада учратганимдаёқ қисматимдаги шўришни бўйнимга олган эдим, албатта. Айниқса, унга уйланганимда, Бахтсизликдан — ҳаётимдаги даҳмазадан қутулолмаслигимни ҳис этган эдим. У — Бадалбекнинг қизи; бу табиий ҳол эди. (Умуман, у — фаришта эмас, алвасти. Аниқ!) Шунга қарамасдан, ноумид шайтон! — мен, балки, бахтимни топарман, деб ўйлаган, унга суянган, мадад олгим-яшагим келган эди! Мана, мен Сирож муаллим билан кўришмаганим, уни изламаганимга минг йил бўлди. Шаҳар четдаги овлоқ чойхонага ҳам, Мамлакатхон турган кулба аҳзонга ҳам юёқ босмаяпман. Аммо Бадалбек, унинг ёнида Сирож муаллим барибир мени тарк этишмаябди. Хаёлимдан кетишмаябди! Аксинча, менинг ҳар бир қадамимни зимдан таъқиб қилишаётгандек... Афтидан, ҳозирча мен ўзимни кўру кардек тутиб, юпатишга уринаяпман, холос. Бу қанча давом этишини эса билиб булмайди!

Фақат қабристон эмас... Уйда бор нарса: кийим-кечак, рўзғор анжомларидан ҳовлидаги бурчак-бурчакда уюлиб ётган темир-терсаккача Бадалбекни эслатади! Ҳанифага эргашиб, кўчага чиққаним заҳоти, у эшиклардан бирига имо қилади:

— Маҳлиқо опа турган ҳовли...

— Маҳлиқо?!

— Сирож муаллим билан! — тушунтиради Ҳанифа. Булар майли.

Гоҳ кеч, тунлар уйғониб, Ҳанифа ёнимда эмаслигини сезаман. Ташқарига йўналиб, бехосдан унинг ҳов-

лида, юй ёруғида сочларини ёйиб, бош юваётганига кўзим тушади. (Бейхтиёр болаликда холамдан эшитган ажинани эслайман... Инсонми, фариштами бўлса, кундузи ичкарида, тошнов олдида ювинмайди?) Менга энди ёлғиз у эмас, бир неча ажина-алвастилар тоғора устида энкайганча, бош юваётгандек туюлади! Шу ашӯда, назаримда (у кимнинг уйида бўлиши мумкин?!), товуснинг хунук қичқириғи эшитилади. Мен апил-тапил изимга қайтиб, кўрпага бурканаман.

Уйқу йўқ... Сўнгги даврда кечган бутун воқеалар ёдимга тушиб, хаёлимда турли саволлар айлана бошлайди:

1. Сирож муаллимнинг вақтида мактабга кеч тунда келишию унинг Бадалбек билан бирга ҳалокати нега тасодиф воқеа эмас, атайин рўй бергандек — нотабий таассурот уйғотябди?!

2. Чойхонадаги одам ким?! Ертўладаги ким?! Сирож муаллим (ўлмаган бўлса!) булардан қайси бири?!

3. Терговчилар ишни нега судрашябди?! Шаҳардаги катталар нега мактабга Сирож муаллимнинг номини беришмаябди?!

4. Кўзгү ўзи синганлиди ёки синдирилганми?!

5. Сирож муаллимнинг оиласига ким хат ёзиб, ким пул жўнатиб турибди?! Унинг уйидагилар пайшанба кунлари қанақа «ов»га боришади?!

6. Новча, бақувват тўрт йигит нега менинг йўлимда уймалашиб юришибди?! Уларнинг мақсади нима?!

7. Бадалбекнинг қабри ҳақидаги гапда қандайдир асос борми?!

8. Бу воқеаларга Ҳанифа қанчалик дахлдор?! У алвасти бўлганидан, мени аввалдан шу кўйларга солмадилмикан?!

9. Бу даҳмаза қачонгача давом этади?!

Савол бору жавоб йўқ! — наҳотки, яшаш шартин?!

Ланжликми-эринганимдан, хаёлимда айланган саволлар тўғрисида чуқур ўйлагим келмайди. (Шууримда улар бир қур жонланиб, қайтиб сувга чўккандек йўқолади.)

Ўзимни уйқуга соламан. Ухлаш керак! Ухлайман.

Кейин, Ҳанифа ҳам ёнимга келиб ухлайди.

Кейин, хонадон уйқуга ғарқ бўлади...

Биз кузда уйқуга кетиб, баҳоргача ухлаймиз. Да-рахтлар, баъзи бир махлуқотларга ўхшаб.

Баҳорда ҳаёт сал тирилади.

Хонадон гавжумлашади. Ҳанифанинг мажруҳ опалари ўз болалари билан ҳовлига ёпирилиб келишади.

Ҳовлини варрак босган. Айримлари дафтардек, айримлари — учар гилам.

Ҳанифа ҳовли бурчагида ётган оддий ёғоч нарвонни томга тиркаб қўяди. Мени ҳаммага бош бўлишга ундаб-туртганича, ўзи лип этиб томга кўтарилади. Болалар унга дарҳол эргашишади. Улар — хўп, Ҳанифанинг мажруҳ опалари ҳам нарвонга жон-жаҳдлари билан тармашишади. Мен кўзларимни ишқалаб, буларга гангиб тикилиб туравераман. Булар фақат оталари учувчи бўлгани учун эмас, бошқа бир шаҳардан келиб қолишгани учун ҳам парвозга қизиқишса керак-да, деб ўйлайман.

Шу аснода, илк ёшликда хаёлимга ўрнашган бир нарсаларни беихтиёр эслайман:

Мен дейман, узимча кўтариб исён,—
Гарки фанга бордир қўнглимда ҳурмат,—
Одамлар, одамлар, нечун сизга осмон,
Сизга камми, ахир заминда гурбат?!

Сиз кукка боқасиз қандадир ҳайрон,
Кукда сизни гуё кутаябди тахт.
Одамлар, одамлар, нечун сизга осмон,
Сизга, ахир, камми заминдаги бахт?!¹

Негадир мана бу сатрлар ҳам хаёлимдан кечади:

Деразамиз
Шундоққина анвон остида,
Куча қошида.
Баъзан катта кичикни мен,
Баъзан кичик кичикни у
кўтариб,

Деразадан қаранмиз.
Каптарларни кўрсатиб,
Жавраимиз:
— Ана, қара! Бех-беҳ!
— Қара, қара! Маҳ-маҳ...»²

¹ М. Алигердан

² Чўлпон Эргашдан.

Баҳор кунлари кўксим илиб, Ҳанифани янгидан ёқтираман. Унинг алвастилигини унутаман. Хаёлим ердан осмонга кўчади.

Аммо варрақлар осмонда йиртилдиб-тўзиб кетади. Ҳамма томдан пастга тушади. Ҳанифанинг опалари болалари билан уйимизни тарк этишади.

Ҳанифа-иккимиз ҳовлида бир-биримизга суяниб қоламиз.

Ниҳоят, баҳор ўтгани сезилади.

Кейин, ўша эски аҳвол: ҳар ким дарди ичида, зерикиб, ўз аравасини тортади.

Мен Ҳанифа тўғрисида Алвасти, уз тўғримда Иблис, деб уйлайман.

Савол бору жавоб йўқ... Уйқу...

Соядек судралиб юрибмиз!

Шу тахлитда орадан яна икки йил ўтди...

ИККИНЧИ ДАВРА

ТАСҚАРА

К и р и ш

Ширинкул қанчалик ҳаётдан ўзини четга тортган, шўрлик унут бир юрт бўлмасин, бу ерда одамлар минг йиллар давомида турмуш қуриб, уй-жой қилиб, бемалол яшаб юришибди. Қимдир тасодифан четдан Ширинкулга келиб қолса, худонинг бергани!— кўрадиган, томошабоп нарса топилади. Ҳеч ким пулим куйди, бунақа жойни елкамнинг чуқури кўрсин, демайди. (Бу ернинг ўзи ҳам, ҳаёти ҳам бир оз ширин, бир оз чучук экан, шунинг учун Ширинкул деб аташгандир, мазмунида тўнғиллайдиган битта-яримта учрайди, албатта. Бироқ бунга чидайсан!)

Шаҳар маркази анча обод. Катта боғ, қатор дўконлардан ташқари, хунармандлик устaxonалари, ҳар хил ўйингоҳлар, кураш майдончалари... Бува билан невара бир-бирининг пинжига тиқилгандек, эски ва янги иморатлар... Шаҳарнинг бир чеккасида — обидалар. Гарчи қадимий хонақо, масжид қорайиб-ғиштлири тукилиб, пастак минора қийшайиб қолган, жимитгина ҳовузни пўпанак босиб ётган бўлса ҳамки, Ширинкулга адашиб келган киши бу ер ҳар ҳолда ўз тарихига эга эканлигини ҳис этади!

Аммо Ширинкулда чинакам диққатга сазовор нар-

са: тўрт томондан кўринадиган нуқтада қурилган, қўш-қаватли ҳаммом! У олисдан зангор қуббалари ялтираб, қандайдир қаср-саройларни эслатади. Унинг бу шаҳарда меҳр билан, эътибор бериб бунёд қилинганига ажабланасан...

Қисқаси, орадан яна икки йил ўтган,
яна куз келган эди...

Тўртинчи саҳифа

ИЛТИЖО

31

Бир пайтлари бўлганидек, ёмғир ёғиб, бехосдан осмон парчаланди.

Мен ҳаммомни ёнлаб кетаётган эдим,
дабдурустдан орқа томондан чиқиб келаётган таниш —

новча, бақувват тўрт йигитга кўзим тушди.

Улар тўртталаси ҳам аскарликка чақирилган ўсмирларга ўхшаб, негадир елкаларига қопчиқ осиб олишган эди! Купдан буён учратмаганим учун ҳам, уларни куриб, аввалига қаттиқ саросималандим. Кейин, бу ерда, ҳаммом орқасида нима қилиб юришибди экан, деб ажабландим.

Йигитлар менга аҳамият бермагандек, кўм-кўк кўзлари чақчайиб, ўзаро сўзлашганча, бир зумда ёнимдан зипиллаб ўтишди. Ёмғир остида, шу ондаёқ қаёққадир ғойиб бўлишди.

Мен кўча ўртасида серрайган эдим. Эҳтимолки, мен ҳам ўз йўлимдан қолмаганим дуруст эди. Лекин, улар барибир мени огоҳлантириб-таъқиб қилишмаябдимикан, деган бемаъни гап хаёлимга келди! Бундан ташқари, нима учундир менга улар ҳозир тўғри чойхонага — Сирож муаллимнинг олдига боришаётгандек туюлди... Мен ҳам бостириб борсам-чи, деб ўйладим. Сирож муаллим билан очиқ гаплашиш керак! (У — Сирож муаллими, бошқами?! Чойхонада шунӣ аниқласам, бас; бутун сир очила бошлайди! Иш осон кўчади!) Мен олдинлар бунга шаҳд этолмасдим. Бироқ энди жонимга теккан эди... Бу ҳолда яшаб бўлмайди!

Қонимда беихтиёр аввалги қизиқиш уйғонганидан шиддатланиб, катта йўл буйлаб кета бошладим.

Ёмғир тинган, қуёш парча-парча булутлар орасида эринчоқ юзар эди.

Ниҳоят, кўзланган манзилга етиб, одатдагидек, ипдек ариқдан ҳатладиму рупарамга тикилиб... дабдурустдан оёқларим ерга михланиб қолди.

Тушунмиш қийин... Чойхона — ипдек ариқ ҳалқаси ичида, йиртиқ чопонни эслатган чойхона негадир кўринмас эди!

Уни бузишган, деб ўйлаш мумкин... аммо қизиқ жойи, бу ер йўлнинг нариги бетидаги сингари оддий хиёбон эди! Янги тикланган хиёбон ҳам эмас... нақ манг-лайнга уриладиган — қучоққа сиғмайдиган чинорлар қад кўтарган! Ахир, кўчадаги аҳмоқ терак ҳам бунчалик тез ўсмайди-ку!

Қандай бўлмасин, бундан икки йил бурун Сирож муаллим кўр тўкиб ўтирган, мен бир неча бора кириб чиққан чойхона йўқолган. Унинг қаерга, қачон йўқолганию азамат чинорлар қачон, қаердан келиб қолганини билиш мушкул эди!

Мен эсим оғиб, бошим қотганича, катта йўл бўйига қайгиб, бу ердаги аҳвол тўғрисида сўраб-суриштиргани одам пойлай бошладим.

Ахйри йўлда кўринган, афандига хос — эшак миниб, бошига фўтани қийшиқ кўндирган йўловчини тўхтатдим:

— Кечирасиз. Шу ерда бир чойхона...

У, афтидан, менинг мақсадимга тушунмади. Уткинчи кимса гап нимада эканлигини қаёқдан ҳам билсин!

— Бу атрофда чойхона йўқ. Марказга боринг, — деди афанди.

Йўлнинг нариги бетидаги хиёбон ортида узоқдан қишлоқ уйлари кўзга ташланар эди. Одам пойлашга ортиқ сабрим чидамай, шу ёққа қараб илдам босдим. Мен ҳамон: «Чойхона эски, кўримсиз эди. Бузишган, албатта! (Балки, Сирож муаллим билан бояги йиғитлар бузишгандир?!)» деб ўйлашга мойил эдим. Лекин буни аниқламагунча тинчийдиганга ўхшамас эдим!

Қишлоқ кўчасидаги бир ҳовли эшигида икки қария

алламбалони муҳокама қилиб, ўйчан сўзлашиб туришар эди. Яқинлашиб, сўрашдим.

Қариялар менга савол назари билан тикилишди.

— Анави дарахтзор томонда чойхона бўлармиди?!

— Сизни адаштиришибди. Чойхона марказда. Йўлдан анча юқорида ҳам бўлиши мумкин,— деди қариялардан бўйи пастроғи.

— Бор эди! Мен ўз кўзим билан кўрганман. Чой ичганман,— гўлдираддим ғалатироқ ҳолатга тушиб.

— Бу ерда ҳеч қачон чойхона бўлмаган,— гапга аралашди бўйи тикроқ қария.— Биз биламиз, болам. Оппоқ соқолимиз билан ёлғон гапирмаймиз...

«Демак, ҳали чойхонанинг ўзи йўқмиди?!»— деган ўй мана энди миямга урилди... Наҳотки, бир кунлари, бор чинорлар ўрнида менга йўқ чойхона кўринган эди?! Ёки, йўқ чойхона кўриниб, бор чинорлар кўринмаган эди?! Ешликда эшитган эдим. Йўқдан бор, бордан йўқ булмайди, дейишарди. Наҳотки, бу ерда, аксинча, бордан йўқ, йўқдан бор бўлябди?! Дунё — сароб; у бизга кўрингани, биз булганимиз учун бор, биз бўлмасак, у ҳам йўқ, деган бир фикр ҳам қулоғимга чалинган. (Наузамбиллоҳ! Бу — мен борманки, худо бор, деган фалсафани эслатади.) Иңсонга бор нарса кўриниши мумкин! Аммо йўқ нарса қандай кўринар экан?! Мен вақтида ақлдан озиб, Сирож муаллимни учратганманми ёки ҳозир ақлдан озиб турибманми?!— қанчалик қайсарланма!— шу иккисидан бири аниқ эди!

Қишлоқ кўчасида қарияларни қолдириб, мен энди телбалардек катта йўлга қараб кетаётганимча, бўғлиб, ўзимми-кимларгадир мурожаат қилмоқда эдим... Йўл бўйида хиёбон, кўкка бўй чўзган чинорлар бўлган, холос! Гарчи баъзан чинорлар ёнида, юстида, ҳаттоки ичида чойхоналар учраса ҳамки, бу ерда ҳеч қандай чойхона бўлмаган! Хўп, шундай. Туғри... Лекин, чойхона бўлмаса, мен кўрган нима эди?! Чойхона бўлмаса, Сирож муаллим ҳам менга шунчаки кўринганми?! Ер-туладаги, Мамлакатхон кўрсатган Сирож муаллим-чи?! Мамлакатхоннинг ўзи ҳам кўринган эканми?! Ҳанифа ҳам?! Дарвоқе, бир хилда эчкисифат соқол қўйган тўрт йиғит?! Бу ҳолда менинг ўзим ҳам ўзимга кўринган бўлиб чиқмайманми?!

Шу аснода орқамга қарамай қочишим керак эди! Бироқ...

Бундай ҳолатга биринчи марта дуч келмаяпман. Икки йил бурун қандай воқеалар рўй бермаган, менга ни-

малар кўринмаган эди. Инсон ҳамма нарсага кўникади. Эт ўлади!

Мен даҳшат туйиб, ҳаяжонланган, телбаланганимга қарамасдан, шу боисдан, яна ипдек ариққа яқинлашиб, чинорларга қараб бормоқда эдим. Мен ҳамон, чойхона бўлган, аммо бузилганми-йўқолган, деган фикримдан қайтмаган эдим. Ақл бовар қилмаса ҳамки, бу Сирож муаллимга (балки, Бадалбекка ҳам?!) тегишли ўша сир-синоатнинг давоми — янги бир ҳалқа эканлигини ҳис этмоқда эдим...

33

Шу кундан эътиборан яна, аввалгидан баттар оромим бузилди. Икки йил бурунги ҳолатга қайтгандек бўлдим.

Мен, Сирож муаллим ёнидаги йигитлар билан марказдаги чойхоналардан биронтасига ўрнашиб олмаганимкин, деган хаёлга бориб, уларнинг изини тутишга урина бошладим. Олдинлар деярли кирмасдим. Энди кечқурунлар устахонадан чиқиб, гоҳ боғ яқинидаги, гоҳ бозор орқасидаги чойхонага бораман. Чой ичиб, қоронғи тушгунича ўтираман.

Қуббалари ялтираган ҳаммом атрофида ҳам баъзан айланаман. Сирож муаллимнинг шотирлари кўринмасмикин, деб кутаман.

Бир неча кун қорайиб, ғиштлари тўкилган қадимий хонақо, масжидга ҳам қатнадим. Пастак минора, кўмкўк ҳовузни томоша қиламан. Хонақо, масжид ичига мўралайман. (Танқшларим бирон бурчакдан чиқиб қолишмасмикин, деб ўйлайман.) Бу ерда намоз вақтидан булак пайтлар одатда одам бўлмайди. Хилват жой. Гоҳида фақат қора соқолли, чиройли Мутавалли отага тўқнаш келаман. Бу киши шу ерда сўфиликдан қэрвулликкача барча вазифани бажаради. Саломлашаман. Аммо гаплашмайман. Мутавалли ога ҳам индамай супуриб-сидиришни, ўз ишини қилаверади.

Орадан тахминан икки ҳафта ўтгач, изқуварлигимдан натижа чиқмаётганини куриб, асабийлаша бошладим. Буларни қиёматгача кутаманми?! Битадиган иш (яхшилик биланми, ёмонлик биланми — менга барибир!) тезроқ битгани маъқул! «Сирож муаллимнинг уйига боришим керак, пайшанба куни бораман!»— деган қарорга келдим...

...Менга фироқ қилмай, Мамлакатхон энди дарвоза-

ни ючади! Ишқ-муҳаббат ҳақида бахс юритмаймиз, албатта. Бунақа ишлар одам бир совугунича! Лекин мени қочоқ деб юриб, ўзи қочиб қолган Мамлакатхонни рўпарамга ўтқазиб, отаси тўғрисида обдан суриштираман. Бутун билганини айтмагунича уни тинчитмайман!

34

Ёҳу... Уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, дейишганидек, кўчадаги гап ҳам уйга, айниқса, бировнинг уйига тўғри келавермас экан!

Мен ўйлаганимдек, Мамлакатхон дарвозани ючди.

У бир оз тиниққанми-оқарган, олдингидан ҳам малоҳатга тўлган эди.

— Ёй! Сизми?! Келинг...— деди. Кейин, пичирлаб:— Тинчмисиз?!— деб сўради.

Тинчлик қаёқда?! Аммо ҳозир кўнглимда ҳаётдан шикоят йўқ эди!

Дадил ичкарига кирдим.

Кирдиму...

Айвон олдида турган катта Сожидахонга кўзим тушди. (Ичимда ёнган шам лоп этиб сўнди.)

Мен у билан сўрашиб, илож-ноилож айвонга кўтарилдим.

Дам ўтмай, ичкаридан Сотимжон, Адҳамжон, кичик Сожидахон ҳам чиқишди. Булар пайшанба кунлари «ов»га беришни энди тарк этишганми?!— ҳамма уйда эди!

Очиғи, мен гўёки йўқ жойдаги гирдибод урган қандайдир қуюнда беихтиёр бу ерга сурилиб келган, Сирож муаллимнинг жамулжам оила аъзоларини кўрганимдан сўнг, мени нима жин уриб бу ерга келдим, деб ўйлай бошлаган эдим! Мен учун бу даврада суҳбат аллақачон тугагандек эди.

Бироқ мени кўриб, ўз одатларича, буларнинг барчалари алланечук ийиганми-суюнишганми эди! Рўпарамда катта Сожидахондан бўлак ҳамма маҳзун жилмайиб ўтирарди. Катта Сожидахон эса, менга «ўлманг, болам» деб қўйиб, Сирож муаллимга бағишланган «унутилмас хотиралар»ни яна бошлаб юборган эди:

— Қандоқ одам эдилар-а, муаллимнингиз! Ҳазрати инсон...

Мен бу ерга ўз ихтиёрим билан ташриф буюрганимдан, қондан бузмай, тишимни-тишга босиб ўтирар, ўрнимдан сапчиб туриш учун фақат гапнинг бирон нуқ-

таси етишини кутар эдим. Ора-сира эрига парво қилмай нақ менинг пинжимга келиб чўккалаган Мамлакатхонга разм солардим. Уртаниб, шайдо бўлиб, ҳатто уйланишни хаёл қилиб юрганманда мени ташлаб кетган Мамлакатхон ҳозир қайта бошдан васли-висолга майл кўрсатмоқдами?!— ҳар ҳолда, яна даврада кўзи билан мени сузмоқда эди. Мабодо иккимиз шу кунни ёлғиз кўришганимизда, афтидан, муносабатимиз тикланиши ҳам ҳеч гап эмасди! Лекин даврада ўтириб, унга нисбатан негадир бегоналикмй, бир оз нафратми туйганимча, уни энди кўргим йўқлигига дам сайин қаноат ҳосил қилмоқда эдим...

Сирож муаллимнинг уйдан шу дарди-ҳасрат билан чиқиб кетмайманми?! Ушанда, кейинчалик сал энтикиб, ўзимни бахтлироқ ҳис этармидим?! Мен бу даврада (зерикарли суҳбат пайти) юрадан кўп ўтмай, булар бутун хонумонимни аёвсиз куйдиришларини ақалли билсам экан... Мени катта Сожидахонми, гўзал Мамлакатхонми чалғитган эди! Эзилибми-эснаб ўтирган эдим... Фафлатда қолдим!

Катта Сожидахоннинг ҳикояси тугамаганди...

Кутилмаганда

айвоннинг қоқ белидаги қоқча очилиб,—

(аввалига Сирож муаллимми, дебман!)

ичкарида ухлаб ётган эканми, кўзларини ишқаганича,—

икки ёшга тўлиб-тўлмаган

дўмбоққина болакай чиқди.

У менга ажабланиб қарагандек булди.

Мен-чи?!

Унга тикилиб, қотиб қолган эдим!

Бола — менинг ўзим...

менинг кичрайган нусхам...

кичик бир суратим...

менинг зуваламни олиб, қайтадан

кичикроқ шаклда бунёд қилингандек эди!

Аммо даҳшатли жойи, даврада мендан бўлак ҳеч ким бунга эътибор бермас эди!

Фақат катта Сожидахон узундан-узоқ ҳикояни ўртасида тўхтатган эди. Улар барчалари энди болага маҳзун жилмайиб қараб ўтиришарди.

Ниҳоят,

бола,

бир нафас серрайгач, Адҳамжоннинг ёнига келиб,—

туями-отми қилиб мишмоқчи бўлса керак,— уни туртиб,
кифтига тирмаша бошлади;

— Ада... ад-а...

— Олдин амакига салом бер, Умиджон! Олдин ама-
ки...

Амаки!

Умид!

Ва албатта...

кўжракка ўнғайсиз қовуштирилган икки қўлча:

— Ас-саём!

Баракалла!

Мен бу ерда ўтиришга ҳолим йўқ,

ўрнимдан шарт туриб кетишга ҳам

мадорим

йўқ

эди.

Ўзимни қандай тутиб, нима қилишимни билмайман...

Сирож муаллимнинг уйидан қачон, қандай чиқиб
кетганимни ҳам...

Худо хаққи!—

билмайман!

35

Мен бу ерга Сирож муаллим тўғрисида бирон-бир
гапдан воқиф бўлиш учун келиб, уз тўғримдаги алам-
ли бир ҳақиқатни очган эдим...

Мен дунёда фарзанд кўрган, аммо ундан беҳабар
эдим! У — менга бегона, у — бировнинг боласи эди.
Йўқ, у — менинг фарзандим эди; лекин мен ўз уйимда
тирноққа зор эдим!

Каерга бориб, бошимни қайси деворга уришим ке-
рак?!

Эски касалим қўзиб, энди деярли хар куни ўласи
ичганча, кўча-кўйда тентираб, уз қисматимдан пана-
панада хўнғир-хўнғир йиғлар эдим... Менга руй берган
воқеанинг бутун дахшати аста-секин ошкор бўлмоқда
эди. Менинг изтироб чекканим майли. Гап аҳмоқона
ҳолатга тушганимда ҳам эмас! Бу — илк туюлганидан
кўра жиддий эди. Мен — осий банда, адашиб, оғир гу-
ноҳга ботган эдим...

Мен эс-ҳушимдан айрилиб, Мамлакатхонга боғланиб
қолган эдим. Сирож муаллимнинг уйига шу сўнги бор-
ганимда ҳам,— уни остонада кўриб,— тирик экан, бор
экан, хайрият, шукр; деб ўйлаб, қалқиб кетган эдим!
Мен ҳамон бу аёлни нафрат аралаш севар эдим! Мам-

лакатхон ҳам мени севгандек эди. Ҳар ҳолда, менга нисбатан бефарқ эмасди! Шу боисдан, Ҳанифа эмас, бу алвасти экан, демайман. Ярашмайди... Фақат...

Мен Мамлакатхоннинг нияти чин, деб ўйламаган, у — бир кунлари, ёлғонми, рост гапирябди?! — билмаган эдим...

Биз нопок йўлдан юрган, нопок бир нисонни дунёга келтирган эдик!

Энди кўча-кўйда тентираб, азобланганимча, қайта-қайта бир нарсани ўйлар эдим. Бу — менга бегона — менинг болам улғайиб, ким бўлади?! Ундан қандай одам чиқади?!

Баъзан, қонунсиз-никоҳсиз туғилган болалар ҳам дуппа-дуруст одамга айланиб, сафга қўшилиб кетади, дейишади. Шундаймикан?! Қизиқ... Албатта, тарбия-лайверса эшак ҳам мулла бўлади, деган гап бор. Лекин барибир, мулла бўлгани билан, эшак — эшак бўлиб қолавермайдимми?! Бунинг устига, қон... Қутлуғ қон ёки ҳаром қон...

Дарвоқе... **«Шайтон тандаги қон каби...»**

Мен бу хаёлдан алланечук безовталаниб, бегона-болам учун ҳозирдан юрагимда хавф-хавотир туймоқда эдим!

Шундан кейин, кўп ўтмай, ичишни тўхтатдим. Аммо кўча-кўйда ҳамон тентирар эдим. Ахийри...

ювижиб-тараниб, масжидга борадиган,

кеч тун-бемаҳалгача бўм-бўш масжиднинг бир кунжида ғамгин чўнқайиб ўтирадиган бўлдим.

Мутавалли ота масжидга бот-бот кириб-чиқар, меҳробдаги ёниб бўлган шамларни алмаштирар, гоҳида палосларни наридан-берн тартибга келтирарди. У менга индамасди. Мен ҳам у билан гаплашмас эдим.

Масжид кунжида мадорсиз қўлларим билан елкаларимни қучганимча ўтириб, ўз гуноҳларим тўғрисида эзилиб ўйлар эдим.

Дунёда ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради! Мамлакатхон ҳам, мен ҳам...

Демак, ҳеч ким мени мажбур қилгани йўқ; мен бу йўлдан бормаслигим керак эди...

«...Борилиши ман этиладиган жойларга борма.

Золимлар ва ҳаромхўрлар уйига борма.

Қиморхона ва харобот каби нолайиқ, тухмат жойларга борма.

Номаҳрамлар орқасидан қадам ташлама. Борма.»

Ва ниҳоят:

«...Кўзни ҳар қандай номахрамни кўришдан ман этмоқ керак.

Кўзни шаҳват кўзғовчи ҳаттоки суратлардан ҳам асрамоқ керак!»

Ахир, мен бир пайтлари отамдан қолган қайсидир ёски китоблардаги бу сўзларни ўқиган, ёд олган эдим-ку!

Илм бошқа, амал бошқа эканми?!

Умуман, шусиз ҳам менинг бўйнимда гуноҳим кўп эди...

Мен ёшликдан юрагим зардобга тўлиб, атрофимдаги одамлардан қачон, ким билан сўзлашмай, бизнинг барчамиз осий бандалармиз, инсон фаришта эмас, беайб Парвардигор, ҳамманинг ҳам ўзига яраша гуноҳи бўлади, қабилдаги турли фатволарга дуч келдим! Бу — билганингча яша, илдам босавер, деган гап эди... Ҳамма «гоҳ худою расул, гоҳ гамазу усул» мазмундаги ақидага риоя қилиб, даврага кириб, қироатга қўшилиб, ўтган-кетганларни хотирлаб, юзига фотиҳа тортиб, шу ондаёқ кўлига қадаҳ олганича, заҳри қотилни ичиб, маза-бемаза суҳбатга аралашиб юрганини кўрдим. Поклик, вафо, номус тўғрисидаги ҳикоятлар билан бирга, ёнма-ён бепарда, беҳаё сўзларни эшитдим... Бундай художўйлардан кейин, очиқ худосизларни учратдим. Булар учун қандайдир ҳалол ва ҳаром деган тушунчанинг ўзи ҳам йўқдек эди! Инсонга ҳаёт бир марта берилади, бос, босиб олганинг сеники, юз-кўзга қараб нима қиласан! Қорин, дабдабали уй-жой, қаппайган ҳамён, гўзал жондонлар... дунё шу!

Буларнинг барчаси руҳан қайшшоқ кишилар эди!

Мен ҳам...

Дунёда ҳеч қачон бунчалик тасқара авлод бўлганми?!

Ширинкўлнинг шўри: муҳит инсонни қурт-қумурсқага айлантириб, эзгу ҳиссиётлар, юксак тафаккур парвозидан маҳрум — бедаво кўйга солиб қўяди! Қабоҳатга муросасизлик, ҳаромдан ҳазар йўқлигидан, буюк ҳақиқатлар, дунёдаги қадриятлар кишининг хаёлига ҳам келмайди. Ҳар қандай бемаънилик оддий, табиий ҳол бўлиб туюлади!

Мен масжид кунжида бош эгиб ўтирганимча, шуларни уйлар эдим.

Баъзан аччиқ кўз ёшлари тўкиб, мени кечириш қийин, лекин ахир, орада муҳаббат бор эди, Мамлакатхонга кўнгил бермаганимда, бу қадар гуноҳга ботмасмидим, деган хаёлга борар эдим. Барчасига муҳаббат сабаб, деб ўзимни бир оз овутишга уринардим! Кейин, олдингидан баттар чуқур ўйга чўмар эдим... Нега бундай бўлди? Азалдан муҳаббатнинг асоси — гуноҳ; у гуноҳдан тўқилганмикан?! Балки, муҳаббатнинг ўзи ҳаромдир?! Балки, фақат хилқатга муҳаббат керакдир. Шундай! Шундай... Аммо ишқ-муҳаббат бўлмаса, дунёда нима қолади?! Ёвузлик, бир-бирига нафрат кўпайиб-кучайиб кетмайдими?! Холиқ ўзи яратмаганми эзгуликни?! Гўзалликка чорламаганми?! «Илоҳнинг яратмишларини ҳам севмоқ керак...» Тўғри... Бироқ бу ерда гап шунчаки муҳаббат устида эмас! Бошқа... **«Шайтон тандаги қон каби...»** Буни оқлаб бўлмайди!

Баъзан, бу ўзи нимадан бошланди, мен қачон, нега бундай тасқара одамга айланиб қолдим, деб ўйлаб, эзилганимча Заҳҳок ва Иблис тўғрисидаги эски ҳикоятни эслар эдим. Ҳузурда юриб, ўзини ширин таомлар билан сийлаган Иблисга шоҳ бир кунни ийиб, тила тилагингни, дебди. «Менга ҳеч нарса керак эмас,— дебди Иблис.— Фақат муборак икки кифтингизни ўпиб қўймоқчиман!» Заҳҳок рози бўлибди. Иблис унинг яланғоч елкаларидан ўпибди. Кейин, шоҳнинг икки елкасидан икки илон ўсиб чиқибди. Улар Заҳҳокнинг миясини кемирмоқчи бўлишар, Заҳҳок энди талвасага тушганича одамларни сўйиб, уларнинг мияси билан илонларни боқиб-тивичтар экан... Менинг қоним — ҳаром қон эмасди. Бизнинг ота-оналаримиз диёнатли-покиза одамлар эдилар! Биргина муҳитни ҳам айблаб бўлмайди. Инсон ҳар қандай шароитда асраниши мумкин! Демак, кейинги тарбия... Кўп нарса, албатта, тарбияга боғлиқ! (Бекордан, пир — мурид, устоз — шогирд, дейишмайди. Дунёда қанча улуғ пирлар, буюк устозлар яшаб ўтмаган!) Биз яхши тарбия олмаганмиз, холос! Менинг аввалдан устоз борасида омадим чопамаганми, бахтим йўқми экан...

Мен илк дафъа шундай фикрга келиб, Сирож муаллимдан астойдил ранжиган ҳолда, унинг кимлиги, қандай одам бўлганлиги тўғрисида ўйлай бошлаган эдим.

Сирож муаллим кўзлари порлаган, юзида ажиб улуғворлик акс этган киши эди. Паст, сал синиқ товушда, сузини чертиб-чертиб гапирарди. Доим ҳақиқат учун қурбон бўларди?! Одамларнинг бахтини деб яшармиди?!—

ҳар ҳолда, юриш-туриши, феъл-атворига қараб, юрагингда унга нисбатан ҳурматми, меҳрми уйғонарди. Шу бонданми ёки Сирож муаллимнинг қандайдир қатъиятли, иродали эканлигиданми, беихтиёр бўйсуниб, у бошлаган томонга юрмаслик мушкул эди! (Мен Сирож муаллимга вақтида бепарқ қарасам эди, эҳтимол шунча оворатарчилик кўриб, унинг изидан тушмас, унга эргашмас эдим!) У, афтидан, ҳеч ким, ҳеч нарсадан кўрқмас, келбатли, салобатли бўлмаса ҳамки, унга аждар бас келади, дейиш мумкин эди! Гўёки фақат мактаб эмас, бутун мамлакатда муаллимдек, катта давраларда «халқ дарди» деб сўз бошлар, кейин, масалан «ҳовузлар ботқоққа айланиб ётибди; кўчалар ифлос; ерни заҳарлашябди» сингари кўпчиликнинг «тили учидан турган» гапларни дадил-бемалол айтаверарди. Одамлар анграйиб қолишар, муаллим яхши гапирди, янги гап айтди, дейишарди... Шунинг баробарида, Сирож муаллим кўпинча: «Оддийроқ яшашга ўрганиш керак!»— дер, ҳаётдан (Ширинкўлдаги бояги муҳитдан) ниҳоятда мамнунми, бахтиёрми эди! (Умуман, у ўртаҳол кун кечиргандек таассурот уйғонарди. Аммо бир воқеа эсимда... Мактабни янги битирган эдим. Кўчада тасодифан кўришиб қолдик. Бирга овқатланиб, суҳбатлашадиган бўлдик. Мен устозни, ҳотамтойлик қилиб, сийлагим келган эди; менинг бу ишимдан у кулди. Ошхонадан қайтиб кўчага чиққанимизда, кўлидаги чарм халтани негандир менга очиб кўрсатди. Кунда кўриб юрган ҳол эмас... халта оғзигача белбоғи ечилмаган пул эди! Мен бировнинг кармонига нима ишим бор?! Ушанда шунчаки, унга бунча пулни ким берди, қаердан олди, деб ажабланган эдим. Айниқса, Сирож муаллимнинг осойишта илжайиб тургани... Мана, ҳозир ҳам қаердандир унинг оиласига олган ойлигидан кўп пул келиб турибди экан! Қизиқ...!) Лекин буниси майли. Сирож муаллим тўғрисида бошқа гап муҳим эди! Бунга алоҳида тўхталмай бўлмайди... У одатда, «бир сафда!» дегандек, шогирдларидан (атрофдаги барча одамлардан ҳам!) ҳаёт тўғрисида бир хилда ўйлаш, бир хилда гапириш, ҳар қандай воқеани бир хилда кўриш, ҳамма нарсани бир хилда тушунишни қатъий талаб қилар эди! Сирож муаллим учун «шахсий фикр» деган тушунча йўқ эди! Оғзингни югани қўймас эди! У — девонавор хислатлари бор, ғалати одам; ўзи доимо чизган чизиқдан юравермайди. Лекин бошқа бировнинг чизган чизиқдан чиқишига у бардош беролмас эди! Йў-

лингга ўлигини ташлар эди! Сени мактабдан ҳайдатиб юборар, бу бўлмаса, юқори синф ўқувчиларидан тўртта шотири хизматга тайёр; танобингни тортиб қўйишдан ҳам тоймас эди! Унга, ундан каттароқ кишиларга фақат сажда қилгандек яшашинг шарт... Икки бошли илонни эшитганмисиз?! Тана, қорин бир эканлигини унутиб, овқат устида икки бош бир-бири билан талашганча, бир-бирини ғажиб ташлагиси келар эмиш... Биз мана шу илондек тарбия олмоқда эдик! Уйлаганда — бир бош! Сўйлаганда — бир бош! Ёлғиз қолганда — бир бош билан, даврада — иккинчи бош билан... Икки бошни кўтариб юришинг керак! Қўшиқда: «**Таълим берган устозингдан айрилма!**» — деб куйланганидек, биз Сирож муаллимдан айрилмас... айрилолмас эдик. («**Биз муридлар қайси йўл бирла Каъбага борайлик, пиримиз майхона томонга бошлябди!**» — деган бир гап ҳам бормиди?!) Биз аввалдан устознинг этагини тутган эдик!

Аmmo мен мактабни битиргач, Сирож муаллим билан бир гап бу тўғрида гаплашган эдим.

Бизнинг суҳбатимиз бундай эди:

— Уртоқ муаллим...

— Уртоқ эмас! Уртоқ — муаллим бўлмайди, муаллим — уртоқ... Булар орасида катта масофа...

— Узр. Майли. Мен бошқа... Отамдан бир ривоят эшитган эдим: Баъзан эслаб, азобланиман.

— Қанақа ривоят экан?!

— Қадим замонда, биздан олис томонда бир мамлакат бўлган экан. Ҳамма жойдагидек, мамлакат пойтахтида катта майдон; майдонда дор ўрнатилган экан... Ҳаёт тинч давом этаётиб, кутилмаганда каллаи-сахардан бир одам ўз-ўзидан дор остига келиб, ўтириб олибди. «Дор остига судраб келинган» ёки «дор остидан қочган» деган гаплар бор, лекин ўзи дорга бошини тутган кимса йўқлигидан, аъёнлар-беклардан жаллодларгача — барча шошилиб майдонда тўпланишибди. «Сен бу ерда нима қилиб ўтирибсан?!» — деб сўрашибди бояги одамдан. «Мени осинглар!» — дебди бояги одам. «Нега?!» — деб сўрашибди. Бояги одам шундай гап қилибди... Менга: «Ҳаётдан ҳам, ўзингдан ҳам норози бўлма... Ҳеч нарсени эшитма!» — дейишди. Қулоғимга нахта тикиб олдим. «Ҳеч нарсени кўрма!» — дейишди. Ўзим ўз кўзларимни боғладим. «Ганирма!» — дейишди. Тилимни тишлаб юрдим. «Кулма!» — дейишди. Бунга ҳам кўндим. Энди: «Ҳеч нарсени сезмагандек юр. Уй-

лама!» — дейишябди. Мен тирик одамман. Идрок қилмай яшаёлмайман! Ундан кўра мени осиб қўяқолинглар...

Сирож муаллим ўшанда масхараомуз кулимсираб, бошини чайқаган эди:

— Хўп, ўйлаб нима қиласиз?! Биз учун ўйлайдиганлар бор! Яшаб юравермайсизми?!

...Мен яшаб юраверган эдим!

36

Ўз-ўзим билан овора бўлиб, олдин дуч келган бутун жумбоқлар ҳам, Сирож муаллимнинг тўрт шотирию йўқолган чойхона ҳам шу кунлар батамом хотирамдан кўтарилган эди! Устахонада амал-тақал вақтни ўтказиб, уйга қайтар, тунда эса масжидга бориб, масжид кунжида ҳамон хаёлга берилиб ўтирар эдим. Бу ҳол қачонгача давом этиши маълум эмасди.

Дам олиш кунларидан бирида, эрталаб,— Ҳанифа зиёратгами, бозсргами кетган, уйда йўқ эди,— дарвоза тақиллади.

Бу ким бўлди экан, деб ўйлаб, бориб очдим.

Остонада уринган бахмал дўппи кийиб, эгнига узун оқ сурп устидан ола-була нимча илиб олган бир йигит хўмраниб турарди. Қўлида кафтдек қоғоз. У, соқов бўлса керак, бармоғи билан нуқиб қўйиб, қоғозни менга узатди.

Қирланган қоғозга ижирғанганимча тикилиб, истаристамас олдим. Асабийлашиб, кўз югуртира бошладим.

Катта ҳарфлар билан «Тавсиянома» деб ёзилган эди. Кейин...

*«Ушбу ҳужжатни кўрсатган кимса
(негадир исми-шарифи йўқ!) уйи ёнгида
қуйиб, хотини, бола-чақалари улган. Ўзи
ота-онасиз ўсган. Етим. Қариндош-уруғлари
зиёзила пайтида йўқолган.*

*Унга ёрдам кўрсатишингизни
сўраймиз.*

Илова:

Нон ва эски кийим-кечак тиқиштирилмасин!»

Ёзув остига (яна, негадир) эгри чизик тортилиб, қайсидир маҳалланинг муҳри босилган эди.

Бунақа «ҳужжат»нинг баҳоси қанчалигини биласиз.

Бунинг устига, олдинлар, бизнинг болалик пайтларимиз Ширинкўлда тиланчилар инсофлими-камтарми эди. Берганнинг юзига қарамай дуо қилишар — миннатдор бўлишарди. Ҳозир улар безбетликка одатланишди. Катта холасиникига келгандек, айримлари баъзан эшикни тепишга тайёр! Бироқ дунёда эси бор одам ҳеч қачон девона, бадмаст, тиланчи билан баҳслашиб-савдолашиб ўтирмайди. Қолаверса, бу йигитнинг аҳволи чиндан қандайлигини ким билсин... Индамай ичкарига кириб, пул олиб чиқиб бердим.

Бу эслашга арзимасди. Лекин уч-тўрт кундан кейин, ишдан уйга қайтаётиб, ўша тиланчига дабдурустан кўчада рўпара келдим. У тўхтаб (танимагандир?!) чўнтагидан қоғоз чиқарганча, яна бармоғи билан нуқиб қўйиб, менга узатди. Мен бу гал ҳам индамай чўнтагимга қўл суқдим.

Тиланчи энди менга гоҳида шундай юзлашадиган бўлиб қолди!

Мен кўнглим қандайдир ғаш тортганига қарамасдан, нима ишим бор, деб юрган эдим... кутилмаганда...

бир куни бозор эшигида унга узоқдан кўзим тушди.

У соқсов эмас экан, биров билан бидиллаб гаплашиб турарди.

Мен унинг ким билан гаплашаётганига қизиқиб, айланиб ўтиб қарадим...

Тўрт йигитдан бири!

Булар шу кунларда ҳам мени таъқиб қилишни тўхтатишмабди-ку, деган хаёлга бориб, ўзимдан-ўзим хафа бўлиб кетдим. Сен неча бора Сирож муаллимнинг изидан тушиб, неча бора орқага қайтдинг, бунақа эмасда, деб ўйладим. Изқуварликни эпполмаяпсан! Хўп, нима қилиш керак?!

Албатта, мен қўлим қичиб, уларнинг ёнига бостириб борганча, биринчи навбатда, муттаҳам эканлиги етмагандек, жосусга ўхшаб юрган тиланчининг бўйнига туширгим келмоқда эди! Лекин бундан нима чиқади?! Баттар иш бузилиши мумкин.

Гап тугашини пойлай бошладим.

Кўп ўтмай, улар хайрлашиб, тиланчи бир томонга, суҳбатдоши иккинчи томонга йўл олди.

Мен турқи-таровати кўкиш алангани эслатган, новча, бақувват йигитга эргашдим.

Биринчи марта тўртталовидан бирини ёлғиз юрган ҳолда учратмоқда эдим. У мендан кучли; гашига тегсам, бир уришда учириб юборадиганга ўхшар эди.

Шунга қарамасдан, мен уни тўхтатиб, гаплашмоқчи эдим! Лекин ҳамма бало шундаки, оёқлари ғўладек йигит шундай тез одимлар эдики, мэн югуриб ҳам унга стиб ололмаётган эдим! Ҳатто орамиздаги масофа яқинлашиб, овоз бериб тўхтатишнинг ҳам иложи йўқ эди!

У икки-уч кўчадан ўтиб...

тўппа-туғри...

Ҳанифа ишлаётган касалхона эшигига бориб тўхтади.

Кейин, зип этиб ичкарига кириб кетди.

Мен бу ерда у нима қилар экан, деб юрагим беихтиёр орқага тортгандек бўлди. Кейин, унга эргашиб, мэн ҳам касалхона ҳовлисига кирдим.

Дарахтзор касалхона ҳовлисида у кўринмас эди.

Мен, Ҳанифа шу ерда эканлигидан, хаёлим қочганми-хавотирланганми эдим. Назаримда, ҳозироқ Ҳанифани курмасам, тузатиб бўлмайдиган бир қор-қол — бир фалокат рўй берадигандек эди!

Шошилиб, Ҳанифа ишлайдиган бинога кирдим.

Мен Ҳанифанинг «Ичак-ошқозон касалликлари» бўлимида ишлашгани билар, аммо ҳеч қачон бу ерга келмаган эдим.

Узуи, тор йўлак ўртасида катта бир стол турар, Ҳанифа ўзига ўхшаган икки ҳамшира билан қандайдир қутичалару шиша идишларни кўздан кечириб ўтирар эди.

Бояги йигитнинг бу ерда йўқлигига Ҳанифа қизлар даврасида осойишта ўтирганини кўриб, кўнглим бир оз ўрнига тушгандек бўлди.

Мени кутмаганидан, аввалига Ҳанифа бақрайиб қаради. Кейин, кулиб — кўзлари порлаб, лабларини йиғиштиролмаб қолди. Менинг ёнига келганимдан, у негадир қаттиқ ҳаяжонланган, суюлган эди! Бечора Ҳанифа... Дунёнинг азалдан келган уйинларидан бири: («Мен, сен дейман, сен ўзгага ёр!») Мен Мамлакатхонни севган, Ҳанифа эса дастлабки учрашганимиздан мени севар эди! Мен буни кўнглимда сезар эдим! «Муҳаббат бировга шайдоликдан ҳам кўпроқ ўз ҳиссиётларингга ажабланиш, улардан алданиб, уларга мафтун булишдир!» — деган эди кимдир. Бечора Ҳанифа ҳам узича ажабланиб, алданиб, мафтун булиб, юрган-дир-да...

Мен, унга ишим борлигини айтдим.

— Мен ҳозир... Қасалларимга дори беришим ке-

рак,— жиддий тортиб, ташвишлангандек бўлди Ҳанифа.

— Эй, сен боравур. Биз ўзимиз,— деди ҳамширалардан бири.

Биз касалхона ҳовлисига чиқдик.

Ҳанифа мендан илиқ бир гап кутмоқда эди. Бироқ ҳозир бу менинг кўнглимга сиғмасди.

— Ҳаниф... Мен иш юзасидан. Бировни излаяпман. Шу касалхонада...— дедим унга. Кейин, бояги йигитнинг бутун қиёфасини чиздим.

— У битта эмас... Улар туртта!— деди Ҳанифа.

— Биладан...

— Ҳув этак томонда, «Асаб касалликлари» бўлимида ишлашади... Тўйимизга ҳам келишган. Кўргансиз!

— Бўлиши мумкин. Гапиравур!

— Жамоага кўп аралашишмайди... Нега улар эгиздек бир хил, тушунмайман...— Ҳанифа менга бехос кўзларини катта очиб тикилди.— Сизга қайси бири керак?! Уларда нима ишингиз бор?!

— Шунчаки. Ўзим. Қўявур... Майли, сен ишингдан қолма!

Ҳанифа қараб турганию безовталанаётгани учун ҳозир этак томонга тушмадим. Касалхона ҳовлисидан қайтиб кўчага чиқдим.

37

Лекин эртаси куни туш пайтигача бажарадиган ишни юмалоқ-ёстиқ қилиб, шерикларимга минг хил важкорсон кўрсатганимча, устахонани тарк этдим. Ҳозирроқ бориб бировнинг гирибонидан тутадигандек, ичим пишиб, ҳовлиқиб, касалхонага келдим. Дарахтзор ҳовлининг этак томонига йўналдим.

Анча юргач, кенг йўлка тугаб, иланг-биланг сўқмоқ бошланди. Кейин, қандайдир қияликка дуч келдим. Пастда икки қаватли ғарибгина бино кўзга ташланарди... Касалхонадаги бошқа бинолар гўёки тоғ устида жойлашгану бу бино негадир суриб ташлангандек эди!

Энди шошмасдан пастга эндим.

Бино эски, касалхонадаги бошқа бинолар сингари оқланмаган ҳам эди! Қорамтир-жигарранг тусда. Кўз куни, айниқса, хазонга кўмилиб ётибди!

Мен бино атрофида айлана бошладим. Демак, эчкисифат соқол қўйган йигитлар шу ерда! Хўп, Сирож

муаллим-чи?! Чойхона йўқолиб, у хам шу ерга келиб ўрнашганмикин?! Тўхта!

Сирож муаллим — ўз отаси тўғрисида, уялмай-нетмай (балки, ундан безор эканлигидандир?!) бир кунлари жуда қалтис гапирган эди. Мамлакатхон! «Мияси заҳарланиб қолган. Махлуқ!» — деганмиди?! Демак, у «Асаб касалликлари» бўлимида бемалол келиб ётган бўлиши мумкин! Аммо... (эски савдо!) Бу (Сирож муаллим) — ўша, ертўладаги телба бўлса, йўқолган чойхонадаги — ким?! (Ўлган Сирож муаллимни-ку, эсламай қўяқолайлик!) Касалхонага келиб ётган тақдирда, улардан қайси бири келиб ётибди?!

Бошим яна шиша бошлаган эди.

Бир неча марта биногаяқинлашиб деразадан ичкарига қарадим. Оддий шиша, лекин ичкари кўринмас эди.

Мен эшикдан тўғри кириб бораверишни ҳам ўйладим. Аммо кирсаму танишларим тўртталаси тўрт томондан чиқиб, сен бу ерда нима қилиб юрибсан, деб ўртага олишса, улар билан одамдек гаплашиб бўлармикан?! Умуман, улар ҳозиргача менга нисбатан ўзларини бепарво тутиб келишди. На бир кўпол ишора, на бир оғиз сўз! Мени фақат ички бир туйғу — ички бир сезги улардан сергак бўлишга ундаябди, ҳолос. Бошқа ҳеч нарса! Бундан ташқари, менга, аслида, уларнинг кераги ҳам йўқ. Менга Сирож муаллим керак! У — ким, қаерда?! — билишим шарт!

Бино атрофида айланишдан толиқиб, эшик қаршисидаги нам бир харракка бориб ўтирдим. Эшикдан ҳамширалару битта-яримта хасталар ора-сира кириб-чиқиб туришар, аммо менинг танишларим ёки Сирож муаллимдан қандайдир даракми, хабарми — бирон мужда бўладиганга ўхшамас эди!

Кеч кирди, кун ўтди, боғлар қуёш алангасида ловуллаб бошлади.

Жонимга тегиб, ўрнимдан турдим. Уйга қайтишни ўйлаб, шошмай пастдан тепаликка кўтарилдим.

Кўтарилдиму нафасимни ростлаб олмақчидек тўхтаб, орқага ўгирилиб қарадим.

Шу асно эшикда турган новча, бақувват тўрт йиғитга кўзим тушди! Улар озиб-тўзиб, кичрайиб қолган ертўладаги Сирож муаллимними, ўтган беш-ўн кун ичида бирдан анча улғайиб қолган менинг бегона-боламними негадир қўлларида азот кўтариб олишган эди! Эркалашябдими, бир ёққа улоқтириб ташлашмоқчимми?! — тушүнмиш қийин.

Одатда, тепаликка югуриб чиқишдан ҳам, пастга югуриб тушиш оғир. Биласиз! Мен эса шуурсиз ҳолда югуриб қайтиб пастга тушгим келди.

Бироқ икки-уч қадам босмасимдан, кўксимга кучли бир шамол урилиб, томоғим гипша бўғилгандек бўлди. Оёқларим чалишиб, хас-хашак устига гурс этиб йиқилдим. Худди шу паллада хас-хашак мен билан бирга аллақандай чуқурликка — ер қаърига чўкди...

38

Кўзимни ючгим келиб, ючолмасдим. Нимадир халал берябди.

Ўрнимдан туришни ҳам ўйладим. Қимир этолмадим. Бутун вужудим угирда туйгандек зирқирайди.

Қаерда ётибману ўзи нима бўлганини эслашга ури-на бошладим. Аста-секин эслай бошладим.

Ер қаърида қанчадан буён ётибман?! — билмас эдим. Уликманми-тирикманми?! — аҳамияти йўқ; бир ўлиб, бир тирилган бўлишим керак!

Афтидан, ёмғир томчилаб ўтган ёки юзимга да-рахтлардан узилган нам япроқлар келиб тушган эди. Шундан, бир оз хушёр тортган эдим.

Азобланиб-машаққат билан қўлимни кутарганимча, юзимдаги хашак-баргларни сидирдим. Кўзимни очиб, рўпарамга қарадим. Бир-бирига чатишиб кетган шохлар орасида ой тўрдаги олтин балиқни эсла-тарди.

Мен ҳамон қимир этолмасдим. Тутаб ётибман... Ҳо-лим шу эканлигига қарамасдан, ўзимни мажбур қилган-нимча, атрофни кўздан кечиришга чоғландим. Чуқур-нинг тўрт томони аскарлар қазиб-шиббалаган хандақ-дек теп-текис. Оёқ тирайдиган ёки қўлга илашадиган бирон нарса кўринмайди... Ҳозирги аҳволда, мен эмас, соппа-соғ одам ҳам бу ердан чиқолмайди! Кимдир ар-қон ташлаб, нарвон туширмаса...

Мен шу пайтгача осойишта эдим. Ҳаттоски, анча ху-шёр тортиб, дадиллашган эдим. Атрофни кўздан ке-чиргач, ташвишлана бошладим ва бирдан эсладим. Боя йўлни қисқартириш учун сўқмоқ қолиб, четроқдан юрган эдим. Мабодо кимдир сўқмоқдан ўтган тақдир-да ҳам, менинг бу ерда эканлигимни билмайди. Ёрдам беролмайди!

«Сенинг кунинг шундай битиши аввалдан кўриниб турган эди! Сен бу ердан чиқолмайсан. Сендан ҳеч ким

хабар ҳам тополмади. Улигинг ириб-чиригунича **шу** чуқурда ётаверасан».

Мана, энди кутилмаганда мени даҳшат босди.

«Улим — яшашдан осонроқ!»— деган гап бор. «Улганга осон, қолганга қийин!» ҳам дейишади. Булардан ташқари, одамлар орасида «Дунёга келиб, ўлмаганингга пушаймон буласан!»— мазмунидаги ғалати гап ҳам юради... Менга шу паллада бпратўла ўлмаганим алам қилмоқда эди!

Мен бир пайтлар, бу — хатарли йўл, каллангни учраган туйнукка тикма, ўласан, бола, деб ўйлаган, буни кейин ҳам неча бора ҳис этган эдим. Лекин кун сайин каршимда сирли бир занжир шалдираб, диққатимни тортаверганидан, ўзимни тўхтатолмай, яна бало-қазога юзлашаверган эдим! Улимдан қандайдир қўрқмаган эдим... Мана, ўша ўлим ҳозир мендан икки қадам нарига келиб, қузғундек менга чанг солишга шайланиб турибди! Мен унинг барҳақ эканлигини тан олишим керак. Уни қаршилашим керак...

Даҳшат ичида сапчиб ўрнимдан тургим, ўзимни қаёққадир ургим келди... Улмаган жоним!

Ожиз эканлигимни сезиб, эзилдим. Илож йўқ. Йўқ...
(«Гамингга чорасизлик чора бўлмиш!»)

Беихтиёр кўзларимда ёш ҳалқаланди.

Инсоннинг ҳоли шу. Чумолидан, қумурсқадан баттар!

Қани, қанотинг бўлса-ю, қушдек учсанг экан...

Табиат ҳақида
ўйлайман баъзан.
Саховатни билган табиат,
наҳот,
Инсонни қизганди
битта нарсдан —
Берса бўлмасмиди
одамга қанот?!
Қушларга берди-ю,
унга бермади...¹

Инсон фақат тушларидагина учиши мумкин!

Бу — энг ёрқин тушлар, дейишади.

Мен болалигимда (руҳан пок пайтларда) баъзан шундай тушлар кўрар эдим!

Эски шеърлардан.

Энди кўзларимда ёш, ўлимни кутишдан бошқа нима ҳам қила оламан?!

Илож йўқ. Йўқ...

(«Гамингга чорасизлик чора бўлмиш!»)

Тақдирга тан бериб, бир-бирига чатишиб кетган шохлар, уларга илиниб қолган ой, ҳаворанг рўмолдек бир кесим осмонга қимир этмай, тикилиб ётганимча, баҳор кунлари ҳовлимизда осмонга варрақлар қандай учганини эсладим. Одам Ато билан Момо Ҳавво тарихига кам қизиққан кишилар ҳам сўнгги пайтларда очиқ «Инсон — коинот фарзанди!» дейишябди! Мен Ҳанифа, унинг мажруҳ опалари-ю, уларнинг болалари нега бунча суюниб, кўкка сапчишади, деб ажабланган эдим! Тушунмаган эканман... Инсоннинг осмонга интилиши табиий ҳол; учиб — бахт экан! Учувчи...

Бадалбек, болалик кунлари кўча-кўйда ҳавас билан, унга сездирмай эргашиб, барчамиз осмонга учиб-орзу қилганимиз — беихтиёр ёдимга тушди! Бадалбекнинг ёнида дабдурустан (албатта!) Сирож муаллим ҳам хаёлимда жонланди... Кейин, негадир, сен фарзанд бўлсанг, осмонга пок руҳ билан қарамайсанми, деб уйладим. Бировлар пастда қолиб, тепами, юқоригами кўтарилган зот заҳар сепиши шарт эканми?!

Кейин, ўз тўғримда, сен нималаргадир қизиққанинг учун эмас, — асло! — тубанлашиб кетганинг учун, буйнингдаги гул ҳлар учун бу чуқурга тушди, деган хаёлга бордим. Дунёда жазо бор. Жавоб бор! Сен энди ҳеч нарса қилолмайсан!

Баданимдан зах ўтиб, совуқдан тарашадек қотган эдим. Энди қўлимни ҳам кўтаролмайман, буйнимни ҳам буролмайман. Тахтакачга айланиб қолдим.

Шох-шабба, хас-хашакни сичқонми, каламушларми кемириб, тинмай шитирлатишар, ора-сира чийиллаганми-пийиллаган овозлар ҳам эшитилиб турар эди. Баъзан устимда алламбалолар ўрмаларди.

Сўнгги бор мадорим ҳам қуримоқда!

Мен яна ўликманми-тирикманми, аҳамияти йўқ бир ҳолга кела бошлаган эдим!

Қабристонни, отажон, онажоним, уларнинг аждодларини, қариндош-уруғлар, кичкинтой сингилчам ётган хилхонани эслаб, мен ҳам боряпман, кечиринглар, деб нидо қилишга шаҳдландим! Бироқ энди ҳатто пичирлагани — лабларим ҳам қимирламас эди!

Кўп ўтмай, чуқурлик тепасида аллақандай қип-йилангоч бир аёл рақс тушаётгандек бўлди. Кейин, нов-

ча, бақувват тўрт йигит келиб, чуқурлик атрофида айлана бошлашди. (Улар озиб-тўзган Сирож муаллим ёки бегона-боламни шу чуқурга, менинг устимга ташлашмоқчимикан?!) Кейин, чуқурлик ёнида бояги йигитлардек, афти-ангори бир хил юзлаб, минглаб одамлар...

Мен энди кўзларимни чирт юммоқчи эдим. Лекин... шу аснода...

тепада

Ҳанифа, унинг ёнида уч-тўрт аёл кўрингандек бўлишди...

Улар (ажабо!) оппоқ қанотларини ёйиб, чуқурлик устида секин уча бошлашди...

Аёллар таниш. Мен уларни қаерда кўрган эканман?!

Эй... ҳовлимизда, Ҳанифа билан бирга, ой ёруғида сочларини ёйиб, бош ювишаётган пайтда...

Булар алвасти эмас, парилар экан!

Тепада бир оз учишгач, қанот қоқишганича чуқурлик ичига тушишди. Мени оппоқ қанотларида ер қаъридан кўтариб, осмонни фалакка қараб парвоз қилишди.

Кейин, уларнинг қанотлари сингари юмшоқ

бир парча булут устига

ётқизишди...

39

Кўлимда бир илиқлик.

Қарадим.

Ҳанифа ёнимда, кўлимни кўллари орасига олиб ўтирибди.

Хона ёруғ. Кун ёруғ.

Яшаш мумкин.

Мен қараганим заҳоти, Ҳанифа юзини четга бурди. Юзига кўзларидан ёш сизмоқда эди.

Йилларнинг кераги йўқ; инсон лаҳза ичида кўп нарсаларни тушунади!

Энди аҳволим ўнглавиш томон кета бошлади. Худога шукр!

Тириклик — неъмат. Билмайсан-да!

Яшаш мумкин.

Уйга кўп одам келади. Опам, акам, янгам, поччам, Ҳанифанинг юпалари, болалар... Ҳанифа бўлишга уришиб, ҳаммалари менинг устимда ўладиган!

Устахонадан ҳам кунда биров хабар олади. Мен сўнгги пайтларда ишни ёлчитмадим. Иш бермадим. Аммо дунёда марҳаматли одамлар кўп экан!

Ана: ниҳоят, ўрнимдан ҳам турдим. Хонада беш қадам-ун қадам... Дераза; ташқарига кўз ташлаш — бахт!

Хўп, бунинг ҳаммаси орқада қолди.

Байрам кунини кўчага отланган боладек, титроқ-ҳаяжон билан, оро бериб кийиндим. Шунчаки кўча айлантим келди. Соғинганман. Кўча — бахт. Шаҳар — бахт! Яшаш мумкин!

Остонада Ҳанифа устимни тартибга солган бўлди. Кейин, четга — бир нуқтага тикилди.

— Сизга ўғил кўпроқ ёқадими, қиз?!

Мен ҳеч нарсага тушунмадим.

— А-а?

— Билмадим, ким экан?!

У анча бурун кўнгли нордон нарса тусаби юрганини айтган эди. Эътибор бермаган эдим. Ҳозир қоматига қарадим. Эй... Уни секин кифтидан қучдим.

— Насиб қилгани. Барибир!

40

Кўчага чиқдим. Дарвоза олдида тўхтаганимча, чайқалиб кетдим.

Мен бир шод, бир ношод эдим.

Байрам қилиб кўчада юриш қаёқда! Тўғри масжидга қараб кетдим.

Бум-бўш масжиднинг бир кунжида яна аввалгидек тамгин чўнқайдим.

— Осий банданга ўзинг шафқат қил, худойим! Сен Гофур ва Раҳмонсан! Раҳимсан! Қодирсан! Ичим ёниб кетябди. Қачонгача бу азоб?! Ортиқ чидаёлмайман! Улиб ўлолмадим. Яшаб яшаёлмаяпман... Нима қилай?! Қаерга борай?! Сендан бўлак паноҳим йўқ...

Мен Худога узоқ илтижо қилдим. Кейин, қироат қила бошладим.

Кейин, ўпкам тўлиб, йиғлай бошладим.

Бир қироат қилар, бир йиғлар эдим..

Бехос кифтимга биров кафтини босганидан сесканиб кетдим.

Мутавалли ота!

— Уғ-ли-им,— деди у сал чўзиб.— Ҳаммомни биласиз. Бориб турсангиз керак?!

Менинг кўз олдимга зангор қуббалари ялтираган ҳаммом келди. Ажабландим. Фариб-нотавон бир инсоннинг тушқун аҳволига ҳаммомнинг нима алоқаси бор?!

Лекин ёнимда чўккалаган Мутавалли ота сўзни ўзи давом эттирди:

— Тоза сувдан чиқиб, ҳаммомнинг орқа тарафига ўтиб қаранг! Қанча кир оқиб ётганини кўрасиз...

Мен бенхтиёр новча, бақувват тўрт йнгит бир гал ҳаммомнинг орқа томонидан чиқишганини эсладим. Қизиқ, у ерда улар ўшанда нима қилиб юришган экан?!

— Мисолдан мурод, фақат жисм эмас, гоҳо руҳ, кўнгулни ҳам кир босади. Қасмоқ боғлаб кетади. Ичингиз қора қурум бўлиб қолади! Бу кўринмайди. Биз билмаймиз... Эшитгансиз.

Камол эт касбким, олам уйидин —
Сенга фарз улмағай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак, бийиниҳ
Эрур ҳаммомдин ипок чиқмоқ...!

Шундоқ, ўғ-ли-им. Бийиниҳ, дебдилар! Сизга недир азоб беради. Кўпдан қарайман. Бу — гуноҳми, дардми?! Мендан қисинмасангиз, сўзланг...

— Сиздан қисинмайман,— дедим ўйлашиб.— Бу бир одамга қизикканимдан бошланди! Ҳақиқатни билгим келди... Ҳеч нарса аниқлаёлмадим! Орқага қайтишга кучим етмаябди. Олдинга бораверишга ҳам кучим колмади! Хўп, бу майли... Аввалдан бўйнимда гуноҳим кўп эди. Баттар гуноҳга ботдим, ота... Кўзимга ҳар нарса кўринди. Мени шайтон йўлга солгандек бўлди. Нима тўғри, нима хато, нима рост, нима ёлғон — билмай қолдим... Ҳозир ҳолим забун, ота. Эртамини ўйлайман. Туғилган бир фарзандимдан хавотирдаман. Туғилмаган бир фарзандим учун қўрқаман! Нега менинг қисматим бунчалар чигал, тушунмайман...

— Гуноҳларингизни англабсиз, ўғ-ли-им, қолгани ўтади,— деди беозорлик билан Мутавалли ота.— Ҳақиқат Ҳақ сўзидан. Унга етиш керак! Мушкул пайтда тиловат қилинг!— У чўнтагидан чарм қопламали кичик ёндафтар чиқарди.— Менинг охиратим яқин, сизнинг ҳаётингиз юлдинда. Олинг. Қўйингизда асранг! Буюк пирларнинг дуолари ёзилган... Урнингиздан туринг, Энди уйингизга боринг, ўғ-ли-им...

Мен ҳамон бир оз паришонланган кўйда уйга қайтдим.

Бешинчи саҳифа

ИСЕН

41

— Эшитдингизми, иккита қизча, бири тўрт яшар, бири олти; кўчага чиқиб кетишганича, қайтиб келишмабди...

— Бир боланинг дўпписини олмоқчи бўлишибди. Бола қаршилиқ кўрсатиб, бошига қўллари билан ёпишган экан, қорнига пичоқ санчишибди...

— Аэропланни олиб қочишибди. Иккита хотин, иккита эркак экан...

— Ширинкўл атрофида безорилар учраган ҳайвонни отиб-қириб кетишаётган эмиш. Ҳеч ким индаёлмас эмиш...

— Лаб-лунжини бўяган бир қиз кўчада яхши кийинган одамларни гапга солиб, боққа олиб кираркан. Боғда, дарахт остида шериклари, икки норғул йигит лойлаб тураркан. Кейин, улар ҳаммаси бир бўлиб боғи одамни шиллашар экан...

— Ёлланган қотил чиққанмиш. Арзимаган пулга одам ўлдиармиш...

— Биттаси кечалари ниқоб тақиб юраркан. Қоронғи кўчаларда аёлларга ташланар экан...

— Ун яшар бола! Лекин ўз тенги иккита болани ўлдирибди. Битта қизчани қулидаги соат учун, битта болани расмли китоб учун...

Мен бундай нарсаларни одамлардан эшитар, ойда икки марта чиқадиган «Ширинкўл ҳақиқати» фўзнома-сидан ҳам баъзан ўқир эдим. Бу нарсалар менга ондасонда учрайдиган ҳодиса, ваҳима гаплар бўлиб туюлар эди.

Купинча кеч тунлар уйга қайтаётиб, кўча четларида тўртта-бештадан тўпланиб турган шубҳали кишиларга кўзим тушарди. Гоҳо эса бозорда гўж бўлиб юрган шундай кишиларни учратардим... Боғда, янги бинолар олдидаги ҳовлиларда ҳам уларни кўрганман. Башанг кийинишган; афти-ангоридан йигитми-қизми ажратолмайсан; ўтган-кетганни оёқлари билан кўрсатиб, билан товушда бепарда сўзлашиб ўтиришади. Улар қандай фикр юритиб, нималарни гаплашишади?!— билмиш кийин! Буниси майли. Уларнинг бизга кўринмаганими, биз беҳабар юрганми — давралари, иш фаолиятлари, ҳаётлари бор...

Лекин мен бунга лоқайд-бепарво эдим. Ҳозиргача бу менга дахлсиз олам эди! Кўнглимга ёқмайдиган кишиларга дуч келганимда, уларни оддий бир тонфа деб қабул қилар, булар бахтсиз одамлар, деб ўйлар эдим, ҳолос! Дунёда жиноят, жиноятчилик деган тушунчалар мавжуд; у ҳар бир инсон ҳаётига вобаста эканлиги хаёлимга ҳам келмас эди! Шу бондан, мен шифраг эмас, нари борганда, фақат озор ҳис этар эдим!

Мана, энди ҳаётимда ҳузур-ҳаловат қолмади! Кечалари яхши ухлаёлмайман. Нотинчланиб-безовталаниб, тугиланиб чиқаман! Бутун жиноят олами, тун сукунатида гўски менинг хонадонимга аста-секин яқинлашиб, сиприллаётгандек бўлади!

Мутаваалли ота айтмаган тақдирда ҳам, мен инсоннинг пок ва нопок ҳолатини, одамлар гоҳо руҳи, кўнгли кирланиб, ҳайвондан баттар қабихликлар қила олишларини билар эдим. Фикр юритишдан маҳрум бир кўйга тушиб-яшаб юрганим учунгина, бу тўғрида ўйламаган — ўйлашдан қочган эдим! Қурбим етмаган эди!

Энди ўйлаш керак! Гоҳо туғилмаган, ҳаттоки жон оло етмаган боланг учун ҳам қайғуришга мажбур экансан. Масалан... менинг икки фарзандим кўчада бир кун юзма-юз келса, улардан қайси бири ўзини қайси йўсинда тутади?! Одамлар бир-бирига қуйиб-қўйгандек манад бу икки вужуддан қай бири пок, қай бири нопок эканлигини ажрата олишадими?! Менинг бегона-болам менинг бу боламга зулм ўтказиб, ўша кўчада, ўша кун унинг қорнига пичоқ санчимайдими?!

Мен изтироб ичида шуларни ўйлар эдим.

Ширинқўлда юз берган (юз бераётган) жиноятларга Сирож муаллим билан ёнидаги тўрг йиғитнинг қандайдир алоқаси борми?!— билмас эдим. (Балки, алоқаси йўқдир?!) Шунга қарамасдан, бундан буёғи уларнинг изига тушиб, қаерга бориш, нима қилиш тўғрисида мутасил бош қотирар эдим. Негадир Заҳҳок, унинг икки елкасидан икки илон ўсиб чиқгани тўғрисидаги лекин хикоят хаёлимда айлангани-айланган эди. Ўзимча яна, Бадалбек ерни заҳарлаган, тўғри, лекин Сирож муаллимнинг гуноҳи кўпроқ бўлиши керак, деб ўйлар эдим... Шу кунлар менинг ҳар томондан йўлим берк эди. Соғлигим ҳали ўнганмаган. Ўзимни қайтиб кутилмаган бирон ўпқон тортиб кетишини ҳам нстамайман! Бунинг устига, қабристондан ҳеч нарса сурштирол-

майсан. Чойхона йўқолган. Касалхонага яна боришдан маъно кўринмайди. Сирож муаллимнинг уйига боролмайман. (Албатта, у ерга боргим, бегона-боламни яна бир кўргим келади. Оталик ҳисси мени эзди. Аммо бу ғирт ғалва эканлигини олдиндан сезиб турибман!) Қандай бўлмасин, йўл топиб, ҳақиқатни барибир аниқлашим керак. (Мутавалли ота ҳам менга шу мазмунда гапирган эди!)

Мен ҳозир, асосан, уйдаги ташвишлар билан банд эдим.

Мисгар уйида ҳам мисгар, ямоқчи уйида ҳам ямоқчи.

Дурадгор ҳам шу.

Рузибой аканинг уйида турганимда, бутун курсилар, тўмбалар, жавонларни тузатиб, бир-икки эшик-деразани ҳам янгилаб берган эдим... Машқим паст эканлигиданми, ичкуёв бўлганимдан ғурурим тутиб, эрка бир меҳмондек юрганимданми, ўз уйимда арра-тешани қулга олмаган эдим... Соғая бошлаганимни сезгач, беихтиёр даҳага кирган қуртдек ғимирлаб, хаяжонланган-шошганимча, уйни тартибга солиш — чиннидек қилиб кўйиш ҳаракатига тушдим. Эшик-деразаларни алмаштирдим. Ҳаммаёқни янги жавонлар, катта-кичик тоқчалар билан безадим. Мўъжаз бир каравот, арава-ча, ғалтак ҳам ясадим...

Кунлар шундай ўтаётган, илк қарашда тирикчиликдан бошқа нарса мени қизиқтирмаётгандек эди.

Лекин бир кун кечга томон

уйда дастурхон ёзилган, Ҳанифа овқат сузиб келгани ҳовлига чиққан эди.

Мен нон чайнаб, хаёлга ботиб ўтирар эдим.

Ҳаво илиқ. Том устига қизарган офтоб ёнбошлаган.

Дераза ючиқ эди.

Қулоғим остидан нимадир шувиллаб ўтди. Тарс этган товуш эшитилди.

Уён-буёнга қарадим. Янги жавон қопқаси тешилган эди!

Ирғиб туриб, қопқани ючдим. Жавонда ёнғоқдек қайроқтош ётар эди.

Деразадан ҳовлига сакраб, нарвонни тиркаганча, томга югуриб чиқдим. Назаримда, узоқдаги бир томдан қандайдир тирмизак-бола пастга сирғалгандек булди.

Туш бўйи мижжа қоқмадим. Хаёлим қочгандан-

қочди... Алламаҳалда олисдан ҳар қачонги — товуснинг хунук қичқириви эшитилди.

Ўрнимдан секин туриб, ярим-ёрти кийинганимча, кўчага чиқдим. Кўча этагига қараб бора бошладим.

Товус яна қичқирди.

Бир ҳовли эшигига келиб тўхтадим. Бу —

Ҳанифа менга кўрсатган,—

«Маҳлиқо опа турган ҳовли» эди!

Эртаси куни кечга томон атайин бориб, уша эшикни тақиллатдим.

Ичкаридан миқти бир жувон чиқди.

— Вой, келинг, қўшни. Яхшимисизлар?!— у мени учратган, танир экан.

Мен аҳвол сўрашиб, мақсадга кўчдим:

— Кечирасиз. Сизларнинг уйларингда товус борми?

— Ҳа. Ана, томда саллона юрибди. Қаранг, — бир қадам орқага чекинди жувон.

Томнинг лабида чиндан товус хиромон қилар эди. Саройдаги маликаларни кишининг ёдига соладиган, ажойиб-шоҳона қуш!

— Овози ўхшамас экан,— дедим суҳбатга баҳона тариқасида.

— Бу ўзи бизники ҳам эмас,— деди жувон.— Эскидан шу ерда эди.

— Маҳлиқо опа пайтиданми?!

— Қим билсин!

Мен воқеанинг бир учи шу ҳовлида эканлигини тунда эшик олдига келганимдаёқ ҳис этган эдим. Фақат, бу ерда қандай сир-асрор бўлиши мумкинлиги менга қоронғи эди.

— Сизлар қариндошмисизлар?!

— Йўқ. Бегона,— деди жувон.

— Опанинг яқинларидан ҳеч ким қолмаганми?!

— Биз ҳовлини сотиб олганмиз. Билмаймиз...

Жувон менга нималарнидир айтгиси келмаганми, айтишни эп кўрмаётгандекми эди!

Бироқ мен у билан хайрлашгач, фикрим ўз-ўзидан ёриша бошлаган эди...

Тухта! Сен ҳозиргача қайсибир паст кўчаларда юрибсан! Бу дунёда Сирож муаллим (ёки, масалан, Бадалбек)нинг қисмати билан сендан кўпроқ қизиқиш, аниқ маълумотга эга бўлган одамлар бор! Уларни қидириб-топиб, гаплашишга уриниб кўриш керак!

Биринчи навбатда, мактабга бориб,
Улуғ Ақобирни учратиш...

42

Уша кунлариёқ бордим.

Улуғ Ақобир одатича мени қўлтиқлаб, хонасига бошлаб кирди.

Биз ундан-бундан бир оз сўзлашдик. Ниҳоят, директорнинг қитиқ патиға тегдим:

— Мактабнинг номини ҳалиям ўзгартирмабсиз! ♥

— Бўлмапти... Югуриб юрибмиз! Кўнишмапти!— эзилди директор.

— Катталарми?!

— Катталар! Мумкин эмас, дейишпти.

— Терговни тугатмабдими?!

— Тугамаган...

— Раҳбарлардан кимга боғлиқ экан бу иш?!

— Мирқобил ака... Ўз ўқувчимиз! Мактабни сизлардан олдинроқ битирган. Бунинг устига, қоровул чол Юнус хужанинг жияни...

— Хўп, мен ҳам сиз билан бирга у кишига учрасам-чи! Ҳаммамиз учун шу мактаб азиз остона, деган гап қилсак...

Улуғ Ақобирнинг кўзлари чақнаб кетди. Шўрлик директорни бу таклиф шунчалик тўлқинлантириб юборган эдики, гуё Сирож муаллимнинг номи тахтага ёзилгану уни шунчаки кўчага олиб чиқиб, мактаб тепасига илиб қўйишгина қолгандек эди!

— Раҳмат!— деди у ўрнидан боладек ирғиб туриб, қўлимни қисар экан.— Мен сиздан худди шунини кутган эдим!— Кейин, хонада тез нари-бери юдимлаганича, ўз таклифини ўртага ташлади.— Сиз мактабни битирганлар номидан гапирасиз! Қоровул чолни ҳам оламиз. Жамоатчилик номидан. Жиянига айтсин! Шу фикр олдин менинг калламга келмаган экан! Бир узим сўлқиллаб...— Ўйланиб қолган Улуғ Ақобир, сал бўшашди.— Уч кун бурун исми шарифимизни ёзиб, хат кириштишимиз керак. Бўлмаса, қабул қилмайдилар...

Биз Улуғ Ақобир билан яна куришишга ваъдалашдик.

43

Уч кун эмас, орадан уч ҳафта ўтди... «Каттакон банд экавлар!», «Каттаконнинг товлари йўқ экан», «Каттаконнинг ишлари кўп экан!»

Раҳбарлик снѐсати — кутдириш!

Кутсанг — эзиласан!

Қизишиб турган бўлсанг — совийсан!

Кибор бўлсанг — мўмин бўлиб қоласан!

Тўппа-тўғри хонага кириб бориш билан йўлакда
икки соат сарғайиб ўтириш — бир-биридан кескин
фарқ қилади!

Мен шурлик директорнинг аҳволига ачиндим. Арзи-
маган масалани ҳал этиш учун у неча бора сарғайи-
ши керак!

Агар гап фақат мактабга Сирож муаллим номини
бериш устида борганда-ку, мен Улуғ Ақобирдек собит-
лик қилмай, бу ишга тупурардим! Аммо нималарнидир
эшитиб-билиш истаги... Ҳозир бошим қотиб, бундан бу-
лак бирон йўл ҳам тополмаётган эдим!

Орадан уч ҳафта ўтгач, ахийри, имдод келди. Биз —
директор, Юнус хўжа амаки, мен — уювлон судралиб
йўлга тушдик. Шаҳар марказидаги серҳашам бинолар-
дан бирида жойлашган Мирқобил аканнинг кенг-мўл
хонасига кириб бордик.

Мирқобил ака бизни алланечук суюниб, «ўзи ҳам
гўзал, сўзи ҳам гўзал» қиёфада қулларни бир-бирига
ишқаганича, хона ўртасида кутиб олди. Юмшоқ курси-
лардан жой кўрсатди.

— Тинчликми, тоға?!— деб сўради дастлаб Юнус
хўжа амакидан. Кейин, менга қаради. Иккимиз таниш,
бир пайтлар мактабда учрашган экамиз.— Яхши
юрибсизми?! Кўринмайсиз...

Шундан сўнг, Улуғ Ақобирга юзланди:

— Сирож муаллимни гўрдан чиқариб утирмаймиз!
Бошқа нимаки гапларинг бўлса, бемалол...

Менинг бировдан қўрқадиган жойим йўқ. Катта
хонада ўтирган одам мен учун осмон ҳам эмас!

— Биз учун Сирож муаллим муҳим,— дедим тўн-
ғиллаб.— Шунинг учун ишдан қолиб келдик. Бу гапни
кўмиб кетолмаймиз...

Мирқобил ака менга аҳамият бермади. У Юнус хўжа
амакига тешиб юборгудек тикилди:

— Сиз нима учун бу ишларга аралашиб юрибсиз,
тоға?! Нега бундай қиласиз?! Оддий бир қоровул одам
бўлсангиз...

Қария саросималаниб қолди.

— Ий... Мирқобилжон! Акамиз!— у бир жияни, бир
директорга қарар, ичида буларнинг иккаласидан ҳам
ўлгудек қўрқиши кўриниб турар эди!

Бўш келмаслик учундир, каттакон энди Улуғ Ақобирни янчишга тушди:

— Сиз бевосита ўз ишингиз билан шуғулланмаябсиз, Улуғ Ақобир. Қариб қолганга ўхшайсиз! Тарбияни бушаштириб юбординглар! Ҳар бир синфдан камидан иккита беа мактабни ташлаб-ташламаган, ўқиб-ўқимасдан юрибди. Қачон кўча айлансак, тўп-тўп мактаб болаларга дуч келамиз! Ёшлар, болалар орасидан безорни кўпайиб кетди. Шаҳарни тарбияли одамдан кўпроқ кундан-кун жиноятчи эгаллабди! — Бу бизни хона ўртасида қаршилаган Мирқобил ака эмас, бошқа; асаби таранглашиб, жаҳли чиққан, ҳатто кўйлаги ёқалари буришиб, бўйинбоғи ҳам қийшайган эди!

Унинг гаплари айни ҳақиқат; аммо нега дафъатан бундай бўғилганига тушуниб бўлмас эди. У мактабда интизом бўш эканлигидан кўра муҳимроқ ниманидир айтишга ҳаққи йўқми, қўрқаётгандекми! — ўз вақтини ҳайдаш учунгина ноғора чалаётган кишини эслатар эди.

Мен албатта оғзимдагини олдиригим келмасди. Бошлаган ганим совиб, менга ҳам калтак навбати етишини кутмасдан, тарозига тош босдим:

— Хўп, менга қаранг. Ўзингиз шу мактабда ўқигансиз! Нима, номини қўйишга Сирож муаллим арзи-майдими?!

Менинг дадиллигимдан руҳланиб, ўнгланиб олган Улуғ Ақобир сўз қистирди:

— Ном ҳам инсонни тарбиялайди...

— Сенлар нега ҳамманг Сирож муаллимга бунча ёпишиб олдиларинг?! Мен тушунмаяпман...

— Сиз менинг саволимга жавоб бермадингиз, каттакон!

— Арзийди! Минг марта арзийди... Буюк одам! Мен қарши эмасман! Лекин... лекин у кишининг ҳозирча номини қўйиб бўлмайди! Мен руҳсат беролмайман... Мендан каттароқларга учраганларингда ҳам, буни ҳал қилолмайсанлар. Биз ҳаммамизнинг тўлимиз бир. Фикримиз — бир... Фойдаси йўқ. Сизлар, яхшиси, бу гапни мисоллардан чиқариб ташланглар! Ўйлаб ҳам юрманглар! Менинг маслаҳатим шу...

— Нега?! Нега, ахир?! — дедим қайсарланиб. — Сабаб?!

Қаршимда бутун сир-асрор пардаси ана-мана кўтариладигандек эди. Қудуқдан бир челақ сув тортгандек,

Мирқобил аканинг ичидагини секин суғуриб юлсанг,
бас!

Бироқ у мақсадга яқинлашганда, орқага тисарила
бошлади:

— Сабаб... Тергов тугамагунча биз бир нарса деёл-
маймиз! Беккул деган йигит бошлиқ гуруҳ иш олиб
борябди. Биз тезроқ ишнинг тугашини кутябмиз...

— Бу иш рўзи қиёматгача...— деб пичирлади Юнус
хўжа амаки, афтидан, беихтиёр.

Жиян тоғага энди шафқат қилди.

— Қиёматми, кейинми... биз билмаймиз. Биз ара-
лашолмаймиз!— деди мулойимлик билан.

44

Айлантириб чинга армонни,
Боқин умр бериб ҳар дамга,
ОДАМИЙЛИК бериб ОДАМга —
Мен яшашни истанман ёниб.

Майли, узсин умримни уйқу,
Майли, мени гарқ этсин уммон
ЭРТАНГИ КҮН, мамнун бўлса-ю,
Айтса басдир бахтли бир инсон:

У яшаган, наҳотки, ахир.
Фақат булиб ҳасратга банди?!
Иуқ, у ЭРҚка талпинган тақдир,
ЭЗГУЛИКнинг содиқ фарзанди!*

45

Бизни Мирқобил ака эшиккача кузатиб, кўчага чиқ-
қанимизда, барчамиз фаромуш, тепки еган ланж ҳолат-
да эдик.

Улуғ Ақобир билан Юнус хўжа амаки мендан уя-
лаётгандек, кўзларини олиб қочишмоқда эди.

Менинг ҳам аҳволим уларникидан яхши эмасди.

Шерикларим билан лоқайд хайрлашдим.

Мен яна ёлғиз қолган эдим...

«Фикр — бола. Бола — ўсувчан!»

Қайсидир шоир шундай деган экан.

Инсон — буқаламун эмас. Аммо унинг фикри ўсиб-

---

* А. Блокдан.

Ўзгармаса, уни қотиб қолган, дейишадн. Кесак... Дарди йуқ кесак ёки кесакдан ўт чиқибди.

Машҳур латифани эшитгансиз... Афандининг уйида кечаси нимадир гурс этибди. Эртаси кунн қўшнилар афандидан қандай воқеа рўй берганини сўрашибди. «Тўнним томдан тушиб кетди!»—дебди афанди. «Тўн ҳам шунақа гурсиллайдими?!»—деб ажабланишибди қўшнилар. «Тўннинг ичида ўзим бор эдим-да!»—дебди афанди...

Қисқаси, бир кунлари Сирож муаллим билан Бадалбек мактаб биносида ҳалокатга учрашганида, миршаблар, терговчилардан ҳеч ким гап сўрамаган,

уларнинг лоқайд-бепарволиги менга ёқмаган эди!

Мен рўй берган воқеа тўғрисида ўз фикрим-тахминларим бор, деб билганимдан, ўшанда бунга ўкинган эдим!

Улар (қаланғи-қасанғи ҳар кимдан гап сўраб ўтирмай!) ишга панжа орасидан қарашябди, деган хаёлга ҳаҳ борган эдим!

Аслида, бу тўғри бўлган экан!

У пайтда менинг кўпчиликка ўхшаган тўнним бор, аммо тўн ичида ўзим йўқ эдим...

Мана, энди, дунёда нималарнидир билганим сари ҳеч нарсани билмаслигим юшкор бўла бошлади, деганларидек, ҳақиқатни аниқлашга уринганим сайин кундан-кун баттар саволга кўмилиб, жавоб тополмай, паришонланиб турибман! Яна қизиқ жойи: мен энди — фикр-мулоҳаза айтиш қаёқда, аксинча!—ўзим бировдан гап сўрашга муҳтож бўлиб турибман!

...Бекқул деган терговчи йнгитни топишим осон кўчди. (Мирқобил ака раҳбар бўлган маъмурий идорага нисбатан адлиядаги иш тартиблироқ экан!)

У кичик бир хонада ўтирарди. «Терговчи» дегулик салобатли ҳам эмас. Нозиккина, зиёлига хос қиёфали йнгит. Мен билан осойишта, самимий гаплашди.

Бизнинг суҳбатимиз бундай кечди.

— Мен сизларга аллақачон учрамоқчи эдим,— дедим унга.— Мавриди энди экан! Бадалбек менинг қайнотам. Сирож муаллим — устозим... Мен улар тўғрисида юз-моз билишга ҳақли бўлсам керак! Айниқса, Сирож муаллим...

— Нега қайнотангиз эмас, айниқса, Сирож муаллим?!

— Бу эътиқод масаласи... Бир пайтлар Сирож муал-

лимга қаттиқ ишонардим. Хурмат қилардим. Кейин, ўз-ўзидан муносабатим ўзгара бошлади. Дарз тушди...

— Хуш, нима учун дарз тушди?

— Мен буни тушунтириб беролмайман. Чунки ўзим тушунмаяман... Энг аввал, мактаб биносида рўй берган воқеа! Мен ўшанда нима бўлганига ақлим етмаябди...

— Сиз ўзингиз нима бўлган, деб ўйлайсиз?!

— Мен билсам экан! Менга фақат бу икки одамнинг бир-бирини қучиб, бирга ўлгани ғалатироқ, нотабий туюлади. Уша кеча қандайдир биз куриб турган, биз билгандан бошқа, муҳим бир воқеа рўй бергандек... Бу — ерми, осмонга тегшлими?! Қизиқиб, кўпдан буён сарсонман... Бундан сизнинг хабарингиз бөр; яширмайман, шунинг учун сизнинг олдингизга келдим...

— Ҳаётда шунақанги воқеалар учрайдики! — деди Беккул. — Лекин гап унда эмас... Сиз аломат одам экансиз! Дунёда қайси бир терговчи ўзи шуғулланаётган иш ҳақида сизга ҳисобот беради?! Менинг касбим эшитиш. Гап сотишга ҳаққим йўқ! Пишмаган нонни тандирдан узиб, кўчага чиқариб ҳам бўлмайди...

— Шунча йил ўтиб, пишмайдими нон?!

— Баъзан шунақа бўлар экан!

— Мен Мирқобил ака билан кўришган эдим; у киши, биз бу ишни билмаймиз, деди. Тергов тезроқ туғашини кутябмиз, деди...

Менинг гапим наша қилдим, бу гал терговчи очини айтди:

— Улар балони билади! Бошоғриқни бизга юклаганга уста, холос! Шу ишни бир оз чўзиб туринглар, деган ҳам ўшалар...

— Хўп, сиз менга мумкин бўлмаган гапни айтманг! Оддий бир савол... Мен унга жавоб олсам, тинчми-нотинчми, тирикчилигимни кўриб кетавераман! Ҳадеб хаёлим қочиб, безовта бўлавермайман... Сирож муаллим буюк одамиди?!

— Мен ундай деёлмайман... Мен учун ҳамма баравар. Одатдаги одам! Умуман, ҳар кимни буюк, деб билиб-билмасдан, кўкка кўтаравермаслик керак. Кейин, томдан тушиши қийин бўлиб қолади...

— Демак, ишнинг чигаллашиб ётганига қараганда, у фирт жинойатчи бўлган экан?!

— Мен ундай ҳам деёлмайман... Биз инсоннинг маълум пайтдаги, муайян шароитдаги ишини ўрганамиз.

Шунга қараб, баҳо берамиз! Ҳали у тўярида гапиришга эрта...

Суҳбат тугаган эди.

Менинг кўп уринишларим сингари бу хатти-ҳаракатим ҳам охир-оқибатда зое кетгандек эди!

Бироқ мен ўзимга керакли хулосага келган эдим:

1. Сирож муаллим (ва Бадалбек) билан астойдил (мендан кўпроқ) қизиққан кишилар ўз билганлари бировга ошкор бўлишини ишташмайди. Ёки, ошкор қилишолмайди.

2. Тергов тез орада тугамагани бежиз эмас. Қимлардир, негадир унинг ҳўзилишига тарафдор.

3. Сирож муаллим ҳаётида қандайдир сир-асрор борлиги шубҳасиз. У биз таниган, биз ўйлагандан бир оз бошқача одам.

4. Сўнги йилларда рўй бериб, ақл бовар қилмаганидан мени эсанкиратган воқеалар тагида жиддий бир маъно яшириниб ётибди.

5. Мен бу иш охирига етмагунича, яна изқуварлик қилишимга тўғри келиди.

46

Бино — йўл устида; ҳар куни кўриб юрганман.

Негадир эътибор бермаганми-қарамаган эканман.

Ташқаридан чамалаганга нисбатан бинонинг ичи анча улуғвор. Айниқса, қироатхона эшигидан мўралаб, кўзинг тинади; камида мингта киши сифса керак!

Қироатхонада одамлар — ҳар жим ўзича; бошқалар билан иши йўқ,— алланималарни бақариб-чақариб ётишибди. Биров мағрурланиб кўксини кўтарган, биров тўрт томонга зир югурган...

Мен бу бинода карлар ва соқовлар тўпланиб туриши — уларнинг жойи эканлигини пештоқдаги ёзувдан билган, мени эшикка ёпиштирилган (бояги ёзувга зид) бир хат қизиқтириб, ичкарига кирган эдим. Эмишки, истаган одам баъзан бу ерга келиб, кимдан, нимадан шикоят — ҳаёлида бор нарсани бемалол айтиб кетиши мумкин!

Лекин қироатхонага кириб, у ён-бу ёнга кўз ташлаганим заҳоти

беихтиёр донг қотиб қолдим...

Оломондан, халқдан четда,

қўлларида қалам билан дафтар

бир нарсаларни қитирлатганча, ажабо!—
катта Сожидахону кичик Сожидахон,
Сотимжону Адҳамжон
елкаларини букибгина ўтиришибди.

Улардан сал берироқда Сирож муаллимнинг тўрт
шотири...

Мен бу манзарани кўргач, ваҳмга чулғанганимдан,
қироатхонани қайтиб тез тарк этдим. Кун пайшанба
эканлиги, Мамлакатхоннинг гапи ёдимга тушди...
Тавба!

Демак, Сирож муаллим тўғрисида уйдагилар
яхши хабардор. (Ахир, мен буни сезган эдим!) Булар
ҳаммаси бир одам; ўз билганларини юшқор қилишмай-
ди. Мени алдашибди, холос! Ўзи шундай бўлиши ке-
рак эди!

Бу воқеадан кейин, кўп ўтмай...

Кўча эшик очиқ.

Ичқаридаги эшик-деразалар ҳам очиқ.

Ўйни ўғри ургандек, ҳовлида ҳамма нарса тўзиган,
сочилган.

Хоналардан бири (иккинчиси меҳмонхона) пойга-
гида Ҳанифа ўйланибми, паришонланибми турибди.

— Нима қиляпсан, Ҳаниф?!— деб сурадим ажабла-
ниб.

— Ҳеч нарса!— деди Ҳанифа.— Кўрмаяпсизми?!

— Нимани?!

— Қулфни бузиб, дарвозанинг бир табақасини син-
диришибди.

— А? Эй-й...

— Қўлида калит борми, бу эшикларни очган.

— Бирон нарсани олиб кетибдими?!

— Йўқ. Фақат топтаб, ҳаммаёқни пайҳон қилиш-
ган...— Ҳамон ўйланиб туриб, у менгами, ўз-ўзигами
савол ташлади.— Қўли қичиган безорими, ким бўли-
ши мумкин?! Ким бировнинг уйига ўғридан баттар
бундай тап тортмай киради?! Ким?!

— Бегона-болам...— саросима ичида оғзимдан чи-
қиб кетди беихтиёр.

— Эсингиз жойидами?!— деди Ҳанифа, менинг га-
пимга тушунмай.— Сиз дарвозани тузатинг. Мен ўйни
йиғиштираман,— деди, ниҳоят.

Кеч тунгача куймаланиб,
ҳовлини тартибга келтирдик.

Бироқ орадан уч-тўрт кун ўтгач,

яна худди шундай безорилик юз берди.

Бир ҳафта ўтиб, яна...

Мен энди гунаҳари (бу кўнгилсизликни унутолмай) хаёлим қочиб, безовталаниб-тўлғаниб чиқар эдим. Миш-жа қоқмасдим.

(Назаримда, аввалги тунларга ўхшаб, яна! — бутун жиноят олами менинг хонадонимга яқинлашиб, ёпирилаётган эди. Улар мени тинч қўйишмаябди, деган гап хаёлимдан кетмас эди.)

Ҳанифани ҳам уйқу тарк этган эди.

У кечалари ўйчан, ҳорғин кўйда (ҳозиргача бунга пайт топмагандек) кўпинча негадир ўз иши, қайсидир беморлар, ҳамшира дугоналари тўғрисида эринмай гапирарди.

Мен тинглаб ўтиргандек бўлсам-да, нималар деяётгани қулоғимга кирмас эди. Яна касалхонага борсам-чи, деб ўйлар, шу ҳақда бош қотирар эдим! Сирож муаллим касалхонадамикан?! Унинг шотирларидан биронтасини ёлғиз тутишнинг иложи борми?! Умуман, энди қаерга бориб, нима қилиш керак?! (Ҳақиқат йўли бунчалик юғир!)

Мен ҳеч илож тополмай, ўзимни ночор, ожиз сезганимдан, азобланар эдим. Бир куни касалхонада чуқурга тушганимдек, ҳозир яна узимни чуқур тубига тушиб ётгандек ҳис этмоқда эдим!

Айниқса, Ҳанифа олдида мени ғусса чулғаган эди. Эр киши оилангни ҳимоятингга олишга мажбурсан! Кимдир уйингни оёқости қилишига қараб туролмайсан! Фуруринг сингандек бўлади!

Ҳанифага бир юз осойишталик буюрсин, деб болалигим ўтган ҳовли — опам, акам хонадонидида тўрт-беш кун яшаб туришни мўлжалладим. Биз бордик ҳам... Аммо бир жойда ўз ўлан-тўшагинг бўлгач, жигарларинг ҳам сени доим сиғдиришавермас экан! Бунинг устига, келин четда бўлса — бошқа, қариндош-уруғ ичидида бўлса, бу — бошқа экан! Аввалига опам билан янгам, кейин акам билан поччам бизга, айниқса, Ҳанифага талабчанми-зардалироқ муомала қила бошлашди. Ҳанифа баттар азоб чекмоқда эди.

Мен шу кунлар Ҳанифага ачинганимдан, вақтинча Рўзибой аканикига бориб туришни ҳам чамалладим. Лекин Мамлакатхон билан дийдорлашган кулбага Ҳанифани юлиб боргим келмас эди.

Биз яна уйга қайтдик.

Бизнинг йўғимизда бутун ҳовли шудгор қилинган эди.

Эшнк-деразалардан хоналарга қараб бўлмасди. Тўзон... Гпламлар қирқилган. Кўрпалар пахтаси чиқиб ётибди. Кишимлар пичоқ билан тилиб ташланган. Идиш-товоқ урнида уюм-уюм шиша-сопол синиқлари. Ҳаммаёқда тахта, темир-терсак!

Биз учун яна
олдинги ҳол бошланди...

Биз қийналиб, ҳовлини тартибга келтирардик. Кимдир (ёки кимлардир) уни қайтиб пайҳон қилар эди!

Ҳанифа бизга нисбатан нега бундай аёвсизлик қилинаётганига тушунмасди. Гаранг эди. Мен унга тушунтирмасдим. Тушунтириб ҳам беролмасдим!

Биз кечалари яна яхши ухлаёлмас эдик.

Ҳанифа ҳамон баъзан ўз иши, қайсидир беморлар, ҳамшира дўғоналари тўғрисида гапирарди.

Мен ҳамон касалхонани эслаб, Сирож муаллим, унинг шотирлари ҳақида ўйлар эдим. Гоҳида Ҳанифани саволга тутгим келар эди.

«Эри севгандан кўпроқ эрини севган аёллар муҳаббат изтиробидан ташқари, мен уни бахтсиз қилиб қўймадиммикан, деб ўйлаб ҳам азоб чекишади. Севганлари устига, шу сабабдан улар хонадондаги ҳар қандай ғурбатга бардош беришади!»

Оилага бағишланган рисолаларда шундай дейилган.

Бечора Ҳанифа... У менинг ичганим, кеч тунлар кўчада тутилганим, уйланганимдан кейин (у хотишим бўлгани учун ҳам) уни сенсирашга ўтганим, унга баъзан шафқатсиз, ҳайвонларча муомала қилганим — ҳаммасига (менинг хиёнатимдан-ку, унинг хабари ҳам йўқ!) — чидаган эди! Бироқ...

касалхонадаги турқи-тароватлари эгизакдек ўхшаш йингитлар борасида гап очиб, ҳамон уларнинг изини тутаётганимга Ҳанифа чидаёлмас эди!

— Сизнинг уларда нима ишингиз бор?! Қўйинг уларни...— дерди ўрнидан туриб кетиб. Бейхтиёр кўзлари ёшга тўларди.— Сизга шунча уқубат етмаябдимми?! Бизни (у бўйидаги болани ҳам кўзда тутарди) ақалли бундай ўйламайсизми?! Сизга бир нарса булса, биз нима қиламиз?! Кимга, қаерга бсрамиз?!

— Йўқ, барибир, улар...

— Улар ёмон одам бўлиши керак!— шошиб менинг

йўлимни тўсарди Ҳанифа.— Касалхонада кўпчилик улардан ҳайқишади. Ҳазар қилишади... Қандай ишингиз бўлмасин, бошқа одам зоти қуриб қолмагандир дунёда?! Қўйинг уларни!

— Хўп, фақат улар қайси соатларда...

— Мен билмайман... Улар бир неча жойда ишлашса керак! Мен уларни кўп учратмайман...— Ҳанифа менга аччиқ қилиб, тескари ўгирилиб олар эди.

Мен аскарликка чақирилган ўсмирларга ўхшаб елкаларига қончиқ осиб олишган повча, бақувват тўрт йигит бир гал ҳаммом орқасидан чиқишганини яна эслар эдим. Улар ҳаммом орқасида иш юритадиган махсус бирон хона бормикан?! Еки, гўлаҳда ишлашадими улар?! Асаб касалликларининг ҳаммомга нима дахли бўлиши мумкин?! Қизиқ...

Мен уринган бахмал дўппи кийиб, эгнига ола-була нимча илиб олган тиланчини ҳам эслар эдим. Унга ҳаммон баъзан кўча-кўйда кўзим тушар эди. Тиланчи бир-бирига ўхшаш йигитлар, Сирож муаллим тўғрисида бирон нарсани билармикан?!

47

Ҳовли вақти-вақти билан пайҳон қилинганидан, биз ҳаммон нотинч эдик...

Бироқ бу — ҳолва экан!

Орадан кўп ўтмай, янги кўнғилсизлик чиқди...

Энди кечалари, товус қичқирғиғига қўшилиб, зилзила пайтидаги сингарни хона остида нимадир гувиллар эди!

Хона беланчакдек ҳавода осилиб турганга ўхшайди!

Кейин, туни бўйи томда қандайдир ёш бола уёқ-буёққа тип-тип югургани-югурган...

Биз беҳад толиқиб, жонимиздан безор бўлганимиздан, олдингининг аксича, энди қаттиқ, кўп ухлар, иккимиз ҳам кеч уйғониб, деярли ҳар куни ишга кечикар эдик.

Ниҳоят, тунлардан бирида, айниқса, даҳшатли ҳол рўй берди...

Мен тошдек қотган эдим. Туш кўрдим.

Тушимга улғайиб қолган бегона-болам кирган эди!

У катта соч қўйган; бошини эгиб, мендан силашимни сўраябди!

Силаб кўрсам, соч остида билинмай турган — иккита шох бор!

Мен сесканиб,
шунинг баробарида, аёздан эгим жунжикиб,
уйғониб кетдим.

Қарасам...

тўшакда эмас,
негадир дарвоза олдида,
остонага бош қўйиб ётибман.

Кимдир мени бу ерга кўтариб чиқиб, ётқизгандек!
Мен

сўнгги пайтлар

кўпроқ одамлар ҳаётидаги жиноят тўғрисида ўй-
лаган,

аслида эса менинг бутун телба хатти-ҳаракатим
дунёда бор сир-синоатлар тагини кавлаштиришдан
иборат бўлаётганини унутган ҳам эдим!

Ҳаёт — биз кўрган, биз билгандан мураккаб!

Турли оламлар бор... Биз улар билан гоҳ ҳисобла-
шиб, гоҳ ҳисоблашмаймиз!

Буюк бир оғн бор... Унинг олдида бизнинг оғнимиз
ҳеч нарса! («Сиз, инсонлар, жуда кам нарсани била-
сиз!»— деб бежиз айтилмаган.)

Мен ҳақиқат учун исён кўтаргандек бўлдим. Бун-
дан ғазабланиб, афтидан, менга қарши қандайдир Қора
Куч ҳам исёнга келган эди!

Менинг ҳаётимдаги нотинчлик

фақат Ердаги жиноятлар оқибати эмас,

Осмондаги муайян бир ҳолатнинг ҳам натижасидир!

Мен Мутавалли ота берган ёндафтарни кўздан бир
кечириб, тоқчага олиб қўйган, шу кунлар руҳим, кўнг-
лимни кир босиб,

яна тасқара намойишга кирган эдим.

Масжидга борганимда бўлган илоҳий ҳолатдан узоқ-
лашган эдим...

Ҳозир даҳшатдан эс-ҳушим оғиб,

ўрнимдан турганимча,

ювиниб-таранишга уриндим.

Ҳанифага халал бермаслик учун меҳмонхонага ки-
риб,

ёндафтарни ўқий бошладим. Тиловат қила бошла-
дим.

Бир ўқир, бир йиғлар,

бир йиғлар, бир тиловат қилар эдим.

Мен ёлғиз Худога сиғинар,

дуч келган бало-қазолардан халос этишни

ёлғиз Худодан
тилар эдим!

48

Ҳамон маҳзун куз кунн,
кечки пайт эди.

Менинг нигоҳим офтоб нурларида ялтираган ҳам-
момнинг зангор қуббаларидан пастга сирғалиб,
беҳосдан бир нуқтага келиб тухтади.

Куз ўнгимда яна —

новча, бақувват тўрт йигит елкаларига қопчиқ осиб
олишганча, ҳаммом орқасидан чиқишган эди!

...Бизнинг уйимиз неча бора пайҳон қилиниб нотинч-
ликлар юз бергач, ҳозир кутилмаганда — Худонинг мар-
ҳамати билан! — ҳамма нарса ўрнига тушган эди. Бу-
тун кўнгилсизлик тугаган эди. Бу — бурондан кейинги
сукунатни эслатарди! Менинг ҳаётим шундай жимжит
эдики, мен худди бекор қолиб, зерика бошлаган одам-
га ўхшар эдим! Қора Куч таъқиб қилиб-огоҳлантириб
бўлган, энди мени қандай йўл тутаркин, деб пойлаёт-
гандек эди.

Айниқса, эчкисифат соқол қўйган, орқалари ва оёқ-
лари гавдаларига нисбатан катта эгизак йигитлар
мен билан иши йўқ, улар одатдагидек ўзларининг қан-
дайдир юмушлари билан овора эди! Мен ҳам уз йўлим-
дан кетавермайманми?!

Бироқ мен қаерга бориб, нима қилишимни билмай,
сару сомонимни йўқотиб юрганимдан, бугун уларни тасо-
диф учратганимга алланечук суюниб кетган эдим. (Ахир,
уларни баъзан қидириб юриб ҳам, тополмайсан!)

Улар йўлга тушишган эди.

Шюшиб, эргашдим.

Шу паллада Ҳанифани, туғилмаган фарзандимни
ўйладим. Узимни хатарли йўлга уриб, бошимни яна
туйнукка тикаётганим аниқ! Шу билан бирга, илож
қанча! Дунёда ҳар кимнинг қисмати... Улар тез одим-
лашади. Улгуриш керак!

— Вали ака! Валижон... Қарамайсиз!

Қарадим, албатта.

Ҳовлиқиб, нафаси бўғзига тикилган Мамлакатхон
орқадан менга етиб олган эди.

Мен ишим яна юришмаганига бир оз ўкинган эдим!

Мамлакатхонга разм-солдим. У — бир олам чирой
эди! («Бир-бир не дейин, бошдин-оёғинг яхши!») Бу —
хаёлга сирғайдиган ҳол эди. Мен уни кўчада шундай

кўришни орзу қилиб, зор излаб юрганимда, қораси куринмаган эди! Мана, энди ўз-ўзидан рўпарамда қомат тиклаб турибди! Менга эргашиб, чақирганини айтмайсизми?!

Аммо мен ҳозир унга нима деб, қандай муомала қилишимни билмас эдим. Тўғрироғи, уни учратиш менга малол келгандек эди!

Мамлақатхон менинг ҳолатимга эътибор бермади.

— Юринг, сиз менга кераксиз,— деди у. — Боққа кирайлик. Кўчада одам кўп...

Унга эргашдим.

Боққа кириб, совуқ бир харракка ўтирганмиз заҳоти, Мамлақатхон инжимга тикилиб, бошини кўксимга босди ва бирдан... йиғлаб юборди.

— Эй, кўйинг... Нима бўлди?!— дедим паришонланиб.

— Мен сизга қулоқ солмадим. Айтганингизга кўнмадим... Мен хато қилдим. Бунинг устига, сиз уйланмаган йиғит, деб уйладим... Энди яшаёлмаябман. Сизсиз яшаёлмайман! Сиз эхирги марта уйимизга келгандан буён кўчаларда сизни излайман. Кечалари ухлаёлмайман... Мени улдириб юбордингиз, Вали акажон! Уламан... Жон Вали ака...

Менинг бутун суякларим музлаган ва бунга терс ҳолда, бутун вужудимни утли бир титроқ тутган эди.

Инсон ветаза, узи урганган яхшими-ёмон йўлдан дарҳол қайтади, ҳафтада-ойда тиловат қилиб, Худога сизқидилдан ёлборса, бас, унинг руҳи, кўнган покланади, деб уйлайсизми?! Инсоннинг олий бир мақом — камол касб этиши шунчалик жўнми?!

Э, йўқ! Ҳафтада-ойда ҳаммомга тушган одамнинг бадани дарров тозаланмайди-ю!

Азиз инсонлар покланиш учун йиллаб сокин гўша ихтиёр этиб, гўшанини бўлишган! Баъзан ҳафталаб, ойлаб ўрнидан қўзғолмай, тиловат қилишган!

Болаликда курган эдим... Дадамнинг юшниси бир қария гуноҳдан сақланиш учун, жонлиқ, жонивор — тирик нарса, мен қандоқ ейман, деб, бунга ижозат бор, мазмунида купчилик фатзо беришса ҳамки, гўшт эмас эди! Бошқа қария пок асранишга чоғланиб, ўзи бугдой экиб, ярғиниқдан ўтказиб, нон ёпиб, фақат шу нонни сув билан тановул қилар эди!

Қайсидир китобда уқиган эдим... Гўзал бир санам истиғносига учиб гуноҳга ботмаслик учун тақводор

киши болта олиб, ўз бармоқларини чопиб ташлаган эди!

Дадам-чи?! Ўзини пок тутганидан, унинг нафаси баъзан қўрққулик эди! Қовоқари нинга қараб: «Бир-пуфласа, ҳаммаси ириб-чириб тушади. Лекин ҳаққимиз йўқ!»— дерди... Тўрт-беш ёшларимда ялангоёқ ажириқзорда юриб, неча бора оёғим устидан илон ўрмалаб ўтган. Кавагида илонлар ин қурган дарахт остида, сув бўйида ўйнаб ҳам ўтирардик. Уйларимиз ўшанда хароб, ҳаммаёқ фатарот эди. Нақ товонимдан илон, чаён чаққан. Отам ёнимда ўтирганча, пичирлаб мени ўқирди; мен ухлаб қолиб, эртаси кун ичун ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетар эдим. Қирот (тиловат)нинг бадаидаги заҳарга нима дахли бор?!— тушунмай ёқа ушлаш мумкин!

Ширинкўлда юлдинлар руҳи бир, вужуди (тани) бир қирқ киши — чилтонлар бўлган! Турли жойларда яшаб, каромат, башорат деган белгилардан (гўёки масофа йўқ, дару девор йўқ) улар бир-бирлари аҳволдан бемалол хабар топишган. Уларга бутун олам кафтдагидек кўриниб турган!

Бу — барчаси, покликка етаклаган ирода кучи...

Менинг руҳим ҳали пок эмас. Иродам ҳам бўш!

Бунинг устига, ҳозир Мамлакатхонни ҳамон нафрат аралаш севишимни ҳис этмоқда эдим!

Шу боисдан, дунёни унутиб, мен ҳам яна эҳтиросга таслим бўлишим осон эди!

Муҳаббат — ўт. Биз вақтида ўт билан ўйнашган эдик!

Бироқ энди...

Мен сизни севдиму
кўксимда дастлаб —
осмонда бор қушлар

учдилар дастлаб...*

Энди

қани у қушлар?!

У қушлар энди йўқ эди!

Менга Мамлакатхон қанчалик ўзини бахш этмасин, мен икки йўлдан бирини танлашим керак... Мен учун Мамлакатхондан Ҳанифа, бегона-боламдан туғилмаган болам азиз эди!

Мен булар олдида масъул эдим!

* Эски шеърлардан.

— Мамлакатхон! Энди кеч. Қийин... Кечиринг!—
десим азобланиб.

Шу кунни Мамлакатхон мен билан ҳуд-беҳуд ҳолда
хайрлашди.

Лекин у мендан кетмади!

Гоҳ кунда, гоҳ кун юра йўлимдан чиқар эди.

Менинг бир пайтлардаги телба ҳолатим унга кел-
ган эди!

Мен ҳақда, муз бўлса ҳам, тош бўлса ҳам, темир
бўлса ҳам барибир эритаман, деган унинг қасди бор-
дек эди!

У нега бирдан бундай офатга айланди?!— билиб
бўлмасди.

Аёлнинг кўнгли нимаю юрган йўли нима?!— минг
Афлотунга ўхшаганда ҳам, тушунмайсан! Аёл олами
даҳшат эканлигини кўриб, кимдир унга: «Бу — инсон-
дан ташқари, қизиқ бир мавжудот!»— деб баҳо берган
экан!

Мен Мамлакатхонга индамас эдим. Ўзи совир! Ўзи
тушунар! Ундан (мен учун қанчалик муҳим бўлмасин!)
Сирож муаллим туғрисида ҳам бирон нарса сўрамас
эдим. Кераги йўқ?! Уни тинглар эдим, холос. У: «Мени
ташламанг!» дср, йиғлар, кўнглини тўкиб, кетар эди.

Ниҳоят, Мамлакатхон мени изламай қўйди. Кейин...

Кейин, бир кунни рўпарамдан Адҳамжон чиқди:

— Сизга гапим бор!

Энди Адҳамжон билан боққа кирдик.

— Мен ҳаммасини биламан. Боланиям. Бошқаси-
ниям!— деди Адҳамжон.

Бундай шармандалик... Ер ёрилса экан!

Айниқса, гуноҳи аниқ эканлигини ҳис этган киши
ҳимоясиз бўлиб қолади! Адҳамжонни йўлим устида
кўриб, гапи борлигини эшитганимдаёқ бўйнимга арқон
солинган эди. Мана, энди...

...Мамлакатхон мен билан қайтиб кўришгани яхши
бўлмади! Э, йўқ!

Бу — аввалданёқ яхши бўлмаган эди! Оқланиб ўти-
риш ортиқча!

— Мен ҳаммасини биламан. Боланиям. Бошқасини-
ям!— деб қайтарди Адҳамжон.

Жоним бўғзимда лиқилларди... Бунча чўзмаса! Ур-
санг, ур. Қўйнингда пичоғинг бўлса, чиқар! Миқ этган
номард!

Аммо шу пайт негадир, аксинча, мендан Адҳамжон
қисингаётгандек бўлди.

— Мамлакат ёш. Чиройли!— деди ҳамон шошмасдан.— Яхши бир одам бўлса, майли... У мендан фақат кулмаса! Бировларга айтиб юрмаса! Демак, сиз... Гал соғлиқда эмас! Мамлакат барибир мени севмайди. Мен ҳам...

Эй, шармандалик бу ёқда экан!

Севмасанг, уйланма... Ажрал! Барчага ўхшаб юринг келяпти-да! Молдан баттар...

— Энди бола бор,— деб сўзини давом эттирди у.— Турмуш фаровон. Тинчмиз! Фақат шу... илтимос!

— Ўйлаб гапиряписизми?!— дедим тепа сочим тик бўлиб.— Бунинг сизга аҳамияти йўқми?

— Сиз покликни айтяписиз! Тушунаман... Лекин дунёда ким пок?! Шундай одам борми?! Бири ўғри, бири порахўр. Товламачи... Масжидга кирганлар ичида муттаҳам қанча! Одам шу. Ҳаммамиз ҳам одам!

Эй, Худоийим-с...

Қўлим мушт бўлиб, ҳавсга кўтарилган эди. Бироқ ҳавода қотди.

Уни уриб нима қилдим?! Худо урган...

Кўчага қараб югурдим. Кейин, ҳўнграб юбордим.

Менга бу имтиҳон — бу жазо ҳам бор экан! Бир кунлар чойхонага кириб, Сирож муаллимни учратмасам, уни эсламасам, тақдиримда бу кунлар бўлмасмиди?! Ёки бу нарсаларнинг бариини куриш ўзи — қисматмиди?!

Кучада бошим оққан томонга қараб югурар эдим.

Бу гал мен фақат Мамлакатим учун

йиғлар

эдим....

49

Тиланчини баъзан эслайман.

Гирибонидан тутиб, бўйнига уришдан фойда йўқ

Унга кузатиб-эргашиш керак.

У ошналари ёнига бешлаб бориши мумкин.

..... :: ::

Ахййри бир куни эргашдим ҳам.

Тиланчи кимларнингдир уйига кириб чиқди. Қўлидаги қорозни нуқиб кўрсатиб, кучада одамларни тўхтатди. Бозор айланди.

Ниҳоят, катта йулга қараб кетди.

Унинг изидан тушиб, мен ҳам қорама-қора боравердим.

У бир пайтлар овлоқ чойхона бўлган, кейин азамат

Чинорлар қад кўтарган жойга келди. Чинорларга қараб юрди.

Мен ҳам етиб келиб, ипдек ариқдан ҳатладим.

Чинорлардан ўтгач, у — ерга кирдим, осмонга учдим?! — кутилмаганда куздан йўқолди.

Бу томон яйдоқ дала эди.

Ажабланиб, илдам босдим.

Қанча юрганимни билмайман, рўпарамда катта бир жарлик кўринди.

Жарлик губида иланг-биланг чизикдек сув оқар, икки томон қалин тўқайзор эди.

Тиланчи мени пайқаб ўзини шу ёққа урган, албатта, деб ўйлаб анча тик сўқмоқдан настга эндим.

Сўқмоқ тепадан кўринмаган, икки ёни бутазор кенг, равои бир йўлга уланди.

Йўл юраста, узоқ-узоқларга кетган эди.

Олдинга юра бошладим.

Осмонда юфтоб чарақлар, чор атрофда кузги заъфарон-қизғиш ранглар ўйини кўзни қамаштирар эди.

Анвойи ёввойи ҳидлар. Умрингда эшитмаган ҳашарот-жонзотлар товуши.

Мен бошқа илож қолмаганидан,

тиланчига эргашган эдим.

Лекин энди нақ Ширинкўл пинжида — шундай жойлар борлигини билмаганимдан ёқа ушлаб, тиланчини ҳам унутган, шуурсиз ҳолда

бормоқда эдим...

Ширинкўлга кам одам келиб, кам одам қизиққани сингари биз ҳам

Ширинкўлдан нарини билмаймиз!

«Атросфга ҳадеб қарайверма, болам!

Уёқ-буёққа борма, болам!

Ҳеч нарсани ўйлама, болам!»

Спрож муаллим фақат биз эмас, биздан катталарга ҳам таъсир ўтказганми?! —

улар доим шундай дейишар эди!

Биз шунга урганган эдик!

Мен Ширинкўл марказидан тўлқиндек қулоч отиб, ташқарига — олисларга чиқиб кетган йўлнинг охири қаер эканлигини билмаганимдек,

ҳозир бу йўл

қаерга олиб боришини ҳам билмас эдим!

Балки, бу икки йўл бирон нуқтада туташар?!

Балки, бу йўлнинг Ширинкўлга ҳеч қандай дахли йўқдир?!

Жарлик ёнбағридаги кенг, равон йўлдан
шуларни ўйлаб бормокла эдим
Йўл тайёралар учадиган йўлакни эслатар экан!
У мен энган сўқмоқдан туйқус бошланиб, туйқус
тугаган эди!
Рўпарада шунчаки
қора бир туйнук кўзга ташланарди...

50

Мен туйнукка яқинлашиб, ичкарига қарадим.
Мабодо ҳаммаёқ зулмат-зимистон бўлса, изимга
қайтмоқчи эдим.
Аммо оғзи қорайиб турган туйнукдан узоқда қар
дайдир шуъла ярақлар эди!
У томон —
бу томондан ҳам ёруғ,
фараҳли эди!
Бир нафас саросималаниб қолгач,
ердан чўп олиб, ўргимчак тўрларини сидириб таш
лаганимча,
туйнукка кирдим.
Яна олдинга бора бошладим.
Ниҳоят...
(биз Ширинкўлда юриб,
бошқа, катта бир олам борлигини
билмаган эканмиз!)
осмонга бориб туташган чексизлик!
Осмоннинг тиниқлиги... Кўм-кўк! Тубсиз эмас, йўқ,
худди аниқ, таранг тортилган парда!
Мен энди бир қадам ҳам олдинга жиллолмай,
туйнук олдида турар эдим.
Шу ҳолатда уён-буён қарадим.
Мендан бир томонда мавжланиб дарё оқар эди!
(Бояги иланг-биланг чизиқдек сув бу томонга ке-
либ, наҳотки, дарёга айланган бўлса?!)
Мени ҳеч қачон туймаган севинчми-хаяжон чулға-
ган эди.
Боладек сакраб-ўйнагим келмоқда!
Бироқ...
шу асно...
пайқадим.
Дарё бўйида
оддий бир лунги ҳам боғламаган
минглаб қип-яланғоч эркак-аёл

ғимирлашар эди!

Улар барчаси

авратларини қўллари билан ёпиб,
мен томон бурилишди!

Мен болалик йиллари кекса бир одамнинг уйда
антиқа-ботиқ ойна кўрган эдим. Унинг ичига кириб ол-
гандек яқинлашиб қарасанг, қаршингда тизилган ўн-
лаб шаклинг акс этар эди. Унг томонда ҳам, шундай.
Чап томонда ҳам!

Ўша ҳолат ҳозир қайтарилгандек...

қаршимдаги эркак-аёллар битта қолмай, даҳшатли
тарзда

менга ўхшар эди!

Улар менга шундай ўхшаб, шармандали ҳолда ту-
ришгани учунми,

ўз-ўзимдан уялиб кетиб, кўзларимни қўлларим би-
лан тўсдим.

Кўзларим юмилгани заҳоти

бошим айланиб,

ерга гурс этиб йиқилдим...

Кўзимни очганимда,

бир дафъа бўлганидек,

негадир яна дарвоза олдида,

остонага бош қўйиб

ётар эдим...

Олтинчи саҳифа

ҲАҚИҚАТ

51

Уйда бир неча кун ўзимга келолмай юрдим.

Мени кимдир ўласи уриб, дабдаламни чиқаргандек
эди.

Ҳозиргача умримда кўрган машаққат-изтироб бир
томон, бу—бир томон эди! Ўзимни неча бора тупроқ
билан тенг сезганда ҳам, касалхонада чуқурликка
тушиб ётганимда ҳам бунчалик абгор бўлмаган эдим...
Айниқса, тиланчига эргашиб, ўзи нималар бўлгани-ю,
мени ким уйимга келтириб ташлаганига тушунолмас
эдим! Бу—яна ўша, олдингидек сир-асрор эканлиги
мени эзмоқда эди...

Бироқ, йиқилган курашга тўймас! Мен ҳақиқатни

аниқламагунча йўлимдан қайтмаслигимга энди бирон
сония, зиғирча ҳам шубҳаланмас эдим...

Сал ўзимга келгач, биринчи навбатда ювчиб-тара-
ниб, энг яхши уст-бошимни кийганча, қабристонга бор-
дим... Отажон, онажоним, уларнинг аجدодлари, қарин-
дош-уруғлар, кичкинтой сингилчам ётган хилхонага
жириб, яқинларимни бирма-бир хотирладим. Тиловат
қилдим... Бадалбек, Сокина юпа қабрлари олдида ҳам
тиз чўқдим.

Шундан кейин, уч-тўрт кун уйни астойдил тартибга
келтириб, ўз ишларимни саранжомлашга уриндим.

Ниҳоят, саҳарлаб меҳмонхонада беркиниб,
қунт билан Ҳанифага хат ёздим.

«Ҳаниф! Ҳанифжон...

Мен сенинг гапингга кирмадим. Киrolмадим.

Менга нимадир бўлса, озорланма. Марҳаматли бўл.

*Сенга, албатта, қийин. Лекин инсон қисматни танла-
майди.*

Мен бошқача яшаёлмадим.

Фарзанд кўрсак, Умид деб исм қўй.

(Дунёда ҳар кимнинг ўз Умиди бўлади!)

*Сен билан, шу туғилмаган боламдан — азиз нарса-
ни билмадим.*

Вали».

Хатни хонадаги тўмбалардан бири устида қолдир-
дим.

Мутавалли отадан олган ёндафтарни қўйнимга авай-
лаганча жойлаб,
кўчага чиқдим.

52

Кетдим.

Қатта йўл орқада қолди.

Ипдек ариқдан ҳатлаб, чинорлардан ўтганимча, яна
яйдоқ далага қараб юрдим.

Сўқмоқдан жарликка тушиб, кенг, равон йўлдан
туйнук олдигача бордим.

Туйнукдан ҳам ўтдим.

Ҳамма нарса ўша, олдин кўрганимдек эди!

Мен энди ғимирлашган минглаб эркак-аёл томон
кўз ташламасдан, калима ўгирганимча, дарё бўйлаб
тўғрига тез, дадил одимлай бошладим.

Шу кетишда қаёққа боряпману нега буёққа келга-

нимни билмас эдим. Энди бу иш нима билан тугаши менга қоронғу; фақат ички бир ҳиссиёт мени шундай қилишга ундаган эди!

Кўп ўтмай, дарё торайиб, ариққа айланди.

Ариқ буйлаб йўлимда давом этдим.

Яна бир оз юргач, нақ рўпарамдан ариқнинг икки бетида бетартиб жойлашган, девор-дарвозаси йуқ қандайдир ҳовли чиқди.

Ҳовли ичидан ўтган ариқ бўйида қозиққа боғланган қора бир йўрға ўтлар эди. Бошқа каттароқ қозиққа сувдаги қайиқ боғлаб қўйилган.

Мен ҳовлининг ичиданми ёки уни четлабми ўтишимни билмай турган эдим...

уйлардан бирининг эшиги очилиб,

беш-олти ёшлардаги иккита бола,

уларнинг орқасидан

тиланчи кўринди.

Аслида, мен уни эмас, у мени излагандек, бу учрашувдан унинг оғзи қулоғида —

алланечук

мамнун эди!

53

Уйда ҳам, тиланчи кўчадагидек, уринган бахмал дўппи кийган, эгнига нимча илиб олган эди.

— Келинг, азизим. Пих...— эски қадрдонлар сингари мен билан негадир кулиб кўришди у. Кейин, бош яланг, лекин унга ўхшаб нимча кийган болаларга қаради.— Бор. Онангга айт, овқат берсин! Меҳмон келди...

Болалар ёнма-ён ариқ томон ташланиб, анча энли ариқдан мушукдек лип сакраганча, нариги бетдаги хонага кириб кетишди. Тиланчи эса мени ҳозир улар чиқишган шу бетдаги хонага бошлади.

Хонада одатдаги ҳамма нарса бор. У безалган, чиройли; фақат девор энламасидаги қатор токчалар охурга ўхшар эди.

Мен нари-берини яхшироқ кўриб бўлмасдан, болалар ёғоч косада овқат, иккита нон кўтариб киришди. Косадаги суюқ овқатнинг усти совун кўшигини, нон кунжарани эслатар эди.

Тиланчи менга эмас, мен унга хукминини ўтказишим керак туюлганидан, ўзимча дангал мақсадга кучдим:

— Оғайни! Қорним тўқ. Овқат емайман... Сиз билан бир нарсани гаплашишга тўғри келади.

— Бемалол, азизим. Пих...

— Сизнинг ошналарингиз... тўрт йигит... соқол қўйган...

Тиланчи бошини чайқади.

— Тиланчининг ошнаси бўлмайди, азизим. Ўзи тиланчи булса... Пих! Улар менинг ошнам эмас...

— Сиз барибир уларни биласиз! Мен аллақачон сезганман. Кўрганман...

— Мен ҳаммани биламан! Дунёда иккита шоҳ бўлади. Биттаси катта оқсоқол. Биттаси биз — гадо! Пих...

— Менга уларни топиб беринг! Шоҳ экансиз...

— Топиб бераман, азизим,— мен кутганимга зид ҳолда, осонлик билан кўнди тиланчи.— Улар ҳозир оролда бўлиши керак! Лекин мен яқин бормайман. Улдиришади. Пих...

— Сиз жойни кўрсатсангиз, бўлди.

— Кўрсатаман, азизим. Пих... Кейин, ўласизми, қоласизми, ўзингиз...

54

Биз қайиққа ўтириб, йўлга тушдик.

Ариқ яна кенгайиб, дарёга айланди.

Энди икки томон оқариб ётган юксак тоғлар эди.

Бу жойларнинг гўзаллиги... Чўққилар — тик найзалар; остида қор билан қуёш талашиб, ёниб ётибди. Осмон — тўнтарилган кўл. Чўққилар юрасида осмон билан бирлашиб, ёнбағирларда мовий, алвон, заъфарон гуллар барқ урган... Тикилиб туриб, йиғлагинг келади! Нега?! Бу абадият олдида умр нафасдан ҳам қисқа, «хув» дегандек бир нидо! Келдим, дейишга улгурмай, кетябсан!

Ҳаётда ниманидир ўйлаш, ҳато тушунишдан уни ҳис этишнинг фарқи катта.

Мен уйдан чиққанимда, хаёлим фақат тезроқ бу ёққа келиш билан банд; жисми-жонимда осойишталик, ажиб беғамлик бор эди! Мана, энди Буюк Борлиққа юзмаюз бир ҳолатда ўзимни қайиқда сузаётган одамдан кўпроқ хасда оқиб кетаётган чумолидек сезмоқда эдим... Сенинг ўзинг киму ҳаётинг нима?! Ана шу чумоли сувда фарқ бўлса, биров ташвишланиб, жони оғрийдими?! Мени хавф-хавотир чулғаб, умримда яна бир карра ўлимнинг шумшук башарасини кўрмоқда эдим... Ҳанифа тўғри айтган эди. Сен ўлсанг, Ёвуз бир Олам қаршисида хотининг, туғилмаган боланг нима қилади?!

Кимга, қаерга боради?! Айниқса, мендан олдинда ўтирганча, эшкак эшаётган тиланчига ора-сира қараб қўйиб, мени ғам босган эди... Унинг уйи ҳам, узи ҳам менга тасодиф рўпара бўлганидан тортиб, уйдаги нарсалар, ҳолатлар таажжубли эди. Тиланчининг уйига етиб келгунча йўлдаги курган, мени олдин ҳам неча бора — занжирдек шалдираб — эсанкиратган сир-синоатларга ўхшар эди!

Умуман, бу одам ўзи мен учун жумбоқ эди...

У — оддий тиланчими?! Жосусми?! Бошқами?

Унинг самимиятига ишониш қийин. Менга айтган гаплари шубҳали.

Мамнунлиги, пихиллаб кулиши ҳам. Дарров ҳамроҳ бўлишга кўнгани ҳам...

Бу томонда яшаб, Ширинкўлда тиланчилик қилса (тиланчи булатуриб!) нега хизмат эвазига мендан ҳеч нарса сўрамади?! Бирон шарт қўймади?! Бунинг устига, мана, ҳозир ҳам қандайдир роҳатланиб, ғайрат билан эшкак эшябди?! Сабаб нима?!

Аммо тиланчи эмас, биз бораётган орол муҳим.

У мени кўпроқ ташвишга солган эди!

Бу — қандай орол?! У ерда фақат эчкисифат соқол қўйган бир-бирига ўхшаш тўрт йигитми, ёки Сирож муаллимни ҳам учратаманми?! (Қайси Сирож муаллим?!)

Мабодо Сирож муаллим бу ерда бўлмаса...

у чойхонадан қаерга кўчган?!

У касалхонада, «Асаб касалликлари» бўлимидами? Ёки...

ҳамон ертўладами?!

Тўрт йигитдан Сирож муаллимни сўраш мумкин! Менга ҳақиқат керак, холос. Бошқа ишим йўқ! Лекин улар билан тўғри гаплашиб бўлармикан?!

Улар менга нисбатан ўзларини ҳар қачонгидек бепарво тутишармикан?! Ёки сабр кosalари тўлиб...

Мен улардан биттасига ҳам бас келишим гумон!

Оролда нима қилиб юришибди экан?! Касалхона, ҳаммом орқасидан ташқари, бу ерда ҳам ишлари борми? Ёки оирон касал... Дарвоқе,

ертўладаги телба!

Бошим тошдан оғир эди.

Юрагим ғаш. Ғаш...

Дунёда қузғуннинг чанг солишини суюниб қаршилайдиган одам йўқ!

Мен аллақачон очикқандим. Чанқаган ҳам эдим.

«Кўзимга энам кўриниб кетди!»

Кўнгилсиз дамларни эслаб, одамлар баъзан шундай дейишади.

Шу аснода менинг ҳам кўз олдимга негадир — онам келган эди!

Мен одатда кўпроқ отам тўғрисида ўйлар эдим. Отамдан кейин вафот этган булса ҳамки, онам кам ёдимга тушар эди.

Она деганда кўпчилик кўзлари жовдираган, тўлган-тутганини боласининг устига ташлаб, юзига тикадиган гиргиттон аёлни тасаввур қилишади!

Ҳаётимиз ночор эканлигиданми, онам менга нисбатан аёвсиз эди. Бардошсизлик қилиб, инжиб-инқилла-сам, орқамга туширар, бирон нарсани сўрамасдан ол-сам, қўлимга урар эди!

Тиланчининг уйида овқатни таъбим тортмаган, у менга ҳаром бўлиб туюлган эди... Дарёдан ҳовучлаб бемалол сув ичиш мумкин, албатта. Лекин дарё юзи мойга белангандек милтираётганими, нимадир — бунга ҳам монелик кўрсатмоқда эди.

Менинг кўнглимда «Ема!», «Ичма!» деган буйруқ бор эди!

Онажоним, онам-а...

Кўз олдимга онамнинг кичкина, дағалгина қўллари келиб, юрагимдаги бутун ғашлик ҳам ювилган эди!

Мен яна таскин тўлган эдим!

Узоқдан орол кўринди.

Дарё ёйилиб, икки томондан уни айланиб ўтган, гўёки қучиб олган эди.

Четдан қараганда, оролни оддий чакалакзор қоплаб ётгандек эди.

— Тушинг, азизим. Тамом. Пих...

Мен тиланчига ўзимча миннатдорчилик билдириб, қайиқдан тушдим.

55

Йўқ, орол фақат чакалакзордан иборат эмас экан!
Боғлар. Гулзорлар.

Қандайдир катта-катта ҳовузлар ҳам бор. Лим-лим. Лекин яқинлашсанг, ботқоқними, совун кўпиги аралаш кир-сувними эслатади... Шу сабабданми, умуман, бутун оролни бадбўй-қўланса ҳид тутган.

Жарликда бўлганидек, бу ерда ҳам бир неча йўллар тайёралар учадиган йўлкага ўхшар эди.

Қолган йўлларда тупроқ тўзиб,
уларни дағал ўт босган.
Атрофда тўп-тўп пода судралиб юрибди.
Қарасанг, ростмана қўй,
яmmo ҳаммасининг боши, башараси чўчқа...

Қадимда филнинг хартумини силаб, чўчқа, чўчқа-
дан сичқон туғилган, мазмунида ривоят бўларди! Ал-
батта, эчкиэмар билан калтакесак, қоплон билан му-
шук, дегандек шакли, насли яқин жонзотлар табиатда
учрайди. Бироқ бу ерда антиқа қушлар, антиқа ҳайвон-
лар; дурагайми?—насли-зотига тушунмиш мушукул... Юм-
ронқозиққа ўхшайди, лекин қарға; қағиллаб учиб юриб-
ди. Тошбақага ўхшайди, лекин кирпи; устида тошдан
ташқари, тикан. Итга ўхшайди, лекин эшак; ханграб,
шаталоқ отябди... Ҳаммадан, маймун куп. Уларни бир
оз ажратиш (фарқлаш) мумкин!

Пода орқасида чўпон қани?! Чўпон кўринмайди.

Негадир биронта ҳам инсон йўқ.

Мен оролни ажабланиб-анграйиб айланмоқда эдим.

Ҳеч нарсага тушунмасдим... Бу қандай орол?! То
ҳозир Ширинкўлдан нарини кўрмаган-билмаганим тўғ-
ри. Аммо бундай жойлар борлигини кексалардан ҳам
эшитмаган эдим (Ахир, улар кўп нарсаин билишарди-
ку!) Бу ерлар Ширинкўлга кирадими, бошқами?! Қай-
си юрт?! Кимга қарайди?! Тиланчи мени алдаб, бу ерга
ташлаб кетмаганмикан?!

Дунёда кимсасиз оролга тушган сайёҳлар қанча!

Ризқу рўзини эплаб, юраверган! Тирик қолган!

Мен энди ниҳоятда очикқан, ундан ҳам чандон чан-
қаган эдим.

Боғлардаги дарахтларда олма билан беҳи пайванд
қилингандек сап-сарик мевалар... Майизми-узум... Ерда
тарвуз билан қовоқ... Қоринни қаппайтириш осон! Би-
роқ...

кўнглимда бояги «Ема!», «Ичма!» деган буйруқ! Кўз-
олабда онамнинг кичкина, дағалгина қўллари!

Мен боғларни иккиланиб-азобланганимча айланиб,
ҳозир негадир

энг қадим, энг буюк ривоятни эсладим.

Одам билан Ҳавво...

*«...Мана, бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда зо-
лимлардан бўлиб қолурсиз!»*

Кейин:

«Уша дарахтдан тотиб кўришлари биланоқ аврат-
лари очилиб қолди ва ўзларини жаннат япроқлари би-
лан тўса бошладилар!»

Ниҳоят:

«(Жаннатдан) тушингиз!»

Менинг хаёлимда
туйнук оғзидан чиқиб, дарё бўйида кўрганим — минг-
лаб эркак-аёл жонланишди.

Улар олдин оролда айланиб, кейин дарё бўйига бо-
риб қолишмаганмикан?!

Кун қайтган, вақт ўтмоқда. Нимадир қилиш керак!
Агар чиндан тиланчи мени алдаган,
бу кимсасиз оддий бир орол бўлса, —
биринчи навбатда бошпана топган дуруст! Қолгани
шошмасдан...

Шу хаёл билан кетаётиб, кутилмаганда
қуюқ дарахтлар панасидаги
қандайдир бинога
дуч келдим.

56

Бино ёғочдан тикланган,
икки қаватли эди.

У нимаси биландир

бизнинг мактаб биносини эслатарди.

Аммо ердан қарийб шифтгача ойналар
ўрнатилган эди.

Мен бинога яқинлашиб, ойналардан бирига
секин манглайимни босдим.

Ичкари қоп-қоронғи эди.

Қизиқ жойи:

шу зулмат-зимистон қаърида, липиллаб ёнаётган
шамдек,

манаман деган одамни ҳам диндан чиқарадиган,
эртаклардаги сингари гўзал —

соҳир ва хаёлий! —

бир санам

рақсга тушмоқда эди.

Мен

энди кўзимни ойнадан узишга шайланган эдим...

кўзларимдан дув учқун тўкилди.

Кимдир

оғир бир нарсани кўтариб, зарб билан
бошимга урган эди!

57

Ўзимга кела бошладим.
Азобланиб, кўзларимни очдим.
Нимқоронғи хона.

Иккита эшик:

бири рўпарада, бири ён томонда.
Булар — ичкари билан кўчаники бўлиши керак!
Суякларим зил-замбил эди...

Энди пайқадим:

қандайдир курсига занжир билан боғланган эдим!
Курсининг оёқлари эса ерга михланган!

Ҳушимни йиғиб, ён-веримга қарадим.

Хонада чироқ йўқ. Лекин деворларда
ойна тортилган қатор

туйнук-токчалар;

улардан ҳар бирида биттадан чироқ
ёнар эди...

Туйнук-токчаларда

(Ажабо!)

(Даҳшат!)

Одам бош суяклари

уюлиб, ғарам бўлиб

ётар эди!

Мен қайсидир жангномадаги: *«Унинг боши ҳаргиз-
танасида бўлмагай!»*

деган ғалати гапни эсладим.

Кейин, яна эсладим:

*«Найза ва ўқлар билан одамларни бир-бирига мих-
лаб, сихлай бошладилар!»*

Ҳикоятнинг охири бундай эди:

*«Қонлар дарё бўлиб оққан... Ўлдирилганларнинг сон-
саноғига етиб бўлмасди!»*

Шу аснода негандир Заҳҳок,

унинг икки елкасидан илон ўсиб чиққани

яна ёдимга тушди!

Сир-асрор излаб, бир тўда жиноятчилар қўлига ту-
шиб қолганим аниқ, деб ўйладим. Оролларда қароқчи
тўдалари бўлади, деб эшитган эдим! Тиланчини ичимда
бўралаб сўкдим. Лаънати, мени шунақа жойга келти-
риб ташлайдими?!

Аммо гап тиланчида эмас.

(Аллақачон уйин тугаган,
фақат кетиш тадоригини кўриш қолган эди!)

Мен уйдан чиққанандаёқ бу гал ўлимга чап бери-

шим қийин эканлигини билган,
қайиққа ўтириб оролга келаётганда буни
ҳис ҳам этган эдим!

Мен ўз оёғим билан дор остига келган,
ўзимга шу йўлни олдиндан тайлаган эдим!

Қимир этмаган курсида,
шалдираган вазмин занжирга бурканиб,
тутқун ҳолда ўтирганимча,

энди бутун ҳаётимни кўз ўнгимдан ўтқара бошла-

дим.
Болалигим... Яқинларим... Қасбдошларим...

Ҳанифанинг ҳам, Мамлакатхоннинг ҳам қисматиға
кўнглимда укинмоқда эдим!

Туғилмаган боламни хаёлан қучиб-эркаладим!

Бегона-боламни бадбахт, деб ўйлаб, унга ачинган-
дек бўлдим!

Дунёда туғри ишдан хатоим,

эзгуликдан гуёёқим кўн,

адашиб-улоқиб яшаганим менга аён эди!

Бунга иқрор булганимча,

ниҳоят, ҳаяжондан кўзларим ёшланиб, тиловат қила
бошладим;

қўйнимдаги ёндафтардан ёд бўлган дуоларни

баралла овоз чиқариб, ўқий бошладим.

(Боя дарёда келаётиб-кўрган икки ёндаги тоғлар
таъсирими, шу палла менинг овозим ажиб оҳанг касб
этиб,

негадир атроф-борлиқни шиша идишдек силкит-
ган — ларзага солган;

шунинг баробарида, мendan нималарнидир талаб қи-
лаётгандек, у —

мени исканжага олган эди!

Юрагим-кўксимни тимдалаётган бу силсиладан
ана-мана порглаб кетадиганга ўхшар эдим!)

Худонинг кудрати!

Мен дунёда қийналиб-уриниб бошқа ерга кўчириш-
ганида, одамларга «бўйсунмай», яна ўз ўрнига қайтиб
бориб қолаверган буюк тошлар борлигини эшитган
эдим!

Бир кўрсаиғ, тўғри, бир кўрсаиғ, тескари, бир пастга,

Бир эса юқорига қараб оққан буюк дарёлар борлигини ҳам эшитган эдим!

Иккига бўлиниб, ўртасидан йўл очилган буюк уммонлар,

балиқ қорнида ўлимдан топилган нажот тўғрисида ҳам эшитган эдим!

Лекин

бир куни

менга — шундай марҳамат насиб этишига

ақлим бовар қилмас эди...

Худонинг қудрати!

Устимдаги бутун занжир ўз-ўзидан чириган арқондек чирт-чирт узилиб,

пойимга ҳалқа-ҳалқа

тукила бошлади.

Менинг

руҳим ҳам, жисмим ҳам

қушдек енгил эди...

Мен

ўрнимдан бемалол туриб,

(яна яшашим мумкинлигига шукр қилиб!)

ўзим тутқун бўлган нимқоронғи хонадан

чиқиб кетмоқчи эдим;—

кутилмаганда...

рўпарадаги эшикдан

нотаниш қароқчилар эмас,

менинг танишларим —

новча, бақувват тўрт йигит

хонага кириб келишди.

Улар менинг йўлимни тўсгандек,

икки эшикнинг иккала томонида икки кишидаё

соқчидек қомат тиклашди.

Мен уларга

юзма-юз тикилиб турганимча,

булар бизнинг мактабимизда ўқиганга ўхшамайди,

Сирож муаллим билан буларни нима ишми—мақсад ошқатиқ қилиб қўйган экан,

деб уйлай бошладим.

Негадир шу пайтгача бу гап хаёлимга келмаган эди!

Улардан Сирож муаллим ҳақида сўраш керакмикин, деб

энди лаб жуфтламоқчи

бўлиб турган эдим...

Рўпарадаги эшикда
Сирож муаллимнинг ўзи
кўринди..

58

Бу — мен чойхонада учратган Сирож муаллим эди!
— Уртоқ муаллим!— деб юбордим беихтиёр.

— Уртоқ эмас. Уртоқ эмас!— деб негадир бақирди.
Сирож муаллим.

Шу пайт нақ менинг рўпарамда қаердандир юмшоқ бир курси пайдо бўлди.

Сирож муаллим курсига утириб, менга энди бироз юмшаброқ қаради.

— Сен нега бизни тинч қўймайсан?!— деди сенсираб.— Нега изимиздан судралиб юрибсан?! Ҳар нарсани ўйлайвериб, жонимизга текканингдан, биз сени баъзан таъқиб қилдик, холос. Бошқа зиён етказганимиз йўқ. Отдайсан... Нега бундай қиляпсан?!

— Мен ҳақиқатни билишим керак,— дедим секин.

— Хўп, билиб нима қиласан?! Ҳақиқат истаб, ёстиғи қуриган қанча, дунёда! Ҳозир ҳам кун йўқ. Мумкин эмас... Яшаб юравермайсанми?!

— Барибир...

— Сен, яхшиси, бизни унут,— сўзини давом эттирди Сирож муаллим.— Сенга индамаймиз. Чиқиб кетасан! Қизиқиш, ўйлашни йиғиштир. Ёд олганларингни ўқима! Қўйнингдаги дафтарни ҳам менга бер! (У негадир туйнук-токчаларга қараб қўйди.) Сенинг устозинг — Сирож муаллим! Бошқа пир-устоз қидирма! Сен тақводор ҳам, мулла ҳам эмассан...

Мен шу аснода, унинг бу айтганларига амал қилсам, бутун дунёим куйиб-барбод бўлишини ҳис этиб, саросималандим.

Туйнук-токчаларга мен ҳам беихтиёр қарадим.

— Эҳтимол,— дедим ўйланиб.— Лекин мен юрқага қайтмайман! Аввалгидек яшаёлмайман. Менга ҳақиқат барибир керак!

— Жонингдан тўйибсан, бола!— деди Сирож муаллим эзилганидан афти-ангори ўзгариб. У энди чойхонадагидан кўпроқ ертўладаги Сирож муаллимга ўхшар эди!— Хўп, нимани билмоқчисан?!— деди анча сукутдан кейин.

— Биринчи галда... Сиз Сирож муаллимми?!

— Мен Сирож муаллим эмасман,— деди Сирож муаллим. (Мен уни шундай атаб қолавераман!) — Мен

Билан бу йигитлар ким?! Ишинг бўлмасин! Қолгани, майли, сўра, айтаман.. Кейин, кет. Бизга кўринма! Ҳар нарсанинг чегараси бор!

— Яхши... Умуман, мен аввалдан қандай воқеа рўй берганига тушунмаяпман!

— Бунинг нимасига тушунмайсан! Оддий нарса.. Инсон фақат баъзан ўз кўрган-эшитганлари мағзини чақолмайди! Хулоса чиқаролмайди...

— Мен кўп хулоса ҳам чиқардим. Лекин... масалан, Сирож муаллим вақтида ўлганмиди ёки тирик қолганмиди?!

— У тирик. Ўлгани йўқ... Бошқа шаҳарда юрибди!— деди лоқайдлик билан Сирож муаллим.

— Бошқа шаҳарда?!

— Ҳа. Махсус топшириқ билан кетган. Бадалбекни ёнига олиб...

— Сирож муаллим Бадалбекни ёмон кўрарди-ку?! Курашиб юрарди!

— Бу, мушукнинг сичқонни ўйпатганидек гап! Кимгадир диққатни тортиб, одамларни чалғитиш... Бадалбек Сирож муаллимга нисбатан жуда кичик одам эди! У қулдек, айтган ишни бажарарди. Итоатли эди... Сен бу гапларни неча бора Ҳанифадан эшитгансан. Шундай эмасми?!

— А-а?! Албатта,— дедим паришонланиб.

— Сирож муаллим узоқ-узоқ шаҳарларда ҳам, Ширинкўлда бўлганидек, иш олиб бориш учун кетган эди! Ҳозир ҳам шу вазифани бажарябди! Бадалбек бошқа ерларни билгани учун, қўшиб юборилган. Оддий ҳамроҳ эди... У кўп ўтмай, қазо қилди. Ширинкўлдаги сағанани очиб, жасадини келтириб кўмишган! Бўлган-бор воқеа шу...

— Мактаб-чи?! Бизнинг мактабимиз...

— Аэропланни осмонда икки-уч айлантириб, озгина ёнғин чиқариш, томни тешиб, тўртта темир-терсакни сочиб ташлаш қийин эканми?!— деб кулди Сирож муаллим.

— Ахир, у ерда жасад бор эди?!

— Улар шунчаки тулуп эди. Қўғирчоқ!

— Қизиқ... Сирож муаллим Ширинкўлда бўлмаса, ертўладаги ким?!

— Бемаъни бир одатлар, қилиқлар Сирож муаллимнинг жони эди! Сожидахон деган қизни келин қилганидек, биринчи хотини Маҳлиқодан туғилган ўглига, оҳангдош, деб Махлуқ исмини қўйган эди... Ертўладаги

телба Махлиқо вафот этгач, ховлига олиб келинган унинг шу ўғли! Сен буни деярли аниқлаган эдинг!

— Мамлакатхон уни қайта-қайта, дадам, деганди?!

— Мамлакатхон гапираверади! Рост билан ёлғон қоришган... Қолаверса, унинг учун уйидагилар ҳаммаси Сирож муаллим!

Мен ҳозир беихтиёр: «Хуп, Сирож муаллим қаердадир олисда юрган, Махлуқ — угли, жасад — қуғирчоқ бўлса, бу — менинг қаршимдаги ким?!» — деган хаёлга борган эдим. (Мабодо у чап қўлининг ўрта бармоғига узук тақиб, манглайида ёшликдан қолган тиртиқ куриниб турмаса-ю, ҳадеб бош бармоғининг орқаси билан қошини сийпаламаса, мен уни бегона биров, деб кетаверар эдим! Хозир эса, бу ҳақда билиш истаги мени қийнамоқда эди?!) Бироқ суҳбатдошим шарт қўйганини эслаб, буни сўрамадим.

— Сунгги, арзимаган савол... Сирож муаллим нега ойна олдида кўп турарди?! Кўзгуни у синдирганмиди ёки ўзи синганмиди?!

— Бу жиддий савол.. Сирож муаллим, оғзи юзига нисбатан каттароқ эканлигини айтмаганда, келишган киши! Лекин у ойнага қараганида, ўз шакли қолиб, баъзан бадбашара бир шакл акс этарди! Бунга чидаёлмаганидан кўзгуни синдирган эди..

59

Мен, ўзим дуч келган айрим сирли кичик ҳолатлардан ташқари, назаримда, ҳамма нарсани — бутун ҳақиқатни билгандек эдим!

Шартга биноан, энди ўрнимдан туриб, чиқиб кетишим керак эди!

Аммо даҳшатга чулғаниб, юк босгандек, бўшашганимча, ўрнимга қапишиб ўтирардим...

Менинг хонани тарк этишимни кутмай,

иккала эшик олдида соқчидек турган танишларим — новча, бақувват тўрт йигит секин

рўпарадаги эшикдан чиқиб кетишди.

Кейин, суҳбатдошим..

ўрнидан турди.

Шу пайт унинг остидаги юмшоқ курси

қайтиб қаергадир

гойиб булди.

Ниҳоят,

У ҳам
ийигитлар нзидан
рўнарадаги эшикка йўналди.
Мен унга орқадан разм солиб қарадим ва
бирдан...
бояги йигитлардек, унинг ҳам
қандайдир кўкиш алангани эслатаётгани,
орқаси ва оёқлари гавдасига нисбатан каттароқ
— каплигини пайқадим.
— Иблис!— деб юбордим беихтиёр.— Бу Иблис-ку,
ахир!

(Мен аввалдан ажина-алвастилар тўғрисида бекор-
га ўйламаган эканман-да!)

Шу асно: «*Одамлар орасида одам шаклида юрган
бир қисм жинлар, фаришталар бўлади!*»— деган қадим-
ли нақл ёдимга тушди.

«*Дунёда бировга куришиб,
бировга курирмайдиган нарса*лар бор!» — деган ҳик-
матни ҳам

эсладим.

Энди ўрнимдан даст туриб,
ён томондаги кўча эшикка
қараб юрдим.

60

Эшикдан чиққанимча, бошимни кўтариб,
донг қотиб колдим.

На боғ, на орол, на дарё...

Ипдек ариқ ҳалқаси олдида турардим!

Мендан икки қадам нарида —

Ширинкўлдан олисларга қулоч отган катта йўл!

Паришон бир ҳолатда орқамга ўгирилиб қарадим.

Мендан орқада,

менинг панамда

кўрнимсиз, йиртиқ чопонни эслатган чойхона —

эски (таниш) чойхона

кўкқайиб турар эди!

Мен гўёки хозир тўғри чойхонадан чиққандек эдим!

Ариқдан ҳатлаб,

катта йўлга етиб олганимча, энди орқага бошқа

бурилмай,

Ширинкўл маркази — уйим томонга

қараб кетдим...

ХОТИМА

Мана, бу воқеалардан кейин,
анча йил ҳам ўтиб кетди!

Ханифа-иккимизнинг Умид деган ўғлимиз бор.

Ў—эсли-ҳушли. Биз ундан мамнун!

Фақат...

— Ў баъзан кўчада тутилиб, уйга кеч қайтса,—

мен узимни қўйишга жой тополмай,

ҳовлини қаричлаб ўлчаб чиқаман!

Ў келгач, ҳар гал, албатта!—

Худога шукроналар айтаман!

Баъзан уйда китоб варақлаб, баъзан эса, шунчаки
рубоб чертиб,

ўтган бутун воқеалар ёдимга тушади..

Ўрнимдан туриб, уйдаги энг катта ойнага бориб
қарайман!

Менинг шаклим ўрнида бошқа бир шакл

акс этишидан қўрқаман!

Гоҳо тоқатсизланиб,

югурганимча кўчага чиқиб кетаман...

Кейин, ёмғир ёғиб, қаршимда

бехосдан осмон қоқ тўрт бўлакка ажралади.

Осмоннинг гоҳ у-гоҳ бу буржида ловуллаб худди
гулхан ёнади.

Шу асно аланга кўкдан ерга кўчгандек бўлади.

Мен беихтиёр Бадалбек билан Сирож муаллимни
эслайман. Менга чойхонада, сўнг оролда учраган ўт-
кинчи хаёлимда жонланиб, у ким эди, деб ўйлай бош-
лайман. Азобланаман..

Дам сайин ҳол-мадорим қуриб, шунинг баробарида,
бошимни чангаллаганча, аллақачонларга қараб баттар
югуришга тушаман.

Шундай пайтларда негадир кўз олдимга яна —

икки елкасидан илон ўсиб чиққан

Заҳҳок келади!

...Сиз бу гапларга ишонасизми, йўқми?!

Бир нарсани айтишим керак:

Дунёда

Худонинг борлигига ишонмаган одамгина

Иблиснинг борлигига ҳам

ишонмайди!

‘1980 — 1993 йиллар

МУНДАРИЖА

Қисса

Осмон узоқ, ер қаттиқ **3**

Р о м а н

Қўзғу олдидаги одам **30**